

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR KÖZKÖNYVTÁRAK
KÖZLÖNYE

A MAGYAR KÖNYVTÁROK ÉS LEVÉLTÁROK EGYESÜLETÉNEK MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN

*1941. évi folyam * I. füzet*

BUDAPEST

KIADJA A M. NEMZ. MÚZEUM ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRA 1941

A Magyar Könyvszemle

Szerkesztő- és Kiadó-Bizottsága

azon könyvtárak igazgatóiból alakul, amelyek a Magyar Könyvszemle kiadásához bizonyos ívszámok költségeivel (legalább száz pengővel) hozzájárulnak.

A Szerkesztő- és Kiadó-Bizottság tagjai

DOMANOVSKY ÁKOS, a pécsi Erzsébet-tudományegyetem könyvtárának igazgatója, ENYVVÁRI JENŐ, a budapesti Fővárosi Nyilvános Könyvtár igazgatója, FITZ JÓZSEF, a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi-Könyvtárának főigazgatója, KÁPLÁNY GÉZA, a Technológiai Könyvtár igazgatója, NYIREŐ ISTVÁN, a debreceni Egyetemi Könyvtár igazgatója, PASTEINER IVÁN, a budapesti Egyetemi Könyvtár főigazgatója, PUSKÁS ENDRE, a szegedi Egyetemi Könyvtár igazgatója, RADÓ AURÉL, a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Könyvtárának igazgatója, SZABÓ BÉLA, min. tanácsos, az Országos Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának igazgatója, SZINNYEI JÓZSEF, ny. egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia főkönyvtárnoka, TETTAMANTI JENŐ, egyetemi nyilvános rendes tanár, a Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Bánya-, Kohó- és Erdőmérnöki Kar Könyvtárának igazgatója (Sopron), TRÓCSÁNYI GYÖRGY, a Képviselőházi Könyvtár igazgatója, TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi-Könyvtárában főkönyvtárnok, a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete Könyvtári Szakosztályának képviselője, szerkesztő.

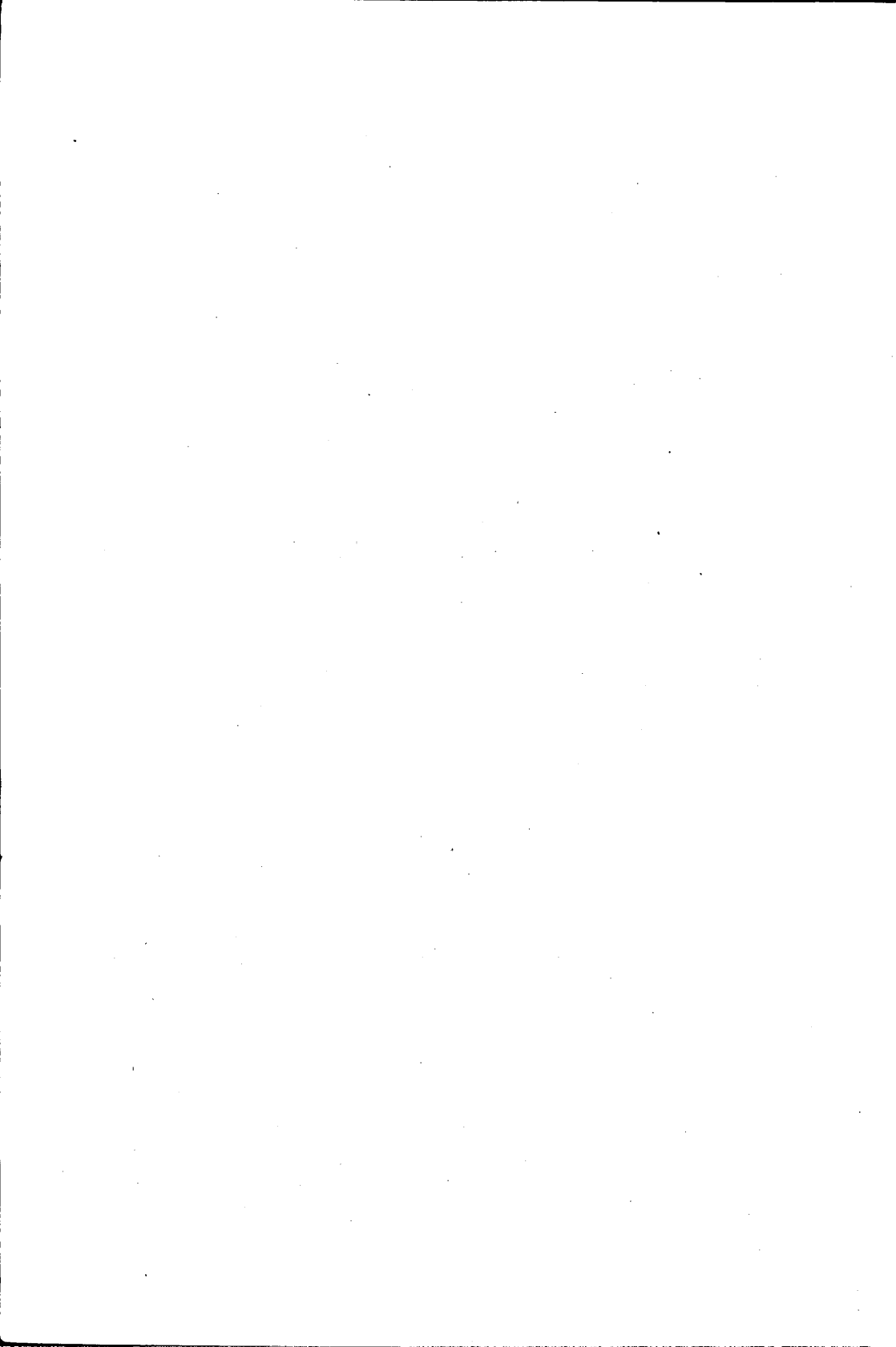
~~13792~~

HA 1459

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

HARMADIK FOLYAM. * LXV. ÉV.

1941.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR KÖZKÖNYVTÁRAK
KÖZLÖNYE

A MAGYAR KÖNYVTÁROSOK ÉS LEVÉLTÁROSOK
EGYESÜLETÉNEK MEGBÍZASABÓL
SZERKESZTI

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN

HARMADIK FOLYAM. * LXV. ÉV.

1941. ÉVFOLYAM

BUDAPEST

KIADJA

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ORSZÁGOS SZECHÉNYI KÖNYVTÁRA

1941.

T A R T A L O M.

1. ÉRTEKEZÉSEK, ÖNÁLLÓ KÖZLEMÉNYEK.

	Lap
BERKOVITS ILONA: Az esztergomi Ulászló-graduale	342
GÁRDONYI ALBERT: Karai László és Hess András Budán	332
GÁRDONYI ALBERT: A Pressburger Zeitung megindítása	121
GÁRDONYI ALBERT: A XVIII. század legkeresettebb könyve	232
HARASZTHY GYULA: Az erdélyi könyvakció	313
HARSÁNYI ANDRÁS: A beregi ref. egyházmegye könyvtára	245
KNIEWALD KÁROLY: Esztergomi Benedictionale	213
KNIEWALD KÁROLY: Hartwick győri püspök Agenda pontificalis-a	1
KÓSA JÁNOS: A Neuer Kurier története	150
LUKÁCS JÓZSEF: Katonai hírlapok a magyar honvédség felállításáig	381
MOKCSAY JÚLIA: A hírlapok és folyóiratok homlokírásának megővezető adatai	69
RADÓ POLIKÁRP: Batthyány Boldizsár misekönyvének hitelessége	132
SASHEGYI OSZKÁR: A Felső Magyarországi Minerva történetéhez	374
SZEMZŐ PIROSKA: A Pester Zeitung története	50
SZIMONIDESZ LAJOS: Három protestáns parókhialis egyházi könyvtár a XVII. században	38
SZIMONIDESZ LAJOS: A pozsonyi evangélikus lelkészek könyvtárai az 1670-es években	167
SZIMONIDESZ LAJOS: A protestáns gályarabok könyvei	354
TOLNAI GÁBOR: Két erdélyi könyvkötő a XVIII. század első felében. (Szent Györgyi Mihály és Compactor Farkas.)	363
TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: A XVIII. század magyar könyveinek olvasóközön- sége és példányszáma	22

2. KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

BUCSAY MIHÁLY: A jénai magyar könyvtár	278
BUCSAY MIHÁLY: Magyar vonatkozású történeti könyvtár Jénában	283
CLAUSER MIHÁLY: Két ismeretlen RMK. könyv említése	190
DANCI VILLEBALD: Cseh-német-latin nyelvű imádságos könyv	178
DEZSÉNYI BÉLA: Hírlapjaink példányszáma száz évvel ezelőtt	392
DEZSÉNYI BÉLA: A magyar hírlapok példányszáma és közönsége 1805-ig	190
DEZSÉNYI BÉLA: Magyar hivatalos közlöny százéves terve	289
GÁSPÁR MARGIT: Az Országos Széchényi-Könyvtár felvidéki és kár- pátaljai könyvgyűjtése	179
GÁSPÁR MARGIT: A Széchényi-Könyvtár és a nyomdavidág pereskedése	85
GORIUPP ALISZ: Statisztikai adatok az Országos Széchényi-Könyvtár ötévi címfelvételel-sokszorosításáról	176
HAJNÓCZY IVÁN: Bocatius János műve, Hornus Cometa	186
HAJNÓCZY IVÁN: A Cantus Catholici (1651) nyomdahelye és szerkesz- tője	84
HAJNÓCZY IVÁN: Az 1685. évi lőcsei Orbis Pictus képei	186

	Lap
HARSÁNYI ANDRÁS: A békés-bánati református egyházmegye Baráti Könyvtára	398
KÓSA JÁNOS: Ungarische Oekonomische Zeitung — a legrégebb magyar gazdasági szaklap	390
KULCSÁR ADORJÁN: Könyi Democritusának ismeretlen kiadása	189
SÁNTAY MÁRIA: Ariosti, Giuseppe. Inscrizioni antiche... Transilvania	185
SÁRKÁNY OSZKÁR: Könyvkötések árai a múlt század elején	398
SÁRKÁNY OSZKÁR: A nagykállói gimnázium könyvtáráról	284
SÁRKÁNY OSZKÁR: A vidéki kutató és a könyvtár	285
SASVÁRI DEZSŐ: Kódexek és régi könyvek restaurálása az Országos Széchényi-Könyvtárban	180
SASVÁRI DEZSŐ: Régi papirosok és kötések restaurálása	395
SZIMON DESZ LAJOS: Gutgesell Dávid iskolakönyv-kiadványai Bártfán 1579-ig	389
(t.): A betű, ír, könyv — szavak eredete	403
TR. Z.: Lappangó könyvek	400
TR. Z.: Magyar lap Szentpétervárott 1880-ban	292
TR. Z.: Pintér Jenő	81
TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: A fordítások történetéhez	270
TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Kormeghatározó-e az ő, ű, ö, ü, ő, ű, ő, ű	182
ZOVÁNYI JENŐ: Ki írta a Bártfai Lénárt egyháztörténetét?	184
ZOVÁNYI JENŐ: Melyik Tolnai Jánosnak műve a Novissima Tuba?	82

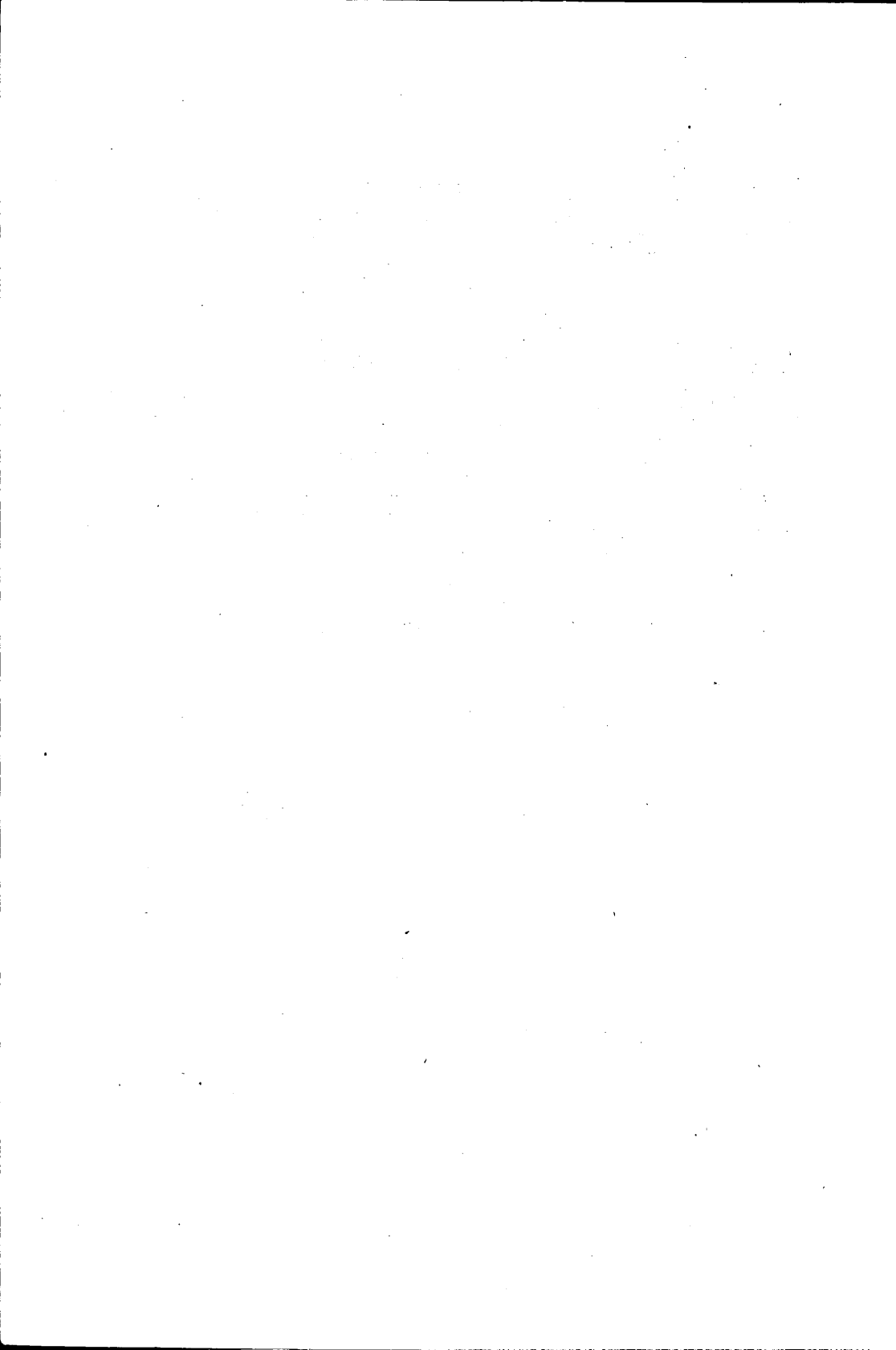
3. ISMERTETÉSEK.

AESCHLIMANN, ERARDO: Dictionnaires des miniaturistes du moyen-âge. Ism.: GÁBRIEL ASZTRIK	94
BARANYAY JÓZSEF DR.: A főlsszabadult Komárom Szabad Királyi Város Nyilvános Közkönyvtárának VIII. Címjegyzéke. Ism.: SUPKA ERVIN	108
BARTONIEK EMMA: Codices Latini Medii Aevi. Ism.: IVÁNKA ENDRE ..	99
BERKOVITS ILONA: 1. Miniatori ungheresi nel „Dictionnaire des miniaturistes“; 2. Felice Petanzio Ragusino capo della bottega di miniatori di Mattia Corvino; 3. La miniatura nella corte di Mattia Corvino. Ism.: RADÓ POLIKÁRP	405
BUCSAY MIHÁLY: Jelentés a Hallei Egyetemi Magyar és Délkelet-európai Egyházi Kutatóállomás működésének első szakaszáról. Ism.: HARSÁNYI ANDRÁS	414
BUCSAY MIHÁLY: Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban. Ism.: VARJAS BÉLA	298
CSOMÁR ZOLTÁN: A csehszlovák államkeretbe kényszerített magyar református keresztyén egyház húszéves története. Ism.: HARSÁNYI ANDRÁS	193
DERCSÉNYI DEZSŐ: Korszerű műemlékvédelem Olaszországban. Ism.: BERKOVITS ILONA	197
Deutsches Wissenschaftliches Institut. Budapest. Katalog der wissenschaftlichen Bibliothek. Ism.: VARJAS BÉLA	413
DEZSÉNYI BÉLA: A magyar hírlapirodalom első százada. Ism.: SZEMZŐ P. ROSKA	300
Erdélyi Művészeti Kiállítás. Ism.: TOLNAI GÁBOR	418
A Fővárosi Könyvtár évkönyve IX. 1939. Ism.: HARSÁNYI ANDRÁS	105
GOMBOCZ ENDRE: A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története. Ism.: NOSZKY JENŐ	296
Gutenberg-Jahrbuch 1939. Ism.: GRONOVSZKY IVÁN	96
Handbuch der Bibliothekswissenschaft. Ism.: VARGA SÁNDOR FRIGYES ..	89
HARSÁNYI ANDRÁS—VARGA SÁNDOR FRIGYES: Tájékoztató a kötelese példányszolgáltatásról. Ism.: GRONOVSZKY IVÁN	304

	Lap
JOÓ TIBOR: Magyarnyelvű filozófiai kéziratok a Széchényi-Könyvtárban. Ism.: TOLNAI GÁBOR	303
KNIEWALD, DRAGUTIN: Zagrebački sakramentarij sv. Margarete. Ism.: DANCZI VILLEBALD	104
KOZOCSA SÁNDOR: A Hűség diadalmának első kidolgozása. Ism.: KARDOS TIBOR	199
KOZOCSA SÁNDOR összeállítása. Ism.: X.	307
A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének Évkönyve III. Ism.: GRONOVSKY IVÁN	305
Nyelvőrkalauz. III. Ism.: TR. Z.	422
OLCFSSON PLACID: Gróf Széchenyi Ferenc irodalom pártolása. Ism.: DEZSÉNYI BÉLA	109
SCHRIEWER, FRANZ Büchereistatistik. Ism.: GRONOVSKY IVÁN	101
SIKABONYI ANTAL: Az 1940. évi külpolitikai érdekű irodalom. Ism.: GRONOVSKY IVÁN	304
SZABÓ GÉZA: Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg. Ism.: HARSÁNYI ANDRÁS	195
A Szépművészeti Múzeum Grafikai Osztályának LXXVII. kiállítása. Ism.: BERKOVITS ILONA	293
SZOLLÁS ELLA—DROSZT OLGA—MOKCSAY JÚLIA: Magyar Könyvészet 1937. Ism.: NIKLAY PÉTER	407
Az ungvári művészeti hetek könyvkiállítása. Ism.: HARSÁNYI ANDRÁS ..	202
VARGA NÁNDOR LAJOS: A fametszet. Ism.: VARGA SÁNDOR FRIGYES ..	111
Zentralblatt für Bibliothekswesen: Ism.: GRONOVSKY IVÁN	200
ZUBOR ISTVÁN: Az újság technikája. Ism.: SZEMZŐ PIROSKA	421

*

LEVÉLSZEKRÉNY	113, 205, 423
RÉSUMÉ — INHALTSANGABE	116, 208, 308, 427
NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ	433

AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KIADVANYAI.

(Veröffentlichungen der Széchényi-Nationalbibliothek.)

- I. Hoffmann Edith: A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratái. (Die illuminierten Handschriften der Széchényi Bibliothek des Nationalmuseums.) 1928. 8°, 135 l., 15 t. P 8.—
- II. Gárdonyi Albert: Régi pesti könyvkereskedők. (Die ältesten Buchhändler der Stadt Pest.) 1930. 8°, 115 l. P 5.—
- III. Goriupp Alisz: A Magyar Nemzeti Múzeum Hírlaposztálya fennállásának első félszázadában. 1884—1834. (Geschichte der Zeitschriften-Abteilung der Ung. Nationalbibliothek.) 1934. 8°, 25 l. P 2.—
- IV. Iványi Béla: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. 1931—1600. (Bücher, Bibliotheken und Buchdruckereien in Ungarn. 1931—1600.) 1937. 8°, 4, 135 l. P 5.—
- V. Hubay Ilona: Missalia Hungarica. 1938. 8°, 105 l., 54 ill. P 16.—
- VI. Trócsányi Zoltán: A XVIII. század magyar nyomtatványainak meghatározása. (Druckheimatbestimmung ungarischer Drucke des XVIII. Jahrhunderts.) 1938. 8°, 88 l. P 8.—
- VII. Szarvasi Margit: Magánkönyvtáraink a XVIII. században. (Die Privatbibliotheken Ungarns im XVIII. Jahrhundert.) 1939. 8°, 4. 131 l. P 5.—
- VIII. Kniezsa István: Cirillbetűs szláv szövegek nemzetközi tudományos átírása. (Zur internationalen wissenschaftlichen Transkription der cyrillischen Texte.) 1939. 8°, 14 l. P 1.—
- IX. Makkai László — M. Horváth Magda: A magyar könyvgyűjtő kézikönyve. Magyar könyvritkaságok 1888—1938 közt elért árainak jegyzéke. (Handbuch des ungarischen Büchersammlers. Die Preisentwicklung am Ungarischen Büchermarkt von 1888 bis 1938.) 1939. 8°, 2. 231 l. P 10.—
- X. Zolnai Klara: Bibliographia Bibliothecae Corvinae. (Előkészületben. In Vorbereitung.)
- XI. Varjas Béla: Balassa Bálint Istenes énekeinek első kiadása. (Die Erstausgabe der religiösen Gesänge Valentins v. Balassa.) 1940. 8°, 26 l., 3 mell. P 2.—

A MAGYAR NEMZETI MUZEUM KÖNYVTÁRÁNAK CIMJEGYZÉKE.

(Kataloge der Széchényi Nationalbibliothek.)

- II. Aldásy Antal: A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címereslevelei. (Adelsbriefe im Ung. Nationalmuseum.) 8°.
I. 1904. XVIII. 494 l.	P 8.—
II. 1925. 305 l.	P 12.—
III. 1937. XII. 502 l. 1 t.	P 12.—
IV. 1938. X. 510 l.	P 12.—
V. 1939. X. 505 l.	P 12.—
VI. 1940. X. 605 l.	P 12.—
- III. Gulyás Pál: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában lévő Aldinák. (Katalog der Aldinen in der Bibliothek des Nationalmuseums). 1908. 8°. 4. 107 l. 1 t. P 2.—
- IV. Gulyás Pál: Magyar szépirodalom idegen nyelven a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában. (Ungarische Schöne-Literatur in nicht ungarischer Sprache.) 1915. 8°. 546 l.
I. Függelék. 1920. 4. 44 l.	P 10.—
	P 1.—
- V. Kereszty István: A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése. 1705—1867. (Chronologische Übersicht der ungarischen und ungarländischen Zeitungs- u. Zeitschriftenproduktion.) 1916. 8°. 98 l. P 3.—
- VI. 1. Isoz Kálmán: Zenei kéziratok Zenei levelek (Musikhandschriften. 1. Briefe.) 1924. 8°. XVI. 391 l. P 10.—
2. Lavotta Rezső: Kéziratok hangjegyek. (Musikhandschriften. 2. Noten.) 1940. 8°. VI. 257 l. P 10.—
- VII. Akantisz Victor: Todoreszku Gyula és neje Horváth Aranka régi magyar könyvtára. (Katalog der Todoreszku-Horváth-Bibliothek im Ung. Nationalmuseum.) 1922. 8°. 117 l. 10 mell. P 6.—
- VIII. Bártfai Szabó László: Gróf Széchényi István könyvtára. (Die Bibliothek des Grafen Stefan Széchényi.) 1923. 8°. 102. 2 l.
- IX. Váczy János — Rédeyné Hoffmann Mária: Irodalmi levelestár I. (Schriftsteller-briefe.) 1925. 8°. 208 l. P 5.—
- X. Végh Gyula: Rariora et curiosa gróf Apponyi Sándor gyűjteményéből. (Rariora und Curiosa der Bibliothek des Grafen Alexander Apponyi.) 1925. 8°. 4. 99 l. P 3.—
- XI. Végh Gyula: Régi magyar könyvkötések színes rajzai. (Altungarische Einbände in Aquarellen.) 1936. 8°. 40 l. 8 mell. P 4.—
- XII. Bartoniek Emma: Codices manuscripti latini. I.: Codices latini medii aevi 1940. 4°. XVIII. 527 l. P 50.—

MUSICOLOGIA HUNGARICA.

- I. Bartha Dénes: Szalkai érsek zenei jegyzetei monostoriskolai diák korából. (1490). Das Musiklehrbuch einer ungarischen Klosterschule in der Handschrift des Fürstprimas Szalkai. (1490). Magyar, német és latin szöveg. 1954. 8°, 128, 8 l., 9 mell. P 16.—
- II. Gombosi Ottó: Bakfark Bálint élete és művei. (1507—1576) Der Lautenist Valentin Bakfark. Leben und Werke. (1507—1576.) (Magyar és német szöveg.) 1935. 8°, 8, 166 l., 52 mell. P 16.—
- III. Gardonyi Zoltán: Liszt Ferenc magyar stílusa. Le style hongrois de Franz Liszt. (Magyar és francia szöveg.) 1936. 8°, 127 l., 12 mell. P 16.—

ÖNÁLLÓ SOROZATOK.

(Selbständige Serien.)

- Magyar Könyvészet*: A magyarországi nyomdák és egyéb sokszorosító vállalatok kötelezpéldány szolgáltatása és nyomtatványaik (könyvek, hírlapok, folyóiratok) címjegyzéke. (Verzeichnis der in Ungarn erschienenen Bücher, Zeitschriften und Zeitungen nebst dem Produktionsausweis der Ungarischen Druckereien. Redigiert von dr. Olga Droszt, unter Mitwirkung von Dr. Ella Szollás und Dr. Julie v. Mokesay). 8°.
1936. évf. XX, 512 l. P 20.—
1937. évf. 656 l. P 20.—
1935. és 1939. előkészületben. (In Vorbereitung.)
- Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. Megindította idősb Szinyeyi József. Új sorozat. (Biobibliographie der ungarischen Schriftsteller.) 8°.
I. 1939. Aachs-Balint, XVI l., 1248 h. P 50.—
II. 1940. Balint-Berényi, 4 l., 1272 h. P 50.—
- Magyar Könyvszemle*. Ungarische Bücherschau.
1876—1954. Évfolyamonként P 10.—
1956—1940. P 40.—
- A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének évkönyve. Szerk. Bisztray Gyula (Jahrbuch des Vereins der Ungarischen Bibliothekare und Archivare.)
I. 1935—1937. 1937. 8°, 91 l. P 5.—
II. 1937—1938. 1938. 8°, 96 l. P 5.—

SOROZATONKIVÜLI KIADVÁNYOK.

(Einzelveröffentlichungen.)

- Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. (Der Buchdruck in Ungarn im XV. u. XVI. Jahrhundert) 1951. 2°. 8. 272 l., 34 mell. P 25.—
- Kniewald Károly: A Pray-kódex tartalma, kora és jelentősége. (Inhalt, Datierung und Bedeutung des Pray-Kodex) 1940. 8°. 48 l. P 5.—
- Vass Klára: A szellemtudományok magyar bibliográfiája. 1935. (Ungarische Bibliographie der Geisteswissenschaften im Jahre 1935.) 1938. 8°. XIII. 225 l. P 12.50

A feltüntetett árak előfizetési árak, melyekért a kiadvány közvetlenül az Orsz. Széchényi Könyvtárban (nem pedig könyvkereskedésben) vehető át. — Die angegebenen Preise sind Subskriptionspreise bei unmittelbarer Beziehung durch die Széchényi Nationalbibliothek.

Alleinvertrieb ausserhalb Ungarns: Otto Harrassowitz, Leipzig.

KIADÁSÉRT FELEL: DR. FITZ JÓZSEF FŐIGAZGATÓ.

DUNANTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSÉTT
A nyomdáért felelős: Mészáros József.

HARTWICK GYŐRI PÜSPÖK AGENDA PONTIFICALIS-A.

A zágrábi érseki könyvtár örzi MR 165. jelzéssel a zágrábi székesegyház ú. n. *Missale antiquissimum*-át. Ez a *Missale Antiquissimum* előfordul már a zágrábi székesegyház legrégebbi leltárában, amely a XIV. századból származik: „Item unum Missale antiquissimum deletum in prima pagina et in fine prime pagine secundi folii finit: in viam gencium, et in fine libri: sit semper tecum“.¹ Mivel ezek az adatok teljesen egybevágnek a MR 165. kézirattal, azért a legrégebbi zágrábi leltár itt jelzett kéziratában a székesegyház *Missale antiquissimum*-át ismerhetjük fel. Ezekből az adatokból az is kiviláglik, hogy MR 165. kéziratunk már a XIV. században is ugyanolyan állapotban volt, mint amilyenben most látjuk. A kézirat tartalma:

1. fol. Ordo qualiter... ab episcopis synodus agatur.²

8 v. fol. Incipit... dogmatum... de trinitate quia non est confusa in una persona.

12. fol. Ordo qualiter in clero constituti... ab uno quoque gradu priuari debeant uel reconciliari.

17 v. fol. Qualiter episcopus excommunicare debet infideles.

18 v. fol. Qualiter episcopus reconciliat uel recipit excommunicatum.

20. fol. Ordo qualiter agatur in adventu Domini.

20 v. fol. In natali Domini.

21. fol. In festiuitate sancti Stefani sancti Johannis et ss. innocencium.

21 v. fol. In uigilia epiphanie benedicatur aqua ut mos est grecorum ante uesperas siue in octauis.³

¹ I. K. TKALCIC: Povjestni spomenici grada Zagreba 1905. XI. 133.

² V. ö. DE RUBEIS: De sacris Foro Julensium ritibus. Venetiis 1754. 245.

³ V. ö. a párizsi nemzeti könyvtár V. ms. lat. 820 pontificale-t. Ezt a normandiai Séez egyházmegyéje számára alakították át (Rev. Bén. 29. 1912. 32/4; LEROQUAIS, Les pontificaux manuscrits des bibliothèques publiques de France 1934. I. 304.). Ezt a vízszentelést a zágrábi és a magyar egyházmegyéek sokáig megtartották. V. ö. Zágráb számára VRHOVAC püspök 1796-ban kiadott Rituale Romano — Zagradiense 236—249. 1890. V. 17-én (DA. 3730) a Ritus-kongregáció rendelete megtiltotta a latin ritusú egyházakban

- 28 v. fol. Ad matutinum post nonum responsorium fiat tractus stelle⁴
 30. fol. Ordo in purificatione sancte marie.
 34. fol. Benedictio cineris in capite quadragesime.
 35 v. fol. Tunc uocandi sunt omnes penitentes qui eiiciendi sunt de ecclesia . . .
 36. v. fol. Ad processionem (in quadragesima).
 37. fol. Ordo in die ramis palmarum.
 42. fol. Ordo de cena domini.
 74. fol. Ordo in die parasceuen.⁵
 79. fol. Ordo in uigilia sabbati.
 84. fol. Ordo baptisterii.⁶
 95. fol. Incipit ordo ad su(ccu)rrendum infirmum uel baptizandum qui proximus est morti.
 100 v. fol. Resurrectio (et officia in die Paschatis).⁵
 106 v. fol. Ordo in inuentione sancte crucis.
 107. v. fol. Ordo in letaniis II. feria; 108. fol. III. feria.
 108. v. fol. feria IV.
 109. fol. Ordo ad pluuiam postulandam.
 110. fol. Ordo ad poscendam serenitatem.
 111. fol. Ordo in tempore mortalitatis.
 111. v. fol. Ordo in tempore belli.
 112. fol. Ordo in ascensione domini.
 112. v. fol. Ordo in uigilia (pentecostes). (A 112. v.-nál hiányzik ma egy quaternio.)

ezt a görög szertartású vízszentelést és ugyanazon év december 6-án egy rövidebb és a latin ritushoz alkalmazott vízszentelési szertartást rendelt el Vízkereszt vigiliájára. Ezt a szertartást a *Rituale Romanum* végén találjuk és benne sem Vízkeresztről, sem Krisztus megkereszteléséről nem történik említés.

⁴ V. ö. JOHANNES DE BAYEAUX, avranches-i püspök, később roueni érsek († 1079): *Liber de Officiis ecclesiasticis*. MIGNE PL 747, 43.: „Deinde stellae officium incipiat“. A *Tractus stellae*-t dr. FRANJO FANCEV közölte a *Narodna Starina*, Zagreb, 1925. I.

⁵ MR 165. nagypénteki szertartásai szorosan összefüggnek húsvétvasárnap szertartásaival és mindezek rokonságban vannak szertartásrendjükkel és az officium sepulchri-val, melyet Avranches-i JÁNOS püspök, később roueni érsek közöl *Liber de officiis ecclesiasticis*, MIGNE PL 147. 51/4. V. ö. még BELETH: *Explicatio diuinorum officiorum* 98, ed. Venetiis, 1589. 351. v. fol. Az officium sepulchri szövegét MR 165-ből dr. FRANJO FANCEV közölte a *Narodna Starina*, Zagreb, 1925. I., ugyancsak közölte dr. KNIEWALD KÁROLY a *MKSzemle* 1940. I. számában.

⁶ Közölve dr. KNIEWALD KÁROLY liturgikájában, Zagreb, 1937, 337/8.

113. fol. Ordo penitencie (hiányzik a bekezdés).⁷

118. v. fol. Ordo ad unguendum infirmum de oleo sanctificato.⁸

Mint ebből a tartalomjegyzékből kiviláglik, kéziratunkat nem tekinthetjük *Missale*-nak, hanem *Ordo*-nak vagy főpapi *Agenda*-nak. Mivel azonban bizonyos szertartásokat a napi miseliturgiából is felvesz, a zágrábi székesegyház legrégebb leltárának készítője *Missale*-nak jelölte, minthogy *Missale antiquissimum* néven sorolta fel. Az *antiquissimum* szó nyilván azt jelenti, hogy MR 165. a zágrábi dóm egyik legrégebb szerkönyvét tartalmazza.

Majdnem egyidőben és egymástól majdnem függetlenül vették MR 165.-t vizsgálat alá DOM GERMAIN MORIN és a zágrábi egyetemi könyvtár akkori igazgatója, dr. FRÁNJO FANCEV, aki azóta egyetemi tanár lett. GERMAIN MORIN véleménye az, hogy MR 165.-t Győr számára írták, mégpedig ARDUIN vagy HARTWICK győri püspöksége alatt, tehát 1100 körül.⁹ Dr. FANCEV vele szemben azt a tételt képviseli, hogy MR 165. Zágráb számára készült a püspökség alapítása idején, úgy 1094 táján.¹⁰ Dr. FANCEV nem ismerte GERMAIN MORIN nézetét, mert idevágó értekezése később jelent meg, bár a kézirat megvizsgálásában FANCEVET megelőzte. FANCEV véleménye arra a tényre épít, hogy azok a helyek és templomok, melyekről említés történik, némi hasonlóságot mutatnak Zágráb központi városrészével (Kaptol), de figyelmét elkerülte, hogy a 84. fol.-ón a nagyszombati *Exsultet-*

⁷ A szép Admonitio ad confessorium-ot közölte dr. KNIEWALD KAROLY, Svecenicka sluzba, Zagreb, 1938, 86/7, az egész szertartás u. a.: Liturgik, Zagreb, 1937. 362/3.

⁸ Közölve KNIEWALD, Liturgika, Zagreb, 1937, 372/3.

⁹ DOM GERMAIN MORIN O. S. B.: Manuscris liturgiques hongrois des XI et XII siècles, Jahrbuch für Liturgiewissenschaft, Münster, 1926, VI. 54—60.

¹⁰ Dr. FRANJO FANCEV: O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj. Zbornik kralja Tomislava, Zagreb, 1925, 521—533. Néhány megbocsátható pontatlanság ellenére (FANCEV nem szakember a liturgikában, ezt maga is beismeri és ezért néha nagyon óvatosan fejezi ki magát) ezt a tanulmányt nagyon érdekesnek találjuk és komolyan kell vennünk. Ugyanezt nem mondhatjuk SAKAC S. J. tanulmányáról a Zivot 1940. III. IV. 145/6-án. Nézetei ugyanis nem romantikusak, hanem fantasztikusak és MR 165. rendeltetési helyére vonatkozólag egészen hasznavehetetlenek, amennyiben azt akarják bizonyítani, hogy ez a kézirat Zágráb számára készült eredetileg.

ben a MR 165. használati helyének püspöke CHARTUIRGUS néven nyer említést. Ugyanis az *Exsultet* végén ez áll:

„... una cum famulo tuo papa nostro ill. et antistite nostro *chart uirgo* et gloriosissimo rege nostro ill.“

Úgy látszik, mintha valaki később ezt a nevet: *chart uirgo* el akarta volna tüntetni, ez azonban nem sikerült neki.

Mivel MR 165.-t a XIV. században Zágrábban a legrégibb zágrábi szerkönyvek közé sorolták, azt kell gondolnunk, hogy emberemlékezet óta, sőt bizonyára a zágrábi egyházmegye alapítása, azaz 1094 óta a zágrábi székesegyház tulajdona volt. Mivel pedig Zágráb püspökét nem HARTWICKnak nevezték, megpróbálták, hogy az eredeti használati hely püspökének nevét eltüntessék, ami szerencsére nem sikerült. Így biztosak vagyunk benne, hogy MR 165. eredetileg egy olyan templom számára készült, melynek püspöke CHARTUIRGUS volt. CHARTUIRGUS egy jelentésű HARTWICK-kal és úgy látszik, hogy Hartwick latin fordítása ARDUINUS. Semmi kétség tehát, hogy MR 165.-t eredetileg nem Zágráb számára írták, hiszen ezidőben nem ismerünk egyetlen zágrábi püspököt sem, akinek HARTWICK vagy ARDUIN lett volna a neve. Az a körülmény, hogy az MR 165.-ben említett Mária és Szent István-templomok Zágrábban is megtalálhatók, abban leli magyarázatát, hogy a magyar püspöki városok hasonló hagyományát utánozták. MR 165.-ben a 84. folióban az *Exsultet* után mindjárt ez áll:

„Hoc expleto, per uniuersas domos monasticarum extinguantur ignes et incendantur de nouo et benedicto igne...“

Ez a rubrika azt bizonyítja, hogy MR 165.-t olyan hely számára írták, ahol CHARTUIRGUS volt a püspök és ahol a Mária-templom és Szent István-temploma mellett apácák kolostora volt. Zágrábban azonban a XI. század végén nyomát sem találjuk bencés apáca-kolostornak. De könnyen lehetséges, hogy ilyen kolostor volt Győrött, Pannonhalma közvetlen szomszédságában, ahol a magyar bencések ősi apátsága áll. El kell ejtenünk tehát azt a tételt, hogy MR 165. Zágráb számára készült. Viszont el kell ismerni, hogy MR 165. a XIV. században a legrégibb zágrábi szerkönyvek közé tartozott. Bizonyára a zágrábi püspök-

ség alapításakor került Győrből Zágrábba, DUH, Zágráb első püspöke útján.

DOM MORIN nézetét, mely szerint MR 165. eredetileg Győr számára készült, VARJU ELEMÉR élesen megtámadta. MORIN ugyanis egyrészt PAULER GYULA fejtegetéseire támaszkodik, aki a *Magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*, (Budapest, 1893.) című művében annak a gondolatnak ad kifejezést, hogy Szent István legendájának írója, HARTWICK, HARTWICK győri püspökkel azonos, másrészt arra a föltevésre, hogy a MR 165.-ben kétszer is említett Szent István első vértanu-templom a székesegyház Szent Istvánról nevezett oldalkápolnájával függ össze. VARJU ELEMÉR *Legendae Sancti Stephani regis*, Budapest, 1928. című munkája 95. lapján azt mondja, hogy a HARTWICK szerzette Szent István-életrajz írójának kiléte a magyar történelemnek megoldatlan rejtélye és hogy a HARTWICK—ARDUIN győri püspökkel való azonosításra kár a szót vesztegetni.¹¹ VARJU szerint 1001—18. közt GYÖRGY volt Győr püspöke, ezért úgy gondolja VARJU, hogy az MR 165.-ben említett HARTWICK nem Győrött, hanem másutt, talán Magdeburgban, Meissenában, vagy Ortenburgban volt püspök.

Ezek a megjegyzések arra ösztönöztek, hogy pontosabban elvégezzem MR 165. helyrajzi adatainak azonosítását. Ezért 1939. júliusában Győrbe utaztam, hogy ott megkeressem a Szűzanya és Szent István egyházainak helyét és hogy az esetleg még megtalálható szerkönyvek és szokások adatait egybevegyem MR 165. adataival. Az első fényesen sikerült, amiért SZABADY BÉLA tanár úrnak vagyok lekötelve. A liturgikus cselekmények összehasonlí-

¹¹ A. F. GOMBOS: *Catalogus Fontium Historiae Hungariae*, Budapestini, 1938, III. 2581. röviden ezt mondja a *Vita sancti Stephani* HARTWICK szerzőjéről: „Floruit, ut videtur, tempore Colomanni, regis Hungariae“ (1095—1116). Ez a kormegállapítás bizonyára a *Vita sancti Stephani* első soraira támaszkodik: „Domino suo Colomanno regi praecellentissimo Hartuicus episcopus officium spirituale per misericordiam Dei consecutus, post istius vitae terminum, felix illud euge sempiternum“. Minél tovább gondolkozom ennek a Vita-nak egyes vonásairól, annál erősebb lesz az a meggyőződés, hogy szerzője csak Magyarországon élő ember lehetett. Hogyan lehetne különben megérteni azokat a részletes közléseket, mint pl. Kálmán király egyik parancsára hivatkozást, melyet a szerzőnek, ki magát HARTWICK püspöknek mondja, kellett végrehajtani: „Incepturus opus, domine mi, rex inclite, quod in vestro regali praecepto de Vita sancti Stephani potencialiter iniunxistis. . .“

tása, sajnos, lehetetlen volt számomra, mert bár dr. WRENKH EDE tanár, a püspöki könyvtár igazgatója, a legnagyobb készséggel állt segítségemre, a győri régi szerkönyvek közül csak egy *Rituale Jauriense... ad-instar Ritualis Strigoniensis*, Viennae, Austriae 1702-t találtunk. Ebben azonban a győri régi szertartások már majdnem teljesen elvesztek, mert helyüket a római szertartásrend foglalta el.

Hogy biztos eredményeket érhessünk el, először vegyük szemügyre MR 165. helyrajzi adatait.

MR 165. 101 v. folióján húsvét vasárnapján a következő rubrikát találjuk:

„indutis clericis sollempnibus vestimentis hora tertia processioneque parata“ végezzék el a vízszentelést. A 103. folión aztán ez következik: „Post hec episcopus accipiens de ipsa aqua spargat super altare quod proprium est episcopo quando potestas altaris data est illi presbiteris autem in circuitu cantando istam antiphonam: Alleluja, Alleluja. Vidi aquam... Sequitur oratio ante altare: Deus qui ad aeternam uitam... Finita oratione incipiat cantor antiphonam: Cum rex glorie Christus... Et sic ueniant usque ad *sanctum stephanum* et intrantes ecclesiam dicatur hec oratio: Deus qui paschale nobis remedium contulisti, intercedente beato stephano protomartyre tuo, populum tuum celesti dono prosequere... In redeundo autem incipiat cantor antiphonam: Sedit angelus et sic perueniant usque ad ecclesiam *sancte marie* ibique duo clerici pulpitem ascendentes cantent hos uersus: Crucifixum dominum laudate et sepultum propter nos glorificate resurgentemque a morte adorate. Respondet chorus: Nolite metuere. Et alii duo prosequantur istum uersum pulpitem alium ascendentes: Recordamini quomodo preduxit quia oportet filium hominis crucifigi et tertia die a morte suscitari.“

A könyörgés után, mely vonatkozásban van azzal a templommal, ahol a könyörgést mondják, ez áll:

„Suscipe domine preces nostras... et intercedente beata maria semper uirgine muro custodie tue hoc sacrum ouile circunda...“

tandem... dubietatem anxiae mentis devicit obedientia“. Ezt megerősíti a magyar szentkorona országaiban használatos breviariumok olvasmányainak összehasonlítása. Magától felmerül tehát a gondolat, vajjon CHARTUIRGUS győri püspök, kit MR 165. főpapi agenda-ja megemlít, nem azonos-e HARTUICUS episcopus-sal, a Vita sancti Stephani szerzőjével? Elég legyen arra utalnom, hogy a legrégebb zágrábi Breviariumban (MR 67. az 1290. évből) Szent István király ünnepén a CHARTVICH püspök Vita S. Stephani-jából valók az ünnep olvasmányai. Közölve Pannonhalmi Szemle, 1938, II. szám A Vita is, MR 165. is 1100 előtt készültek.

Ezután következik az ünnepi nagymise:

„Missa uero agatur ordine suo. Dominus igitur pontifex pronunciante gloria patri cantore...“

Itt tehát két templomról van szó: a Szűz Máriáról nevezett főtemplomról és Szent István első vértanu kisebb templomáról, ahova a körmenet megy. Szent István templomáról a 112. fol.-ón áldozócsütörtök ünnepével kapcsolatban is szó esik. Ekkor ugyanis először vizet szentelnek, majd körmenetet tartanak, mint húsvét vasárnapján:

„ad processionem dicatur Responsorium aeundo (!) ad *sanctum stephanum*: Ite in orbem uniuersum... (112. v. fol.) In redeundo cantatur uersus a duobus clericis: Salue festa dies. Postea missa agatur ordine suo.“

Mind a két körmenet a Szűzanya-templomából indul ki, betér Szent István első vértanu-templomába és a Szűzanya-templomba érkezik vissza, ahol ünnepi főpapi misét mondanak.

A virágvasárnapi szertartás rendje 37—42. folián van. Ebben szintén szó van néhány helyről, sajnos, nem oly határozott formában, mint húsvétvasárnap, vagy áldozócsütörtökön. A virágvasárnapi körmenet MR 165.-ben a következő:

„Et ita exeuntes de choro (post aspersionem aquae benedictae ut mos est omnibus dominicis diebus), pergant ordinatim ad locum destinatum cantando antiphonam: Surgite sancti de mansionibus. Hac decantata sequantur responsoria ad ipsum diem pertinentia... Et sic cantando ueniendum est ad certum locum et intrantes cantant responsum: Circumdederunt me. Postea dicantur haec orationes ad crucem...“ Következik a benedictio palmarum és azután (41. fol.): „populo cleroque de loco predicto descendentes incipiat cantor antiphonam: Cum adpropinquaret... Postea pueris exeuntibus de ciuitate, et portantibus ramos palmarum in manibus... incipiat cantor antiphonam: Pueri hebreorum... Tunc dominus episcopus prosternat se ante crucem et dicat hanc antiphonam: Scriptum est enim... Surgente episcopo incipiat: „Osanna filio dauid... Intransibus autem ciuitatem incipiat responsum: Ingrediente domino. Et sic cantantes perueniant ad portam ecclesiae et dicatur haec oratio ab episcopo ante ianuam ecclesie: Via sanctorum omnium domine... Intrans clero ecclesiam incipiat cantor: Turba multa... Deinde celebranda est missa cum omni diligentia“.

SZABADY BÉLA tanár közlései szerint Győrött az a hagyomány, hogy húsvétvasárnap a székeskáptalan Szent István egykori plébánitemplomából a székesegyházba, mely az Assunta pártfogása alatt áll, ünnepélyes körmenetet tartott. A székesegyházban azután ünnepi nagymise volt. Sajnos, azt már nem tud-

tam megállapítani, vajjon a hagyomány azt is magában foglalja-e, hogy a körmenet magából a székesegyházból indult-e ki és onnét vonult Szent István-templomához, hogy aztán megint a székesegyházba térjen vissza, mint ahogy ez természetesnek látszik és MR 165. leírásából kiviláglik. Bár a virágvasárnapi körmenet leírása nem említ helyneveket, mégis tudjuk belőle, hogy a gyermekek, akik szentelt pálmaágakat vittek kezükben, a körmenettel a város falán kívül jutottak, mert MR 165. 41. v. folióján ez áll: „Postea pueris exeuntibus de ciuitate et portantibus ramos palmarum in manibus“. Annak a templomnak a közelében, amelyben a pálmát szentelték, volt nyilván a város széle is. A körmenet a pálmaszentelés helyéről valamelyest extra civitatem haladt, azután hamarosan visszatért a civitas-ba: „Intrantes autem ciuitatem incipiatur responsorium: Ingrediente Domino.“ Csak azután tért vissza a körmenet a székesegyházba: „Et sic cantantes perueniant portam ecclesie“, ahol ünnepélyes nagymisést mondtak. Miként megállapíthattuk, ezek az adatok mind megegyeznek, mégpedig teljesen, Győr város helyi adataival, bár némiképp határozatlanok és bár bizonyára a mintapéldányokra is támaszkodnak, melyeket MR 165. szerkesztője felhasznált.

A győri székesegyház halmon épült. A püspökvár és a kánonok házai veszik körül. A halomnak, melyen a székesegyház áll, ma „Káptalandomb“ a neve. Valamikor ez volt a vár — arx —, melyet falak vettek körül. A várfalak körül terült el a civitas, másként oppidum, melyet ugyancsak erős védőfalak öveztek. A külső falakon belül volt a fórum (a mai Széchenyi-tér). A fórumtól kissé balra a mai Megyeház előtt (Nefelejcs-út 7 és Megyeház-út 11) állt hajdan Szent István első vértanu-temploma. A középkor végén a szentségi körmenetek ebből a templomból vonultak a székesegyházhoz. De még most is, bár Szent István-temploma régóta megszűnt, az Úrnap utáni vasárnap körmenete Szent László híres ereklyéjével ugyanezen az úton halad a székesegyházba, csak hogy nem balra megy abban az irányban, ahol Szent István-temploma volt, hanem jobbra, a mai Karmelita-templom felé és azután tér vissza a székesegyházba.¹²

¹² Szent István első vértanú győri templomára vonatkozólag néhány adatot találunk dr. BEDY VINCE: A győri székeskáptalan története, Győr, 1939. 20/2, 26. lapokon.

nam monstrat. quem uenturum olim ppheta figurat. et un.
De altari aut accipiant uascula misce munita
et tincta. Aurum Gaspar Thus M deus Mirra
Ba lithasar. Et sic cantan. res. descendant ad he
rodem. C. amus ergo et inquiramus eum. offeram amunt
sa aurum thus et mirram. herodes aut residens in so
lio suo in media caelestia coronat. inquit magos
hoc modo. Regem quem queratis natum esse quosigno
dichastis. At eoni magi. Ipsum natum esse dixerunt in
orientis stella monstrante. Et herodes. Sullum regnare
creditis dicit nobis. Et magi hunc regnare fatentes cum
misticis munitibus de terra longinqua adorare ueniunt. Scribe
u. subtilibus indui. et mirras habentes in capibus
seleam circa herodem. librisque teneant in manibus
suscitant eos hoc in. O uos scribe uterogate dicit
siquid de hoc puero scriptum uiderent in libris. Respon
dent scribe. Vidimus dñe in pphetarum libris nasci xpm
in bethleem ciuitate dauid ppheta sic uocante. Et sic
imponat testimoniu choris. Be bethleem nones in uima
te herodes dimittens magos. se dicit. Itaque de
puero diligenter inuestigate et ueniente redeuntes mihi re
nunciate. Redeuntes g magi ab herode. et inspicies

Hoc est de rege magos qui de arabibus quoniam hic regem regnantem imperantem qui natum uenit
lactar. iudaea uirgo

feris: hinc. ano generi seren' illuati. Precamur
g' it' dicit. ut nos famulos tuos. omni. & leru.
& deuotissimum pplm. una cumpapa nro. ill.
& amittit nro. elu'it uirgo. & gloriosissimo
rege nro. ill' temporu. quicq' concessa. ubi
paschalib' festis. conseruare digneris. E. cui.
hoc expleto. p' unuersas' domos' monas'
ueru' exingulam' ignis. & incendaur
de nouo & benedictio ignis. Demde sacer
dos' incappa. dicit. o. m'. flectun' genua
indica. s. collecta. tamon. Ds' q' diuicia
Lecior non p'ueniet. t'cno. lib' q' uisit.
s. In principio creauit ds' celu' & tra. Ds' q'
mirabili. Lecio. s. acum e' iungit.
Tract. Cantem' dno. OR. Ds' cuius' antiqua
miracula. laetio. A d' p' hendent' septu' mut.
Tract. v. l'ia facta e' OR. Ds' q' in omib' cele
tut' filius. s. et. Scripsit moyses' eum. Tract.
Arrendit' d' l'um. levi. Nec e' hereditas' ser'. Tract.
Sicut' cerasus. OR. Omne' sempit' ds' respice ad
deuotioni' ppmus'. hinc. ds' d' un' l' e' o' p' u'
legimur. p' b' r' e' a' u' r' e' l' e' r' e' u' s' t' e' s' o' r' d' o'

Valamennyi MR 165.-ben említett hely tehát összevág a Győrben tapasztaltakkal. Nem állt ugyan módomban mindezt azoknál a helyeknél is megállapítani, melyeket mint Regensburgot stb., VARJU ELEMÉR felsorol. De erre nincs is szükség, mert hiszen ha összevetjük a zágrábi dómnak azokat a szokásait, melyeket MR 133. jelzésű *Missale* a XIV. század első feléből és az 1511-ik évi zágrábi nyomtatott *Missale* magában foglal, mindjárt teljes biztonsággal előtűnik, hogy a zágrábi székesegyháznak XIV. és XVI. századi szertartásai feltűnően sok egyezést mutatnak a *Missale antiquissimum* (MR 165.) szertartásaival. Ezt azonban csak úgy tudjuk megmagyarázni, hogyha feltesszük, hogy MR 165. a zágrábi székesegyház alapvető szerkönyve volt sok liturgikus ténykedés számára. Hiszen erre mutat a *Missale antiquissimum*-nak elnevezése is a zágrábi székesegyház legrégebb leltárában. A zágrábi 1511-ben nyomtatott *Missale* 243—5. v. között ordo baptismi ugyanaz, mint MR 133. zágrábi kézirat *Missale*-é.^{13, 14} Mind a kettőben az abrenuntiatio megelőzi ezt a kérdést: „Quid petis ab ecclesia dei“, minden bizonnyal MR 165. előírása szerint. A szövegeket lásd Liturgika című munkámban, Zagreb, 1937. 337/8.

A betegek keneténél MR 165. a szemek megkenésénél a következő szöveget adja:

„In nomine patris. Vngvo oculos tuos de oleo sanctificato ut quicquid illicito uisu deliquisti, per huius olei unctionem expietur.“ Az 1511-ben nyomtatott zágrábi *Missale* szerint: „Ungo oculos tuos de oleo sanctificato in nomine Patris et Filii et Sp. S. ut quicquid illicito visu deliquisti per huius olei unctionem expietur.“

Ugyanezt az egybevágást megtaláljuk a többi érzékszerv megkenésénél, bár az egész szertartás a *Missale antiquissimum*-ban részletesebb, mint az 1511-es zágrábi *Missale*-ban.

Általában is áll az a megfigyelésünk, hogy azok a szertartások, amelyek MR 165., MR 133., valamint a későbbi zágrábi

¹³ A zágrábi 1511-es *Missale*-ra vonatkozólag v. ö. HUBAY ILONA, *Missalia hungarica*, Budapest, 1938. 53/5, és dr. KARL KNIEWALD: *Obred i obredne knjige zagrebacka stolne crkve*, Zagreb, 1940. 28—33.

¹⁴ M 133. zágrábi missaléra vonatkozólag v. ö.: Dr. KARL KNIEWALD, *Zagrebacki liturgijski kodeksi XI—XV. stoljeca*, Croatia Sacra 1940/XIX. 36—40.

Ritus-ban közösek, MR 165.-ben részletesebbek, a későbbiekben pedig rövidítettebbek. Szándékosan beszélünk rövidítettebb és nem csupán rövidebb fogalmazásról, mert a MR 165. főpapi Agendájában világos nyomait látjuk szándékos rövidítéseknek, melyek irányt szabtak a zágrábi ritus későbbi fejlődése számára. Ezek a rövidítések MR 165.-ben lapszéli glosszák által történtek. Innét gyakran szóról-szóra átvette őket MR 133. jelzésű zágrábi *Missale* a XIV. század első feléből. Ezt látjuk MR 165. első lapszéli glosszájánál a 30. folión in purificatione sancte marie. Ezzel össze kell hasonlítani MR 133. *Missale* 140. v. foliójának bevezető rubrikáját. MR 165.-ben Gyertyaszentelő ünnepén összesen három ilyen lapszéli jegyzetet találunk, melyek célja, hogy a szertartást egyszerűsítsék, vagy változtassák. Ezek majdnem szószerint megtalálhatók MR 133. *Missale* 140. v. I. v. lapjain és csekély változtatással ugyancsak visszatérnek az 1511-ben nyomtatott zágrábi *Missale* CL—CLVIII. lapjain, valamint a: „*Cantuale Processionum pro Ecclesia Zagradiensi 1751*“. 148—56. lapjain. Meg kell jegyeznünk, hogy ebben az átalakításban a „*Letetur omne seculum*“ himnusz (MR 165. 32 v. —3. v.) kimaradt. Míg a lapszéli jegyzet a 32. v. folion a: „*Quod chorus vatum*“ himnuszt, melyet MR 165. 33. v. folió szerint négy fiúnak kell énekelnie, kifejezetten említi. Éppen ezért ez a himnusz benn is maradt a MR 133., 1511. nyomtatott zágrábi *Missale*kben és az 1751-es *Cantuale*ban. Nagycsütörtökön MR 165. 73—3. v. folióján áll neumákkal a: „*Tellus ac ethera jubilent*“ himnusz, amelyet az 1511-i zágrábi *Missale* 75. folióján is megtalálunk. Nagypénteken a következőket írja elő MR 165. 78. folión:

„episcopus... osculato altari corpus domini et calicem sine sacramento uino et aqua mixto de manu archidiaconi accipiens canente ipso... : Hoc corpus... Et hoc dicto super altare sacerdos ponens calicem ordinansque oblatas humilime dicat hanc orationem: Suscipe sancta trinitas...“

Mind a két könyörgést megtaláljuk MR 133. 92. folióján is, csak hogy ez még az: „in spiritu humilitatis“-t is hozzáveszi, míg az 1511-es nyomtatott *Missale* és már korábban a 354. jelzésű díszes misekönyv (a zágrábi székesegyház kincstárában) csak a: „*Hoc corpus*“ könyörgést írja elő. A másik két könyörgést pedig kifejezetten eltiltja: „*Quia non uidetur rationi consonum*“. Nagypénteken az Oltáriszentséget ünnepélyes körmenetben viszik az

oltárra, ezalatt a „*laudes omnipotens ferimus*“ himnuszt éneklik az MR 165. 77. v. folió, MR 133. 92. fol., 1511-es *Missale* 82. fol., és a zágrábi *Cantuale* (1751.) 60. lapja szerint. Nagyszombaton a tűzszentelés után az: „*Inventor rutili*“ himnuszt éneklik MR 165. 81. fol. rubrikája szerint. Ezt a szokást megtartja egész a XVIII. századig a zágrábi székesegyház, miként ez MR 133. 93. fol. az 1511-es *Missale* 84. v. fol. és az 1751-es *Cantuale* 62. lapjáról kiviláglik. Nagyszombatra MR 165. 84. fol. csak öt lectiót közöl. Ugyanezeket szöveg szerint ugyanolyan sorrendben megtaláljuk MR 133.-ban és az 1511-es *Missale*-ban, még a Tractus-ok is ugyanazok, valamint a könyörgések, egyet kivéve: „*Deus qui in omnibus filiis*“, amely MR 165.-ben az: „*Adprehendent septem mulieres*“ olvasmány után következik, míg MR 133. és az 1511-es misekönyvek itt a: „*Deus qui nos ad celebrandum*“ könyörgést hozzák, bár a római misekönyvben e helyen az előbbemlített „*Deus qui in omnibus filiis*“ könyörgés van. Az olvasmányok után MR 165. 89. v. foliója szerint az ünnepélyes körmenet a keresztkúthoz indul: „*Ad fontem cantando hos uersus: rex sanctorum angelorum*“. Ezt a szokást megtaláljuk az MR 133. Misekönyv 96. folióján, az 1511-es *Missale* 111. folióján és a zágrábi *Cantuale* (1751.) 65. oldalán. Több példát is említhetnénk, de ennyi teljesen elégnék látszik arra, hogy bebizonyítsuk az *Agenda Pontificalis* (MR 165.) alapvető jelentőségét a zágrábi liturgia fejlődésében.¹⁵ A zágrábi ritus kiindulópontja azonban nem lehet más, mint az a szertartásrend, amely a XI. század végének magyar székesegyházaiban használatban volt. Hiszen abban az időben az újonnan alapított püspökségek liturgiájukat és szerkönyveiket érseki egyházuktól vették át. Ez pedig Zágráb számára Esztergom volt. Az MR 165. főpapi agendája tehát csak magyar területen keletkezhetett. A részletekbe menő vizsgálat, mely csak a Magyarországon még fellelhető szerkönyvek alapos tanulmányozásával válik lehetővé, mindezt végérvényesen igazolni fogja. Itt csak azt említem még meg, hogy a bérmálás rendje (*Ordo confirmationis*, MR 165. 93. fol.) teljesen egybe-

¹⁵ A zágrábi székesegyház szertartásrendjére vonatkozólag v. ö.: Dr. KARL KNIEWALD, *Obred i obredne knige zagrebacke stolne crkve*, Zagreb, 1940.

vág MR 89.¹⁶ *Benedictionale* 81. v.—2. v. bérmálás rendjével, csakhogy ebben a *Benedictionale*-ban egy későbbi kéz a bérmálási forma szövegéhez még ezt írta hozzá: „Ut replearis eodem spiritu sancto et habeas vitam eternam“. MR 89. jelzésű *Benedictionale* azonban az esztergomi székesegyház részére készült a XI. század végén. DANKÓ: *Vetus Hymnarium*-ából látjuk (Bpestini, 1893, 579/37.), hogy az 1341. évi *Missale Posoniense*-ben nagypénteken ugyanazok a rubrikák és szertartások mint MR 165.-ben. Az egyezés fennáll a Nemzeti Múzeum Széchényi-Könyvtárában őrzött XV. századi *Missale Posoniense*-nél is (M mae 216, 122. fol.), mint erre dr. RADÓ POLIKÁRP figyelemztetett, aki behatóan foglalkozott a magyar liturgikus kéziratokkal. Ezeknek részletesebb összevetését MR 165.-tel magyar tudósok számára kell hagynom. Most csak azt hangsúlyozom, hogy a *Pray-kódex* nagypénteki és húsvéti szertartásai is függnek MR 165.-től, mint ezt a *Magyar Könyvszemlében* (1939.) már igazoltam. Valószínűleg a zágrábi püspökség alapításakor, 1094-ben került az első zágrábi püspök, DUH révén Zágrábba ez a *Benedictionale*, miként a *Hahóti-kódex* (MR 126.) és a *Missale antiquissimum* (MR 165.) is. Feltehetjük, hogy az első zágrábi püspök bencés szerzetes volt. Kolostora adta neki a *Sacramentariumot* (MR 126.), érseke a *Benedictionalet* (MR 89.), a győri püspök pedig a főpapi agendát (MR 165.). Így tehát biztosra vehetjük, hogy ez az agenda Magyarországon keletkezett. A benne említett templomok győri templomok, a benne említett civitas Győr városa és CHARTUIRGUS püspök *Győr püspöke*.

MR 165.-ben három helyen esik oltárokról említés, még pedig mint az összefüggésből kitetszik, a Mária-templom oltáraitól. A 20. folión részletes előírások vannak: „*Qualiter agatur in adventu domini*“. Itt a következő oltárokról esik szó: „Primum responsorium ante altare sancti saluatoris incipiatur et primum uersus ibidem cantetur. Secundus uersus ante altare sancte crucis. In dextro autem altari tertius“. Azután a: „Sancti salvatoris“, majd: „Sancte crucis“ és egy: „Altare dextrum“-ról van szó.

¹⁶ MR 89. benedictionale-ra vonatkozólag v. ö.: Dr. KARL KNIEWALD, Zagrebacki Liturgijski kodeksi XI—XV. stoljeca, Croatia Sacra, 1940/XIX. 12/6.

Majd a 28. v. folió a Mária-oltárt említi és megint egy: „Altare dextrum“-ot és egy: „Altare sinistrum“-ot.

A 28. főlíon a Vízkereszt-ünnep *háromkirály-játéka* kezdődik:

„Ad matutinum post nonum responsorium fiat tractus stelle in hunc modum, ita ut tres magi sint parati, uno stante ante altare sancte marie, et incipiente alta uoce: Stella fulgore nimio rutilat. Et alio in dextro altari repententi: Stella fulgore nimio. Tertioque in sinistro prosequente inipsum: Stella fulgore nimio rutilat. Et simul cantantes ueniant simul ante altare sancte marie: Que regem natum monstrat.“

Ugyanezen játék folyamán a 29. folíon szó esik egy képről, mely a Szűzanyát ábrázolja az isteni gyermekkel:

„...et duo cleris (c)appis induti stantesque iuxta imaginem sancte marie tenentis dominum parvulum in manibus imponant hunc uersum: Qui sunt hi quos stella... Iuxta stantes imaginemque domini digito monstrantes, dicant ad magos: Ecce puer adest... Tunc salutantes tres magi dominum dicant: Salue princeps populorum...“

A jelek szerint ez a kép a középső oltáron volt, mely a Szűzanyának volt szentelve, mert ezt a középső oltárt „altare sancte Marie“ néven is említik és a két oldaloltárt egyszerűen altare dextrum- és altare sinistrumnak mondják. A három szent király a főoltártól megy Heródeshez, akinek a szentély közepén volt a helye és azután per aliam viam vonulnak el: ad chorum cantando: o regem celi cui talia famulantur. Mivel nem ismerem eléggé a győri székesegyház régi oltárainak számát és nevét, e kérdés megoldását szívesen hagyom a magyar tudósokra, akik ezt a területet jobban ismerik, mint én. (Harmadízben is szó van a 106v. főlíon a keresztfeltalálás — ordo in invencione sancte crucis — szertartásában az altare sancte crucis-ról). Arra is kell gondolnunk, hogy az MR 165. írója mennyire vette tekintetbe munkája közben saját mintáit. Biztosra kell vennünk azt, hogy ez a függés az oltárok megnevezésében csak a véletlen műve nem lehet, még ha egyáltalán van is függés a munkáktól. Vagy talán a 25. főlíon említett altare sancti salvatoris azonos a 28v. folíon említett altare sancte marie-vel?

A főpapi agenda (MR 165.) eddig ismeretlen szertartásokat és szövegeket őriz. Az Agenda szerkesztője alkalomszerűen említést tesz azokról a forrásokról is, amelyekből egyes szokásait és szövegeit átvette, vagy melyeket felhasznált. A 67. főlíon például

említi a libellus romani ordinis-t.¹⁷ Az 51v. folión hivatkozik egy sacramentariumra, mely csak egy római eredetű sacramentarium másolata lehet, mint ez a római pápára vonatkozó adatból kiviláglik. Ott ugyanis az olajok szentelését a római pápa végzi papjaival. Ugyanez következik az 52v. folión levő megjegyzésből: „Mos est romane ecclesie“. Ugyancsak római szertartási szokásokra hivatkozik a 21—1v. folión: „In nocte epiphanie in romana ecclesia invitorium non canitur . . .“ Néhány sorral később HARTWICK püspök főpapi agendája a 21v. folión a keleti jellegű vízszentelést írja le Vízkereszt vigiliáján: „In vigilia epiphanie benedicatur aqua ut mos est grecorum“. A vízkereszt napi liturgikus játékok (28. v.—30. fol.) valamint a húsvétiek (101. fol.) és több más vonás Franciaország ÉK-i tájai felé utalnak, ahol talán Avranches és Rouen vidékét tekinthetjük szerkönyvünk forrásai számára, éppen a főforrás számára is, kiinduló pontnak.

MR 165. 20. folióján találjuk az Advent rubrikáit: „*Qualiter agatur in adventu domini*“. Itt többek közt ezt olvassuk: „Diaconus vero sive subdiaconus non dalmatica sed casula utatur“. A *Micrologus* 30. fejezetében (pl. 151, 1003) ezt mondja: „Quidam infra adventum domini casulis pro dalmaticis utuntur“. MR 165. ezen a ponton nyilván céltudatosan tér el a római szokástól, mert hiszen így folytatja: „non dicatur gloria in excelsis deo“, míg a 11. ordo romanus (pl. 78, 1028) Advent-vasárnapokra is elrendeli a glóriát a szentmise alatt. JÁNOS, Avranches püspökének — később Rouen érseke lett — Liber de offi-

¹⁷ „Dicit libellus romani ordinis, de consecratione chrismatis: Continuo duo accoliti inuolutas anpullas cum sindone munda de albo serico teneant in brachio sinistro, ita ut uideri possit a medio . . .“ Ez megegyezik a X. századi Sacramentarium Gregorianum-mal, mely a Corbie-i apátságé volt (MIGNE PL 78, 84). Az az Ordo Romanus, melyre MR 165. szerkesztője hivatkozik, bizonyára MABILLON-nak 10. Ordo Romanus-a a XI. századból (MIGNE PL 78, 1010/1.). A szerkesztő azonban ezeket az adatait a jelek szerint nem közvetlenül az Ordo Romanusból vette, nem is a Sacramentarium Gregorianum-ból, hanem abból a mintájából, mely a roueni székesegyház pontificale-jával volt rokon. Hogyha ugyanis könyvünk MR 165—59. v. 61. folióján található előírását összevetjük az előbb említett roueni pontificale nagycsütörtöki szertartásrendjének (nem egészen kritikai) szövegével (MIGNE PL 78, 327—31), meglepődve látjuk, hogy a két szöveg majdnem teljesen azonos és csak írásváltozatokban — ez pontatlan olvasásnak is lehet következménye — különbözik. Szükséges lesz MR 165-t összehasonlítani az Ordi-

ciis ecclesiasticis (Pl. 147. 38.) c. művében ezt olvassuk: „In Adventu vero et Septuagesima usque ad diem Coenae, et quatuor temporum sabbatis et agendis mortuorum festivis diaconus et subdiaconus induantur casulis, si autem in eiusdem temporibus festivitas evenerit, dalmaticis et tunicis...“ MR 165. szerint tehát Adventben casulát és nem dalmaticát használnak, mint azt JÁNOS, Avranches püspöke előírja. MR 165. 21. folióján még ezt is találjuk: „In festivitate sancti stephani ministrent diaconi dalmaticis ornati“. Ugyanezt rendeli Avranches-i JÁNOS (Pl. 147. 42.) Szent István napjára: „Epistolam vel evangelium legent, utantur dalmaticis“.

Szent János ünnepére MR 165. 21. folión a következőket parancsolja:

„In festiuitate sancti Iohannis ministrent presbyteri casulis decorati. Post uesperum uero sancti Iohannis sint parati omnes paruuli. Duo autem ex his ascendent pulpitem, incipiant alta uoce antiphonam Sinite paruulos uenire. Et sic ceteri accedant ad chorum respondendo: Centum quadraginta quatuor millia decantantes, in eodem responso Gloria patri non cantatur.“

Sajnos, hogy a másoló nem írta le az *Officium infantum* egész szövegét, de az a kevés, amit említ, elég ahhoz, hogy mintájának Avranches-i JÁNOS könyvétől való függését felismerjük, mert Avranches-i JÁNOSnál Szent János ünnepén ezeket találjuk: „Sacerdotes utantur casulis. Incipiente officio infantum...“. Az *Officium infantum* a gyermekek ünnepélyes körmenete, melynek végén a gyermekek megáldása következik. Ennek a kör-

naire et Coutumier de l'église cathédrale de Bayeux — XIII. század, közzétéve Paris, 1902, Chevalier ULYSSE által — munkával, valamint a *Liber caeremoniarum ecclesiae Sanctae Mariae Traiectensis* munkával, melyet RIEDJES adott ki Utrechtban, 1912-ben (Archief voor der geschiedenis van het aartbisdom XXXVIII. 153/88.). Külön figyelmet érdemel a *Micrologus*sal való összehasonlítás, mert hiszen ezt 1100-tól kezdve Magyarországon kötelezőnek tekintették az istentisztelet rendjére vonatkozólag. A Pray-kódex konstanzi BERTHOLD ezen írását *Libellus in romano ordine*-nak nevezi. Mint láttuk, MR 165. 67. folióján szintén egy *Libellus romani ordinis*-ra hivatkozik. Megállapíthattuk, hogy itt a X. ordo Romanus-ra történik utalás. A *Micrologus*ban (52. fej.) nagycsütörtökről csak röviden esik szó és nem történik említés a *consecratio chramatis*-ről. A jelek szerint a főpapi agenda szerkesztője a *Micrologus*t még nem ismerte; semmiképp sem érezte magát kötelezve szabályainak követésére. HARTWICK főpapi agenda-ja tehát a *Micrologus*-ra vonatkozó zsinati határozat előtt keletkezett.

menetnek pontos leírását megtaláljuk MIGNE Pl. 147. 135. Avranches-i JÁNOS: *Liber de officiis ecclesiasticis*-ével kapcsolatban.

A 28v. fólión közölt vízszentelés (ut mos est grecorum) után Vízkereszt napjával kapcsolatban Avranches-i JÁNOS *de Officiis ecclesiasticis* könyvében (Pl. 147. 43.) először Krisztus nemzetségfájának ünnepélyes éneklése következik, azután pedig ez áll: „Deinde stelle officium fiat“. Ehhez kapcsolva találjuk meg MIGNE Pl. 147. 135—40-ben az: *Officium stellae seu trium regum secundum usum ecclesie rothomagensis*-t. Talán felesleges hangsúlyozni, hogy a *Micrologus* nem ismeri az: *Officium stellae*-t. A MIGNE Pl. 147. 135—40-nél közölt *Officium stellae* lényeges vonásaiban, különösképp pedig énekszövegeiben megegyezik azzal, amit MR 165.-ben látunk. A rubrikák egyes pontokban mások, lehet, hogy ez a különböző helyi körülményeknek erődője. A fő különbség abban áll, hogy az: *Officium trium magorum secundum usum ecclesie rothomagensis*nek csak két felvonása és epilógusa van, míg MR 165. *Officium stellae*ében három felvonást találunk, a harmadik a Heródeussal történő jelenet. Hálás munkát végezhetne az, aki az itt közölt szövegek és neumák alapján ennek az *Officium stellae*-nek közvetlen forrását felfedezné. Ugyanez áll az *Officium sepulchri*-ra is MR 165. 78. és 79v. fólióján. (Közölte dr. FANCEV a' *Narodna starina Zagreb*, 1925. I. — KNIEWALD: *MKSzemle*, 1940). Még csak azt kell mondanom, hogy Avranches-i JÁNOS *Liber de officiis ecclesiasticis* című könyvében (Pl. 147. 51) a nagypénteki szertartásokat ugyanúgy írja le, mint MR 165. és nagyszombat—húsvétvasárnap közti éjtszakára így rendelkezik: „Post tertium responsorium officium sepulchri celebratur“.

A királyról nagyszombat napján a rendes módon történik megemlékezés MR 165.-ben. A 84. fólión ez áll:

„Precamur ergo te domine, ut nos famulos tuos, omnem clerum, et deuotissimum populum, una cum papa nostro ill., antistite nostro chartuirgo, et gloriosissimo rege nostro ill. (jellegzetesen magyar formula), temporum quiete concessa, in his paschalibus festis conseruare digneris.“ A püspök nagy-
csütörtökön ajánlja hangsúlyozottan a híveknek a királyért való könyörgést (fol. 63v.—64.): „Mementote prius cum uestra oratione domini pape ill., qui est caput sancte et uniuersalis ecclesie, et qui sedem sancti petri possidet, et simul omnium episcoporum, atque omnium cosecratorum hominum, ut deus omnipotens ita illorum corda dignetur spiritu sancto illuminare, ut possint et sanctam ecclesiam defendere spiritualibus armis ab omnibus inimicis inuisi-

említi az *otheos*-t az Isten nevei közt. Az arianizmus elleni hitvallási formulák közt a 9. folión találjuk a következőt is, mely nemcsak a görög nyelvnek, hanem a homoousios értelmének teljes nemtudására mutat:

„... qui totum ex uno et unum. De homine usion. Homo usion ergo in diuinitate patris filius, Homo usyon patri et filio et spiritus sanctus. Homo et usios deo et homini, unus filius, manens deus in homine suo in gloria patris. Non homo propter deum uel xps cum deo, sicut nestorius blasphematus, Sed homo in deo, et in homine deus.“

Sok felderíteni való marad még HARTWICK püspök főpapi agendájában forrásaira és mintáira vonatkozólag. Különösképp arra kell a kutatásnak irányulnia, hogy vajjon a keleti hatások, melyeket kétségtelenül megállapíthatunk, bár a szerkesztő a görög nyelvet nem ismerte, közvetlenül keletről — Bizáncból vagy Jeruzsálemből — jöttek-e, vagy pedig talán közvetve azon források útján, melyeket a szerkesztő felhasznált. Azt hisszük, hogy a közvetlen mintákat Franciaország északkeleti részein kell keresnünk, azon a területen, melyen germánok, normannok, gallok, belgák századokon és évezredek át harcoltak egymással és mégis nagy művelődési és hitterjesztési tevékenységet fejtettek ki. Erre a területre utal bennünket Magyarország legrégebbi szerkesztője, a *Szelepcsényi-kódex*.¹⁸ Ugyanide mutat a *Hahóti-kódex* is (zágrábi Szent Margit-szakramentárium, MR 126.),¹⁹ sőt a *Pray-kódex* is.²⁰ Minden bizonnyal erről a területről (melynek nyugati szélé Avranches) származik HARTWICK püspök főpapi agendájának fő mintája. Befejezésül azt a kívánságomat fejezem

¹⁸ V. ö. RADÓ POLIKÁRP Ö. S. B.: Hazánk legrégebbi liturgikus könyve: A Szelepcsényi-kódex, MKSzemle, 1939/IV.

¹⁹ V. ö.: Dr. KARL KNIEWALD: A Hahóti-kódex (Zágrábi MR 126. kézirat) jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából, MKSzemle, 1938. és: Dr. KARL KNIEWALD: Das Sanctonale des ältesten ungarischen Sakramentars, Jahrbuch für Liturgiewissenschaft, Münster, XV. 1940. 1—21.

²⁰ V. ö. a Pray-kódexre vonatkozó tanulmányaimat a Magyar Könyvszemle és a Theologia 1939. évfolyamában. A Pray-kódex tartalmáról, keletkezése idejéről és jelentőségéről a MKSzemle 1939. évfolyamában irt tanulmányom FRITZ VALJAVEC (Der Deutsche Kultureinfluss im nahen Südsten, München, 1940, 444.) számára „im übrigen sehr sachkundig“nak látszott, de azt fogja rám, hogy a Pray-kódex francia elemeit a németek kárára túlságosan kisarkítom és épp ezért idevonatkozó eredményeim elfogadhatatlanok.

bilibus, et ad eterna gaudia perducere. Deinde mementote domini nostri regis, et cum eo omnium laicorum, qui cum seculari gladio sanctam ecclesiam defendere debent a paganis, et ab omnibus uisibilibus inimicis, ut deus omnipotens det illis uictoriam contra omnes hostes...“

Bár MR 165.-nek főpapi agenda-jellege van, még sem szabad figyelmen kívül hagynunk azt, hogy a szerkesztő néha oly templomra gondol, melyben szerzetesek végzik az istentiszteletet. Behatóbb tanulmány meggyőzhetne arról, hogy ez a felhasznált mintának a hatása. De az is lehet, hogy a XI. század végén a győri székesegyház szoros kapcsolatban volt a bencésekkel. Szerzetesi liturgikus szokásokat említ a főpapi agenda (MR 165. 20. fol.) szerkesztője, amikor hangsúlyozza, hogy Adventben „ut mos est monachorum“ a laudes-ben a miserere zsoltár helyett a dominus regnavit zsoltárt kell mondani. A 42v. folián a nagyszüdtörtök, a 74. folián a nagypéntek és a 79v. folián a nagyszombat matutinum-ánál ezeket találjuk: „... et facto signo a priore omnes surgant...“ A betegek keneténél is (MR 165. 118. fol.) szerzetesi közösséget tart szem előtt: „Interim dum ungitur infirmus cantentur a fratribus VII psalmi penitentiales oremus fratres karissimi... pro fratre nostro...“. A 118v. folián megismétli szabályát: „interim enim cantentur VII psalmi penitentiales (a) fratribus dum ungitur infirmus“.

Különböző jelek mutatnak a keresztény Keletről jövő hatásokra. Már említettük a Vízkereszt vigiliáján történő vízszenteletést a 21v. folián, amely ezzel a megjegyzéssel kezdődik: „ut mos est grecorum“. A 84v. folián hangsúlyozza, hogy a keresztségnél az abrenuntiatio megelőzi a hitvallást. Ez a szabály itt NICETAS püspök tanúságára hivatkozik: „Primo omnium abrenuntiatio facienda est secundum niceti episcopi testimonium in libro quinto ad competentes. Non enim ante ad confessionem uenitur nisi prius diabolo fuerit renuntiatum“. A 68. folián az olajon végzett exorcizmus előtt így magyaráz a rubrika: „exorcismus igitur grece, latine coniuratio sive sermo increpationis aduersum diabolum ut discedat...“. Különbben a szerkesztő és némelyik forrása nem volt nagyon járatos a görög nyelvben. Mert nagypénteken a 75. folián a másoló az: *otheos*-t következetesen összeírja, mint egy szót. Lehet, hogy e miatt kerül az *otheos* (egy szóba összeírva) a későbbi zágrábi szerkönyvekbe is. Még az 1511-ben Velencében nyomtatott zágrábi *Missale* is összeírva

ki, mely megisméltése GERMAIN MORIN óhajának, hogy HARTWICK püspök *Agenda Pontificalis*-át minél előbb teljes szövegével adja ki valamilyen tudományos intézmény. Hogy a kéziratnak magyar tudósok által való tanulmányozását megkönnyítsem, MR 165.-ről teljes film-másolatot készítettem és azt a Nemzeti Múzeumnak adományoztam. Hiszem, hogy MR 165. (HARTWICK *Agenda Pontificalisa*) is hozzájárul a magyar liturgia ősforrásainak és későbbi formáival való összefüggéseinek föl kutatásához.

Fejtegetéseinket a következő pontokban foglalhatjuk röviden össze:

1. HARTWICK püspök főpapi agenda-ja Magyarország harmadik legrégebb szerkönyve. Az első ezek közt bizonyára a *Szelepchényi-kódex*, utána jön a *Hahóti-kódex* (a zágrábi székesegyház Szent Margit-szakramentárium — MR 126.) és harmadiknak következik a zágrábi székesegyház ú. n.: *Missale antiquissimum*-a, melyet HARTWICK győri püspök számára írtak. Bár tehát nem ez a legrégebb magyar szerkönyv, mégis tartalmának fontosságával felülmúlja két korábbi társát.

2. MR 165. főpapi agendát pergamenhártyára írták Carolina-írással a XI. század végén. A zágrábi székesegyház XIV. századi leltárában *Missale antiquissimum*-nak nevezték, igazában azonban nem misekönyv, hanem főpapi és papi szertartások foglalata, miket mise közben és misén kívül végeztek.

3. Ezt a főpapi agenda-t Győr számára írták, azalatt, míg a 84. fólión az exsultet-ben említett CHARTUIRGUS volt Győr püspöke. Az agenda különböző helyein történik említés a székesegyházról, mint ecclesia sancte Marie-ről és egy másik templomról, melynek ecclesia sancti Stephani a neve. Mind a két temp-

A magam részéről büszke vagyok rá, hogy ereimben német vér folyik, mit atyai ágon örököltem, de ez nem csábít odáig, hogy letagadjam azokat a tényeket, melyek azt bizonyítják, hogy a Pray-kódexben a francia hatás az erősebb, a német gyöngébb és ez is inkább szerzetesi, mint nemzeti. Meg kell jegyeznünk és ez jellemző VALJAVEC módszerére, hogy bár ismeri a zágrábi Szent Margit-szakramentárium-ról (Hahóti-kódex) a MKSzemle 1938. II. számában közölt, továbbá a Pray-kódex Sanctorale-járól a MKSzemle 1939. évfolyamában és a Pray-kódex miserendjéről a Theologia-ban közölt tanulmányaimat és kell ismernie őket, mert hiszen hivatkozom rájuk abban a tanulmányban, amelyre ő utal, mégis ezeket hallgatással mellőzi, mert egyoldalú és szakszerűség híján való gondolatkörébe nem illenek bele.

lom, valamint a körmenetek egyes mozzanatai, ahogy az agenda-ban említést nyernek, Győr felé utalnak. Erre vonatkozólag minden kétségünk eloszlik, hogyha összehasonlítjuk az agenda szabályait és szövegeit a zágrábi székesegyház későbbi szertartásaival. HARTWICK agendája ugyanis nem sokkal azután, hogy megírták, valószínűleg már a zágrábi püspökség alapításakor, 1094-ben, Zágrábba került. Összevetésük kimutatta, hogy a zágrábi ritus HARTWICK agenda-jának előírásaitól függ. Mivel a zágrábi ritus csak valamely magyarországi egyházmegye szertartásrendjéhez igazodhatott, azért már csak ez az egy körülmény is arra a feltevésre késztet, hogy MR 165. főpapi agendája Magyarországon keletkezett. MR 165. bérmálási szertartása valóban pontosan megegyezik MR 89. benedictionale azonos szertartásával (MR 89. most a zágrábi érseki könyvtárban van). Ezt a benedictionale-t azonban biztosan Esztergom számára készítették és valószínűleg együtt került MR 165.-tel Zágrábba. Bizonyítékunkat a középkori magyar Pontificale-k, Missale-k és Breviarium-ok összehasonlítása még inkább megerősítheti.

4. A 84. folián említett CHARTUIRGUS tehát győri püspök volt. Valószínűleg ugyanaz, mint HARTWICK Szent István róla nevezett legendájának szerzője.

5. HARTWICK győri püspök főpapi agendájában megvan Vízkereszt vigiliáján a vízszentelés „ut mos est grecorum“; ezt a szertartást úgy a magyar, mint a zágrábi egyházmegyék egész a XIX. századig megtartották. Ebben a formában Róma 1890-ben tiltotta el. Egyébként a szerkesztőnek görög tudása meglehetősen gyenge volt, aminek jele, hogy a 9. folián egy rosszul értett formulát jegyez fel az arianizmus ellen: „de homine usion“.

6. HARTWICK püspök főpapi agendájában két, illetőleg három liturgikus játékot találunk. A háromkirályok-játékot Vízkereszt ünnepén, az officium sepulchri-t nagypénteken és húsvét vasárnapján, végül az officium puerorum-ot Szent János apostol ünnepén. Ezek a játékok és különféle egyéb jelek nagyon szoros rokonságra mutatnak Északkelet-Franciaország (Avranches—Rouen) liturgikus szokásaival.

7. A főpapi agenda szerkesztője néha római liturgikus szokásokra hivatkozik (52. v. fol.). továbbá egy *libellus romanus ordinis*-ra (67. fol.). Ez az *Ordo* bizonyára a X. *Ordo Romanus* MABILLON számozása szerint.

8. Az agenda szerkesztője említést tesz *consuetudines monasticae*-ről is. Fel kell tételeznünk, hogy a főpapi agenda több forrás alapján készült. A főforrás azonban közvetve vagy közvetlenül bizonyára Franciaország északkeleti részéből származik.

9. A *Pray-kódex* szerint 1100. körül valamennyi magyar egyház számára kötelezően elrendelték a *Micrologus* követését. Abból, hogy HARTWICK főpapi *Agendaja* egyetlen egyszer sem idézi a *Micrologust*, szabályait figyelembe nem veszi, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy HARTWICK püspök főpapi agenda-ja a *Pray-kódex*ben említett *Micrologus*-ra vonatkozó zsinati határozat előtt keletkezett, minden bizonnyal 1100. előtt.

Ford. KÜHÁR FLÓRIS OSB.

KNIEWALD KÁROLY.

A XVIII. SZÁZAD MAGYAR KÖNYVEINEK OLVASÓKÖZÖNSÉGE ÉS PÉLDÁNYSZÁMA.*

DÉVAY ANDRÁS jezsuita 1764-ben DREXELIUS JERÉMIÁS „*Nap után forgó Virág*“ című művének magyar fordításához írt bevezetésében keserű szavakkal korholja azokat a magyarokat, akik előtt „nem csak únalmas . . . a' magyar szó, de ha tudgyák-is a' nyelvet szégyenlik, és maid útállyák folytatni“ — és felszólítja olvasóit, hogy „ne szégyenlyed azért, ha egyébbel nem, az Isten-nel Magyarúl Szóllani“.¹

A *Magyar Újság* 1796. évfolyamában névtelen szerző kel ki a földesurak ellen, akik alattvalóikkal magyarul nem tudnak beszélni:

„Sok érdemes Atyákat meg-nevezhetnénk itten, kik az ő fiaikat, mindenekelőtte a' közönséges nemzeti, 's mezei Nyelvnek meg-tanulásában foglalatoskodtatják, hogy ilyenképpen valahára már egyszer, az a' motskos szemrevalóhányás le-nyomattassék, és lassan-lassan el törültsessék, melly mind eddig sok gazdag Uradalmak' Birtokosainak tétetődött: *hogy tudniillik, a' Földes Úr, a' maga Alattvalóival tulajdon nyelveken, még tsak beszélteni sem tud.* — De valójában méltán is! mert melly nagy roszz dolog vala ez, nyilván mutatják, 's tanítják, az innen származott, és mind a' két részre háramlott, számtalan, még mindeddig is meg orvosolhatatlan, kárhóztató roszz következesek.“ (*Magyar Újság* 1796. jan. 1. 2 lap.)

A XVIII. század efféle feddő nyilatkozatok miatt, amelyek 1789 óta sűrűn jelentek meg, különösen a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (1789—1791) című újság lapjain, az irodalomtörténetben téves megvilágításba került.

Még *Pintér Jenő* is így ír *A Magyar Irodalom Története* (Budapest 1909.) című műve II. kötetében:

„Az 1711. évben megkötött szatmári békétől az 1772. évig, azaz Besse-nyei György felléptéig terjedő időszakot nemzetietlen kornak, vagy a hanyat-

* Felolvasás a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének 1940. december 7-én tartott évi közgyűlésén.

¹ V. ö. bővebben A XVIII. század magyar nyomtatványainak meghatározása című művem, 3. l.

lás korának nevezi irodalomtörténetírásunk. Nemzetietlennek azért, mert a Habsburg-ház uralma alatt teljesen meghonosul az eldeákosodás szelleme s ezzel szemben a magyarnyelvű írói törekvések elhanyagoltnak, erejüket veszítik. A tizennyolcadik századig a latin csak az egyház, s részben a tudomány és a diplomácia nyelve volt; a tizennyolcadik században már a társadalom egyes rétegei közé is kényelmesen behúzódott. A nyelvi hanyatlás kora *méltán* viseli szomorú nevét. Mintha eltompult volna a század magyarjainak érzéke aziránt, hogy milyen nagy a jelentősége a nemzeti nyelv használatának az állami lét és a társadalmi élet fennmaradása körül. A magyarajkúak közül a műveletlenek nagy tömege magabazárkózva elenyészni látszott a nemzetiségek előretörékvő áradatában; a műveltek kisebb osztálya, nyelvben, érzésben idegenné változott.“

Ez a felfogás egész a legújabb időkig megmaradt és tankönyvekben, sőt egyetemi előadásokban is olvasunk és hallunk még a magyar irodalom és nyelv hanyatlásának koráról. Pedig a magyar nyelv elhanyagolása és elfelejtése, amint a *Magyar Ujság* névtelen szerzőjének a nyilatkozatából is látjuk, nem volt általános s amint az alábbi adatokból is kiderül, ennek a századnak volt sok nyomdája, rengeteg könyve és nagy olvasóközönsége, noha íróink még nem fejthették és nyomtathatták ki szabadon gondolataikat.

A magyar szellemnek a XVIII. században nem volt meg az a szabadsága, ami a XIX. században. A cenzúra sok írói szándékot fojtott meg csírájában, a kormányhatalom azonban csak politikai, egyházi, vagy társadalmi szempontból veszélyesnek tartott művekkel szemben gyakorolta az ellenőrzést; felőle veszélytelen román, széphistória, históriás ének, szerelemről költött történet bármennyi megjelenhetett volna. Hogy szépirodalmi művek 1772-ig, BESSENYEI GYÖRGY *Agis tragédiájáig* mégis alig jelentek meg, annak nem a kormányhatalom volt az oka, hanem az egyházak. A katolikus és a protestáns egyházak egyaránt. E században ugyanis, különösen első felében, a nyomdákat jórészt az egyházak tartották fenn, s ezek álláspontja a szépirodalommal, a virágénekekkel, a gáláns költészettel szemben a régebbi SYLVESTER-, PÁZMÁNY-féle állásponthez képest („undok virágénekek“) még egyáltalán nem változott. S a magánnyomdák is igyekeztek elkerülni minden összeütközést, ellentétet a nagy társadalmi hatalmat jelentő, híveiket szigorúan ellenőrző egyházi hatóságokkal.

Több közleményemben¹ rámutattam már arra, hogyan üldözte a szépirodalmat az egyház, mi volt álláspontja a szépirodalommal szemben. Ez alkalommal csak röviden utalok rá:

Amikor ILLYÉS ANDRÁS erdélyi püspök lefordítja RODERICUS ALFONSIUS spanyol jezsuitának a *keresztyeni Jossagos-Cselekedeteknek... gyakorlatossága* című hatalmas művét, a III. kötet végén, mely 1708-ban jelent meg, latinul és magyar fordításban is közöl egy verset, melynek címe: *Boni libri sunt legendi*. Ebben figyelmeztet, hogy a könyvek olvasása — lélek táplálása: olyannak kell lenni, ne legyen ártása. Minden gonoszt távoztasd minden időben: *Jó könyvek legyenek a te kezeidben.* — 1745-ben megjelent Debrecenben OSTERWALD FRIEDRICH JÁNOS franciayelvű munkájának magyar nyelvű fordítása „*A keresztyének között ez idő szerént uralkodo Romlottságnak Kútfejeiről valo elmélkedés*“. Ebben a romlottságnak hetedik kútfeje a könyv. Nyolcvanhét oldalon át elmélkedik a puritán szerző azokról a veszedelmekről, amelyeket a könyvek „a rosz Könyvek“ okozhatnak. Tizenhét oldalon keresztül foglalkozik a „tisztátalan“ könyvekkel. És felsorolja, mik az ilyen tisztátalan könyvek: fajtalan versek, és fertelmes könyvek, amelyek például francia nyelven ebben a Seculumban jöttek világgosságra. De deák és görög nyelven is vannak effélék. A sok szerelemről (galanteriáról) írott könyvek, az olvasókat megvesztegető, akár költött, akár valóságos históriák és szerelemről csinált énekek. Amit e világi emberek csak csupa csintalan társalkodásnak (galanteriának) mondanak, az gyakorta a paráznságra vezető út. OSTERWALDnak e művét, melyet DOMOKOS MÁRTON debreceni főbíró fordított magyarra, a kálvinista Debrecen könyvnyomdája, amely nyilván puritán tanárok, papok ellenőrzése alatt állott, 3000 példányban (*Szent história* című művének a fordítását pedig 22 kiadásban 73.000 példányban) nyomta és adta ki.

Állást foglal a szépirodalom ellen FALUDI FERENC is *Nemes Asszony* (1748) című átdolgozásában, amelyben óva int, hogy „Meg ne ízelitse a fiatal Dáma a romancia-írásokat; mert oda lesz miattuk. Hosszas fejtegetését azzal végzi „hogyha azért Nagyságod nem akarja, hogy históriákat mondjon, írjon a Világ egyetlen leányáról: a Fabulás könyveket oly magos polcra tegye, hogy el ne érhesse a Kis-Asszony.“

Még a század vége felé is, sőt a XIX. század elején is találunk nyilatkozatokat a szépirodalom ellen. A *Magyar Musa* 1789. ápr. 2-i számában egy névtelen szerző sajnálkozva állapítja meg, hogy hazánkban már a könyvtárak sem akarnak a költeményes románokon, német komédiákon, sőt a fenséges császárt sértegető könyveken kívül más tudós és szent munkákat árulni. Mert megvallják, hogy amazokban több hasznuk vagyon. A *Magyar Kurír* 1806. 6. számában pedig azt írja egy másik név-

¹ MKSzemle 1938. 375., 1939. 308 l.

telen szerző, hogy — a mindennapi tapasztalás szerint a bujaság tüze anélkül is lánggal ég, ha a vesztegető románok olaja rá nem töltetik is; — mennyivel szentebb szándék és igyekezet azt oltani, mint gereszteni.

Ily felfogás mellett érthető, hogy a szépirodalom nálunk nyiltan nem fejlődhetett, fejlődését nem segítette elő a nyomtatott könyvek nyilvánossága s abban a korban, amikor a franciáknak már megvolt Corneille-jük és Racine-jük, a spanyoloknak Moreto-jük és Calderon-jük, az angoloknak Shakespeare-jük és Swift-jük, nálunk az egyházak, egyházi hatóságok szemérme, puritánsága és szigorúsága miatt a szépirodalom hallgatásra vagy lappangásra kényszerült.

Milyen könyvek lehetnek tehát azok a „románszok“, amelyekről báró ORCZY LŐRINC 1764-ben így ír:

*„Románsz kell a mostani asszonyi rendeknek,
Mely sokrét leírja módját szerelemnek.“*

Ilyen magyar „románsz“-ok 1764 előtt nem jelentek meg, kéziratban sem maradtak ránk. Nyilvánvaló, hogy e „románsz“-ok idegennyelvű, külföldi *románszok* voltak, amelyeket a németül, franciául és angolul tudó főrangú hölgyek olvashattak. ORCZY megjegyzése rájuk vonatkozik. — A XVIII. századi főúri könyvtárakban e kor külföldi szépirodalma valóban gazdagon van képviselve. Magyar románsz nem volt közöttük.

Ezért üres század, a hanyatlás százada az irodalomtörténész szemében a magyar XVIII. század.

Pedig nem volt az.

Dr. ZOLTAI LAJOS *Debrecen város könyvnyomdájának XVIII. századbeli működése, termékei* című tanulmányában a következő kérdésekre próbált felelni: 1. miféle nyomtatványok és hány példányban kerültek ki a debreceni nyomdából 1701—1800 között? 2. Jövedelmeztek-e valamit és mennyit a fenntartó város pénztárának. E kérdésekre a nyomda provizorainak, azaz üzembetartóinak és a házipénztár perceptorainak számadásai alapján keresett választ. Sajnos, a számadások hiányosan, hézagosan maradtak fenn s így ZOLTAI a nyomda XVIII. századbeli működéséről nem tudott teljes statisztikai áttekintést adni, de amit felkutatott és közzétett, elegendő ahhoz, hogy a XVIII. század

irodalomtörténeti értékéről hirdetett eddigi nézetek helyességében való hitünket megingassa.

ZOLTAI 147 debreceni nyomtatvány címét kutatta föl és közölte a XVIII. századból, figyelmen kívül hagyva „az irodalmi értékkel nem bíró különféle apró hivatalos és magánjellegű nyomtatványokat“ (i. m. 12. l.). E 147 nyomtatvány közül 108-nak a példányszámát ismeri, amelyeknek végösszege 1,188.619. Egy műre átlagosan 11 ezer példány esik. Minthogy e művek közül kerekén ötven mű egynél több kiadásban terjedt el, összesen 464 kiadásról beszélhetünk. Ez a könyvtermelés voltaképpen 92 vagy 94 esztendő között oszlik meg, mert hat vagy nyolc évig teljesen szünetelt a nyomda működése. Volt eset rá, hogy ugyanazon műből egy esztendő alatt két kiadást is rendeztek. Ilyen kivételes szerencsében csak egy pár tankönyv és népies, vallásos tartalmú könyv részesült. Néhány közkedvelt kapós munka tíz, húsz, sőt harminc kiadást is megért száz esztendő alatt. Két kiadás esik 17, három 10, négy 5, öt 1 könyvre. Ötnél több kiadásban terjedtek el a következő művek: Molnár Latin Grammaticája, Nagy Cellarius és Keskeny út 6—6, Lelkifegyver 7, Colloquia Langii, Lampe: Kegyelem-szövetsége 8—8, Ágenda, Ráday Lelkihódolása 9—9, Bethlen Kata: Bujdosás emlékezetköve, Halottas énekek, Öreg Katechesis, Mennyei tárház kulcsa, Siderius: Kiskátéja 10—10, Rudimenta 11, Egész Énekeskönyv 18, Osterwald Szenthistoriája 22, Egyes és Kettős ABC leányok számára 24, Fiú vagy Latin ABC 29, Szent Dávid Soltárai kótásan és kóta nélkül 31 kiadásban.

Magyar nyelvű volt 80, latin 63, német 2, tót is 2. Utóbbi, a Fundamentum Catechesis egy krajcáros kiadása 1000 példányban, meg egy imádságos könyv, melyet 1758-ban Kállay Gergely nyomott ki Jessenius György mácai tót predikátor számára 400 példányban, 12-ed rét formában, 5 és fél íven, 40 forintért. Tartalmára nézve: vallásos tárgyú éneket, imádságot, elmélkedést, prédikációt tartalmazó 41 magyar, 5 latin; tankönyv, alsó-, közép-, felsőiskolák számára 7 magyar, 40 latin, — jogi tárgyú 10 latin —, ponyvára szánt népies história, verszet és efféle 19 magyar, egyéb tudományos vagy más tartalmú 9 magyar, 9 latin.

A valóságban azonban a példányszámok nagyon egyenlőtlenül oszlanak meg a könyvek és füzetek között. Így a debreceni nyomdában megjelent könyvek katalógusát, amelyből egyetlenegy példány sem maradt reánk 300, a Jus tavernicalet és Rádai Pál Halotti pompáját 200, a Lisboniai földindulást 500 példányban nyomták. Sok más könyv egy-egy kiadásából azonban 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, sőt 10—12 ezer példány is készült egyszerre s a több kiadásra érdemesített magyar nyelvű könyvek közül például a Lelkifegyver összesen 20.000, Lampe Kegyelem-szövetsége 20.890, Rádai Pál Lelki hódolása 21.052, a Mennyei tárház kulcsa 21.526, Bethlen Kata Bujdosás emlékezetköve 26.052, az egész Énekeskönyv 38.040, Osterwald Szent Historiája 73.000, a Leány ABC 111.000 és a kis Káté 133.530 példányban terjedt el a magyar nép között.

E könyvtörténeti szempontból rendkívül becses tanulmány megjelenése után levélben fordultam az azóta elhunyt ZOLTAI

Lajoshoz s felkértem őt arra, nézzen utána a nyomdai számadás könyvekben, mekkorák voltak a példányszámok a század első felében, mert a fent ismertetett számadatok a század folyamán több kiadásban megjelent könyvek példányszámait csak végösszegükben tüntetik föl. ZOLTAI LAJOS előrehaladott korára és fáradságára hivatkozva, kitért kérésem teljesítése elől s azt ajánlotta, hívjam föl nálánál fiatalabb kollégáinkat ez adatok felkutatására.

Előadásom tárgyául főként ezért választottam a XVIII. század magyar könyveinek példányszámait, mert föl akarom hívni könyvtáros és levéltáros kollégáink figyelmét a példányszámok ismeretének — mint alább látni fogjuk — rendkívüli fontosságára, nemcsak könyvtörténeti, hanem irodalom-, művelődéstörténeti és magyar népesség-statisztikátörténeti szempontból is.

E kérdés megoldásával sem először kísérletezem. Röviden több tanulmányomban érintettem már, de most részletesebben óhajtanék foglalkozni vele.

ACSÁDY IGNÁC *Magyarország a Pragmatica Sanctio korában* című nagy művében azt olvasom, hogy Magyarország és Erdély lakosságának száma az adóösszeírások szerint 1720-ban 2,552.598 lélek volt. A háztartások száma 1721-ben 408.475. A nemesek száma 134.265, pap és tanító 5377, polgár és jobbágy 2,401.582, zsidó 11.374. A magyarság százalékszámát 48.47 volt. Tehát Magyarország és Erdély lakosságából kevesebb volt a magyar, mint a fele. Alig volt 1 és negyed millió magyar. És ennek az 1 milliós magyar lakosságnak, illetőleg e lakosság református részének ekkora lett volna a könyvszükséglete? Persze tudjuk, hogy 1787-ben a lakosság lélekszáma már 8,002.917 volt, e magasabb szám jelentékeny részét azonban külföldről bevándorolt, nem magyar nyelvű népek tették. De szaporodott a magyar lakosság is, s már a század második felében nem annyira meglepő a magyar könyvek nagyobb példányszámát; annál érthetlenebb a század első felében, amikor a török kitakarodása után, amint tudjuk, falvak maradtak néptelenül, amikor a kuruc-labanc háborúskodás, a török ellen folytatott délvidéki fölszabadító hadjáratok és a pestisjárványok is pusztították a lakosságot; a népesség szaporodására a körülmények egyáltalán nem voltak kedvezők. Ki olvasta ekkor a magyar könyveket? A főúr, akiről az

a tanítás, hogy a bécsi udvarban élt, ahol németül, franciául beszélt, magyarul el is felejtett? A nemesség, mely eldeákosodott, a tudósok, kik deákul írtak? A jobbágyság, amely — az eddigi fel fogás szerint — akkoriban nyomorba süllyedve, rezignáltan élte robotos napjait? Vagy azok a kozákok módjára élő, nádasokban pákászkodó, erdőkben bujkáló kurucok és uraiktól megszökött jobbágyszegénylegények, akik miatt nem volt bátorságos az utazás egyik vidékről a másikra? A papok, tanítók, tanárok?

Ha a magyar lakosság száma a század első negyedében egy és negyed millió, a magyar háztartások száma kétszázezer volt, a megjelent könyvek példányszáma alapján azt kell következtetnünk, hogy ekkor a magyarság lelkében hatalmas tanulási, művelődési vágy élt, a könyveket, magyar- és latinnyelvűeket egyaránt szomjazták és olvasták, vagy ami szintén nem lehetetlen, a XVIII. század népszerű statisztikája hibás és revízióra szorul.

A XVIII. században, 1710-ben Magyarországon és Erdélyben összesen hét nyomda működött: Kolozsvár (TELEGDI PAP SÁMUEL), Szeben (HETZDORFER MIHÁLY), Brassó (SEULER), Kassa (a jezsuiták), Lőcse (BREWER), Komárom (TÖLTÉSI ISTVÁN), Nagyszombat (a jezsuiták); a század folyamán 40-re szaporodik azoknak a városoknak a száma, amelyekben nyomda működik: Nagyszombat, Kassa (katolikus), Kolozsvár (katolikus és református egyházi nyomda), Eger (püspöki-katolikus nyomda), Debrecen (református), továbbá Pozsony, Sopron, Pécs, Komárom, Zsolna, Zólyom, Szokolca, Puchó, Besztercebánya, Selmecebánya, Lőcse, Eperjes, Bártfa, Esztergom, Vác, Buda, Pest, Kalocsa, Temesvár Újvidék, Nagykaroly, Nagyvárad, Nagyenyed, Nagyszeben, Brassó, Marosvásárhely, Beszterce, Gyulafehérvár, Balászfalva, Meggyes, Csíksomlyó, Diószeg és Horvátországban Eszék és Zágráb. (Sárospataknak, amely a XVII. század egyik legjelentékenyebb művelődési központja volt, e században nem volt nyomdája.)

Kinek nyomtatták e negyven nyomdavárosban a könyveket, hogyan magyarázható meg az, hogy vállalkozó szellemű német nyomdászok a már meglévő nagy nyomdák mellett is beköltöztek Magyarországra, érdemesnek tartották, hogy vállalkozásukat hazánkra is kiterjesszék? LANDERER JÁNOS SEBESTYÉN 1724-ben alapított nyomdát Budán, 1715-ben a Salzburgból bevándorolt ROYER JÁNOS PÁL Pozsonyban, 1725-ben az ausztriai

Wildebergből bevándorolt STREIBIG ANTAL JÓZSEF stb., stb., kik itt maradtak, több nyomdavállalkozásban részt vettek és vállalkozásaikból nyilván megéltek, sőt olykor meg is gazdagodtak.

E nyomdák közül többnek nem voltak magyarnyelvű kiadványai, vagy nem ismerjük őket: ezek: a balázsfalvai, besztercei, besztercebányai, puchói, selmecbányai, szakolcai, zsolnai, továbbá az eszéki és zágrábi; a többiek általában latin- és magyarnyelvű könyveket nyomtattak.

Külföldön is számos magyarnyelvű könyv jelent meg: Amsterdamban, Augsburgban, Bázelen, Bécsben, Boroszlóban, Casselban, Frankfurtban, Halleban, Jénában, Laubanban, Leydenben, Lipcsében és Utrechtben. A nyomdahely azonban nincs minden XVIII. századbeli nyomtatványon feltüntetve, vagy nyomtatási helyül költött nyomdahelyet, városnevet tüntettek föl, hogy a cenzúra és a hatóságok esetleges üldözését elkerüljék, sőt jelentek meg oly könyvek is, amelyeknek címlapján minden adat hamis: a szerző, a nyomdahely, a nyomdász neve, talán az évszám is. Pl. MELIANUS GNATERETH: *Igazság Paissa* című protestáns könyv az impresszum szerint Miaburgban—Utrechtben jelent meg 1741-ben. A nyomdász neve a címlap szerint URANIUS NATHANAEL; itt nyilván hamis a szerző neve is, a nyomdász neve is.* S vannak olyan nyomtatványok is, amelyekben a címlap a könyv címén kívül semmi egyéb adatot nem árul el, sem a szerzőt, sem a megjelenési évet, sem a nyomdahelyet. S vannak hamis impresszummal megjelent könyvek is e korból: protestáns bibliák és énekeskönyvek. S vannak titokban nyomtatott és terjesztett könyvek. Nagyon valószínű, hogy magyar nyomdák a XVIII. században titokban nyomtattak könyveket külföldi nyomdajelzéssel és talán jóval korábbi évszámmal. PAYR SÁNDOR egyháztörténész egy a *Magyar Könyvszemlében* is közölt levélben azt a gyanúját fejezi ki, hogy a *Zengedező mennyei kar* 1735. és 1747. évi kiadásait, melyek „Augustában“ nyomdahelyjelzéssel jelentek meg s amelyek címlapján fel volt tüntetve, hogy „Találtatik Kőszegen Ludvig Jánosnál“, nem Augustában, azaz Augsburgban jelentek meg, nem itt nyomták, hanem vagy Kőszegen vagy Pozsonyban. — Az *Arany lánc* kiadásán pedig ez az impresszum olvasható: „Augustában, 1760. Ludvig János kü-

* MKSzemle 1937. 179 l. (Tr. Z.) 250 l. (*Révész Imre*).

szőgi compactor maradéki költségével“. — A nevezett énekeskönyvet... PERLAKY JÓZSEF győri lelkész a győri püspöki nyomdász által adatta ki titokban ily jelzéssel: „Frankofurtum, 1743. találtatik Győrött Müller Jakabnál“. — „Biztos adataink vannak“, — írja tovább PAYR: — „Pozsonyban a róm. kat. Speiser nyomtatott 1730 körül bibliákat titokban Amsterdam és Utrecht jelzéssel.“ (MKSzemle, 1939, 190. l.)

Titokban készített nyomtatványra érdekes példát említ GÁRDONYI ALBERT: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. században* című jeles művében. A helytartótanács 1762. június 17-én kelt leirata szerint Sopronban vándorénekesnőt fogtak el, aki a budai nyomdában készült botrányos dalokkal kereskedett. A budai könyvnyomtató tagadta a terhére rótt cselekményt. Az énekesnő vallomása alapján aztán a könyvnyomtató segédeire irányult a gyanú. S kiderült, hogy a kifogásolt dalokat HIEBL JÓZSEF könyvnyomtatóság készíttette akkor, amikor a nyomdatulajdonos súlyos betegen feküdt. A nyomdában talált példányokat elkobozták s a könyvnyomtatósegédeket megbüntették. — Ha ezt az esetet nem tekintjük is egyedülállónak, az efféle titokban készült szemérmetlen nyomtatványok számát kevésre becsülhetjük. De ez is bizonyítja, hogy itthoni nyomdáinkban készültek titokban nyomtatott és terjesztett, impresszum nélküli nyomtatványok.

Amikor a legrégebb pesti könyvkereskedő-cég, a WEINGAND és KÖPFF-cég tagjai különváltak, KÖPFF özvegye átvett 13.000 forint tartozást és ugyanannyi értékű üzleti követelést, melyet ő nyilván jónak, behajthatónak talált. GÁRDONYI ALBERT (i. m., 47—48. ll.) közli 1786-ból a hitelezők és az adósok névsorát, követeléseik, illetve tartozásuk összegének feltüntetésével. A hitelezők külföldi cégek, az adósok magyar könyvvásárolók, főurak, papok, tanárok, orvosok, hivatalnokok, katonatisztek és könyvkötők; ez utóbbiak egyúttal könyvterjesztők is voltak. Nem lesz érdektelen e névsor néhány adatát megemlítenünk: Pirker pesti tanár tartozott 309 frt 51 krajcárral, a Pesti egyetemi könyvtár 201 frt 36 krajcárral, Méhes kolozsvári tanár 192 frt 32 krajcárral, Vörös Ferenc joghallgató 19 frt 21 krajcárral, Laczkovics huszárfőhadnagy 24 frt 30 krajcárral, Lentz hadnagy Debrecenben 14 frt-tal stb., stb. — A künnlevőség, nyilván behajthatónak tartott követelés 13.000 forintot tett ki. Ez az összeg, mint köve-

telés jelentékeny összeg volt, s azt bizonyítja, hogy Magyarországon, a XVIII. század utolsó negyedében volt olvasó, könyvvásároló közönség. Azok száma, akik készpénzért vásároltak, bizonyára nagyobb volt, mint a hitelbe vásárolóké.

Az egyetemi nyomda 1773. december 18-án befejezett leltára szerint a raktárban 149-féle kötött könyvet találtak 7929 példányban és 624-féle krudát, azaz kötetlen, fűzetlen művet 331.057 példányban. — Az Egyetemi Nyomda történetének szerzői részletesebben is ismertetik a könyvraktár levéltárát.

Eszerint egy Corpus juris-kiadásból volt 1 kötött és 350 fűzött példány, Schmitt Miklós Imperatores Ottomanici-ből krudában 200 példány, Faludi Ferenc Bölcs és figyelmetes udvari emberéből 9 kötött s „ugyanennek a munkának mind a három századából krudában 1200—1200 példány“. A Bölcs és figyelmetes udvari ember először 1750-ben, másodszor 1772-ben jelent meg; 1773-ban még 1200 példány volt raktáron. Szegedy Tyrocinium-a harmadszor 1767-ben jelent meg, 1773-ban 1110 fűzött példánya van raktáron; Sajnovics: Demonstratio idioma Ungarorum et Lapporum idem esse című művének II. nagyszombati kiadásából 550 példány, Schmitt: Series episcoporum-ból 1300 példány, Schwandtner: Scriptorum veterum Hungaricarum I. kötetéből 800, a II.-ből 900, a III.-ből 1300 volt raktáron, Pázmány Péter Imádságos könyvéből 1700 fűzött példány.

Az 1773-i leltárból az nem derül ki, hogy a felsorolt munkákat hány példányban nyomtatták, az azonban nyilvánvaló, hogy egyik-másikból többeszes kiadások készülhettek.

De nem derül ki azokból a jegyzékekből sem, amelyeket a nagyszombati nyomda az általa előállított nyomtatványokról a helytartótanácsához küldött be. Sőt még az előállított nyomtatványok számát sem ismerjük. A *Kir. M. Egyetemi Nyomda* történetének írói (IVÁNYI—GÁRDONYI—CZAKÓ) szerint 1701—1711 között Nagyszombatban 49 magyar, 174 latin, 3 szláv, 12 német nyomtatvány jelent meg, az 1711—1773. közötti időből csak huszonegy (és nem huszonkettő, mint ők írják a 101. számú jegyzetben) év termelését ismerik, mégpedig az 1745—1773. közti időből. E huszonegy évben 382 latin, 62 magyar, 36 német, 46 tót, 5 francia és 1 horvátnyelvű, összesen 532 munka került ki a nagyszombati sajtó alól. E számban azonban az *aprónyomtatványok nem foglaltatnak benn*.

1773—1777. között, az apróbb nyomtatványokat (directoriumok, katalógusok, tézisek s az újra kiadott tankönyvek) nem számítva, 52 latin, 2 magyar, 4 német és 2 tót munkát ad ki.

Tehát — az *aprónyomtatványokat nem számítva*, a nagyszombati nyomdában 1701—1777. között, — az eddig ismeretes számadatok szerint 608 latin, 113 magyar, 52 német, 5 francia, 51 szláv könyv jelent meg, tehát összesen 829 könyv.

A debreceni 147 nyomtatvány közül 108-nak ismerjük a példányszámát: 1,188.619. Ebben benn foglaltatnak a tankönyvek is, a század végéig. — A nagyszombati nyomda termékeiből, az 1701—1777. közötti időből — az apróbb nyomtatványokat, tankönyvek újabb kiadásait nem számítva —, 829-féle kiadványt ismerünk. Mekkora lehetett ezek példányszáma? S mekkora lehetett a tankönyvekkel együtt? Nyilván többszöröse a debreceninek.

Hogy hányszorosa, annak megállapítása a további kutatások feladata.

A XVIII. században a következő protestáns bibliafordítások jelentek meg:

1704-ben: Casselben (a valóságban Nürnbergben) a Károlyi-biblia. 1714-ben: Lőcsén a Károlyi-biblia. 1717-ben: Lipcsében a Károlyi-biblia. 1718-ban: Leydenben a Komáromi Csipkés György bibliafordítása, amely nem került forgalomba. Mint ismeretes, az egi püspök néhány példány kivételével összes példányait elégettette. 1725-ben: Boroszlóban a Károlyi-biblia, amely — úgy látszik — Amstelodám megjelenési hellyel került forgalomba. 1727: Lipcsében a Károlyi-biblia, Bél Mátyás gondozásában. 1730: Utrechtben a Tótfalusi-biblia. 1734: Pozsonyban, Amstelodám kiadási hellyel. 1737: Utrechtben (8000 vagy 11.000 példányban). 1745: Utrechtben. 1747: Utrecht. 1754: Laubanban (Szászország) Bárány György, Bárány János és Sartorius (Szabó) János bibliafordítása. 1749: Debrecenben. Új Testamentom, iskolai használatra. 1751: Bázelen (5000 példány). 1757: Utrechtben. 1764. Bázelen. 1765: Utrechtben. 1767: Debrecenben, iskolai használatra. 1770: Bázelen. 1782: Budán. 1789: Debrecen, iskolai használatra. 1790: Pozsony (csak az új Testamentom). 1793: Pozsonyban. 1794: Utrechtben.

Ezek az adatok, melyeket PETRIK *Bibliográfiája* és HARSÁNYI ISTVÁNNAK a *Magyar Biblia* című műve alapján állítottunk össze, azt mutatják, hogy tetemes és költséges kiadványok számára is volt pénz a „hanyatlás“ századában. A protestáns biblia-fordítás HARSÁNYI megállapítása szerint 1704-től 1793-ig huszonnégyszer jelent meg, de ZOLTAI LAJOS szerint dr. CSIKESZ SÁNDOR debreceni egyetemi tanár könyvtárában 1780. és 1799-i debreceni kiadások is találhatóak, tehát a protestáns bibliafordítás 1704-től a század végéig legalább huszonhatszor jelent meg (a XVII. században tizenegyszer). Sajnos, a példányszámokat csak kettő-

nél ismerjük: az 1737-i utrechtinél, melyeknél a példányszám egyes adatok szerint 8000, mások szerint 11.000 és az 1751-i bázelinél: 5000 példány. Kétségtelen, hogy a többi kiadások sem jelentek meg kisebb példányszámban, hiszen e nagy és költséges kiadványok nem fizették volna ki magukat, ha nem több-ezres példányszámban jelentek meg; — ha pedig azt tételezzük fel, hogy ezek nem üzleti vállalkozások voltak, hanem mecénás költségén jelentek meg, akkor is nagy példányszámokat kell föltételeznünk: a mecénás mindenesetre általánosabb hatásra, nagyobb közönség számára szánta jótékony kiadványait. — Ezeket a bibliafordításokat katolikusok nem használták. A katolikus bibliafordítás, a KÁLDI-féle, a XVIII. században mindössze kétszer jelent meg.

Ha tehát a protestáns biblia huszonhatszor jelent meg és átlagban csak ötezerre tesszük a példányszámát, akkor is a forgalomba került bibliapéldányok száma 130 ezer. A katolikus biblia példányszámait hozzávetőlegesen sem tudjuk megállapítani, de lehetséges, hogy ennek két kiadásából többször is jelentek meg új meg új lenyomatok.

Hogy kalendárium mennyi jelent meg ebben a században, nem tudjuk, mert a kalendáriumok, mint általában a sokat forgatott népkönyvek, szórványosan maradtak fön­n korunkra. A XVIII. század elejéről való kalendáriumok általában ritkák. PETRIK *Bibliográfiája* is csak szórványosan közöl naptárakra vonatkozó adatokat e századból, mert az általa átvizsgált könyvtárak anyagában is hiányosan találta meg. Az ő felsorolásából is kitűnik azonban, hogy e században Győrben, Kassán, Kolozsvárt, Pesten, Pesten és Pozsonyban, Szebenben, Szebenben és Kolozsvárott, Vácott, — (továbbá Lőcsén és Komáromban) jelentek meg naptárak. Hogy ezek is nagy példányszám­ban jelentek meg, azt GÁRDONYI ALBERTnek legközelebb meg­jelenendő cikke fogja igazolni, de a XIX. század első évtizedéből máris tudjuk, hogy a naptárak példányszáma akkoriban rend­kívül magas volt.

A *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1809-i évfolyamában olvassuk ugyanis a következő könyvtörténeti szempontból becses adatokat:

„Nevezetes tünemény a' Magyar Literatúrában, hogy szörnyű nagy számú Kalendáriumok jelennek meg és szerentsésen el is kelnek. Ugyan is

Landerernél Pesten és Pozsonyban a' Nemzeti. Kalendárium 15.000, — Győrött Streibignénél 30.000, Komáromban Veimüllernénél 20.000, Vácon Gottliebénél 20.000, Budán Landerernél 30.000, Pesten Trattnernél 30—40.000, Szegeden 20.000. Ezekon kívül Kisnél Pesten a' Kis Kalendárium. Rövid szóval Magyar Országban el kel több 150.000 Kalendáriumnál. Ennek bizony-sága a' Pesti Augustisi [!] Vásár, melyet a Könyvnyomatók és kötők méltán Kalendáriom Vásárnak nevezhetnek. — De épen ezen tapasztalás méltán azon Kérdésre adhat alkalmatosságot: hogyan lehet, hogy az a' Nemzet, melly Magyar Országban és Erdélyben 5 milliomra számlálhatja magát, tsu-pán Kalendáriomot 150.000-nél többet vásárol esztendőnként: mégis min-denestől a' két Magyar Ujságból meg nem veszen 2.000 Exemplárt; más fontos könyvekből pedig alig vésszen meg 500-at??—" (Hazai és Külf. Tud. 1809. II. 198. l.)

*

A *Magyar Hírmondó*nak 1780-ban történt „megindulásakor“ — amint FERENCZY JÓZSEF írja, — háromszáztizennyolc előfize-tője volt. Ebből Franciaországba járt öt példány, Spanyolországba három, a többi Ausztriába és Magyarországra. Az előbbiek alap-ján azt kell hinnünk, hogy ez a példányszám csak a megindu-láskor volt ilyen alacsony, később emelkedett, mert 318 pél-dányból egy újságot előállítani és fönntartani abban a korban is aligha lehetett. A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának Hírlaptárában megvan a *Magyar Hírmondó* első előfizetőinek címszalag-gyűjteménye, kötetbe kötve, — címe: *Collectio Titulorum non tamen omnium, ad quos Noua Posoniensia Hungarica Auctore Cl. Dno. Matthia Ráth Hung. Jaur. ex Typographia Patzkoiana Anno 1780 expediabantur.*

Ez a címszalaggyűjtemény 320 lapot, azaz címet tartalmaz és még a végéhez van illesztve két, a 320 címszalaggal azonos alakú, nyomású és beosztású címszalag. Tehát 322 előfizetője volt egy bizonyos időpontban a *Magyar Hírmondó*nak. Hogy később mennyi volt a példányszám, azt nem tudjuk.

Az 1787. január 3-án indult *Magyar Kurir*nak ugyanez év júliusában, tehát indulása után félévvel, — amint azt a szer-kesztő SZACSVAY SÁNDOR jelentéséből tudjuk, — 370 előfizetője volt tíz forintjával.

Ezek az újságok azonban nyilván nem annyi példányban jelentek meg, mint amennyi az előfizetők száma volt, hanem sokkal többen. Valószínűnek tartjuk, hogy az újságot terjesz-tették, árusították, ugyanúgy, mint a könyveket, — bizományo-sok is: a compactorok, papok, tanárok, kereskedők, általában

az akkor szokásos vidéki terjesztők, akik az előfizetők számában nem foglaltattak benn. A példányszámnak sokkal magasabbnak kellett lennie: ily kevés előfizetőből nem élt volna meg a lap, sőt, ha szubvenciót élvezett is a bécsi kancelláriától, akkor is nagyobb példányszámot kell feltételeznünk, mert ily csekély példányszámú újságnak nem lehetett meg az a hatása, melyet nyilván vártak tőle. Ezt bizonyítja a következő adat is.

Amikor PÉTZELY JÓZSEF 1789-ben megindítja a *Mindenes Gyűlyteményt* [!], „Első levelében“ azt írja: „Ha ezen Gyűlyteményünknek [!] annyi Olvasóji lesznek, a' mennyin vagynak a' Magyar Kurírnak t. i. kilentzszáz vagy ezer; tehát a' haszonból minden Eszendőben [!] leg-alább ezer Tallért fogunk a' Magyar *Literatura'* virágoztatására fordítani... Ha pedig az Olvasók ezeren feljül is szamosodnak, akkor két ezer 's több Tallérokat is fordítunk ezen nemes végre.“ (4—5. l.)

Hogy sokkal nagyobb példányszámban jelent meg, azt bizonyítja egy másik későbbi adat is, amely a *Magyar Kurir* akkoriban hatalmas jövedelmét, vagy legalább is bevételét, pénzforgalmát elárulja nekünk. Amikor ugyanis a *Magyar Kurirt* (1793) betiltják, SZACSVAY a királyhoz intézett folyamodványában „hangsúlyozta, hogy mióta a lap fennáll, a kincstárnak 30.000 forintnál többet jövedelmezett, hogy a siketnémak nyomdai intézetének már 14 ezer forintot fizetett, hogy általában előfizetési díjakban Magyarországból és Erdélyből 70.000 forintnál több került forgalomba Bécsben“. (FERENCZY.) — Hat év alatt 70.000 forint „forgalmat“ jelentett Bécsnek, tehát egy év alatt majdnem 12.000 forintot!

A kassai *Magyar Museum* kiadására TRATTNER MÁTYÁS pesti könyvtáros a következő feltételek mellett vállalkozott: 1. Két füzetet kiad, s ha kevés példány fogy el, a vállalatot megszünteti; 2. A társaságnak 200 példány után 25 ingyen példányt ad, 250—300 után 40-et, ha 300 példánynál több fogy el, 50 ingyen-példányt ad. 3. A kiadás joga nála hagyatik mindaddig, amíg ő a vállalatot fenn akarja tartani. (BACSÁNYI levelei RÁDAYHOZ. Id. FERENCZY: *A m. hírlapir. tört.*, 73. l.)

1791-ben BACSÁNYI maga maradt intézője a lapnak: 327 előfizetője volt. (FERENCZY: *A m. hírlapir. tört.*, 99. l.)

„Mikor a lelkes Péczely ismételt kísérletek után megindítja 1789-ben a *Mindenes Gyűlyteményt*, azt írja, — hogy „a mi czélunk ezen munkábat az, hogy az asszonyokat és még eddig az olvasásban kevésbé gyönyörködő nemeseinket szoktassuk az olvasásra.“ (BERKESZI ISTVÁN: *A temesvári könyv-*

nyomdászat stb. 49. l.) A fent idézett adat helyességét ellenőrizni nem volt módomban, mert a Mindenés Gyűlteménynek csak oly sorozatát ismerem, amely 1789. Szent Jakab havától kezdve van meg s ebben már azt írja Pétzely: „Újra megindítjuk e' Gyűlteményünket“ (4. l.) s hogy „az Új Esztendőben ki-botsátott Első Szakasz olly kedvességet talált minden jó Hazafijak előtt, hogy tsak Bétsben más M. Olvasókon kívül kilentz fő Grófok fizettek előre ezen Gyűlteményért“ (5. l.). — Majd így folytatja: „Ezen Gyűlteménynek már két ízben való el-kezdése igen sok költségekbe került“.

*

Nem tartozik szorosan ide, de mégis megemlíthetjük, hogy e században számtalan eredeti kéziratos verses és prózai könyv készült, továbbá olyanok, melyekbe tulajdonosaik régebbi vagy egykorú, nekik tetsző verseket vagy prózai szövegrészeket, gondolatokat jegyeztek fel. E kéziratos könyveket, melyek igen nagy példányszámban maradtak fönkülönböző könyvtárakban, magángyűjteményekben, antiquáriumokban, (csak a mult évtizedben elhúnyt EDVI-ILLÉS ALADÁR könyvtárából több, mint 50 ilyen kéziratos kötet került a könyvpiacra), még senki sem tekintette át s míg ezt az anyagot fel nem dolgozza az irodalomtörténet, nem tudunk képet alkotni magunknak az 1772 előtti XVIII. századbeli magyar irodalmi alkotásokról.

Az apró nyomtatványok sehol, sem könyvtárban, sem bibliográfiákban, nincsenek külön katalógizálva, nyilvántartva; — pedig a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtárának aprónyomtatvány-gyűjteményéből is látjuk, hogy ezek száma sokszorososa volt a nagy nyomtatványoknak, példányszámuk még többszöröse lehetett, mert a vásári ponyván, olcsósága miatt is, ez volt a kelendő, tömegcikk. Ennek s a hivatalos úrlapoknak a nyomtatásából, eladásából tartotta fönkülön magát a negyven nyomda közül nem egy. Évszám, hely, nyomda ezeken nem mindig volt, későbbi könyvtáros, gyűjtő nem ismerte föl őket, s az antikváriumokban hanyódva, elsalátásodtak, s a makulatúrába kerültek, vagy mint meghatározatlan XIX. századbeli ponyvák lapanganak különböző könyvtárakban és magángyűjteményekben. Ezek felismerése és meghatározása is szép és hálás könyvtörténeti feladat volna, bár nem egyszerű feladat, mert az aprónyomtatványok, ponyvafüzetek képeinek dúcai évtizedeken át voltak használatban s csak a papiros, betűtípus és helyesírás szakszerű vizsgálata alapján lehetne eredményre jutni.

*

Ha az egykorú adatok helyesek s Magyarország lakossága e korban valóban két és félmillió s az általunk ma ismert XVIII. századbéli magyar könyvek száma ily valószínűtlenül nagy volt, azt kell megállapítanunk e korról, hogy az lelkében még a közép-kor vallásos szellemét követve, a pogány szépirodalmat üldözve, a felvilágosodás szellemét alig-alig fogadva el (mindössze néhány prédikátor műveiben), az egyházi és tudományos irodalom terén tekintélyes mennyiségű könyvet termelt.

És ezt a kort, az 1711—1772. közötti kort, amelyben világi tartalmú könyv kevés jelent meg ugyan nyomtatásban, de amelyben BETHLEN MIKLÓS, CSEREI MIHÁLY, BÁRÓ APOR PÉTER, GRÓF SZÉKELY LÁSZLÓ, HALMÁGYI ISTVÁN, BOD PÉTER történelmi munkái, MIKES KELEMEN levelei és fordításai, a bibliafordítások, énekes könyvek, imádságos könyvek, könyörgések, tankönyvek, népkönyvek és naptárak rendkívül nagy tömegei készültek magyar nyelven, BÉL MÁTYÁS, TIMON SÁMUEL, KAZY FERENC, THURÓCZY LÁSZLÓ, KAPRINAI ISTVÁN, PRAY GYÖRGY, KATONA ISTVÁN, CZVITTINGER DÁVID, SAJNOVICS JÁNOS művei jelentek meg latin nyelven, a jezsuita, pálos, piarista, minorita és a protestáns iskoladrámák százai latin és magyar nyelven, — ezt a kort nevezte az irodalomtörténetírás nemzetietlen kornak, a hanyatlás századának.

Nem a kor volt nemzetietlen, hanem — mint a bevezető sorokban láttuk, gazdag földesuraink nagy része, — s amint köz-tudomású, városaink egy része, főként a Felvidéken és Dunántúl. Nagy iskola-városainkban azonban (Nagyszombat, Debrecen, Eger, Pécs, Marosvásárhely, Kolozsvár stb.) s a protestánsoknál a kisebb városi és falusi partikuláris iskolákban, magyarul nevelték az olvasóközönséget és az írókat, akik — a lehetőségekhez alkalmazkodva, — vallásos művekben, főként magyarnyelvű prédikációkban a legtisztább, szinte „purista“ magyar nyelven (TSÉRI VERESTÓI GYÖRGY, BOROSNYAI LUKÁCS ZSIGMOND, HERPEI ÁDÁM, SÁRKÁNY DÁVID, ILLYÉS ISTVÁN, ILLYÉS ANDRÁS stb.), olykor allegórikusan, de gyakrabban nyíltan juttatták kifejezésre hazafias, izzóan magyar nemzeti érzésüket.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

HÁROM PROTESTÁNS PARÓKHIÁLIS EGYHÁZI KÖNYVTÁR A XVII. SZÁZADBAN.

A magyar könyvtártörténetben az evangélikus és református parókhialis egyházi könyvtárak nem játszanak jelentősebb szerepet. Az természetes, hogy a külföldön járó diákok — főként antikváriumokban — utolsó nélkülözhető garasikat is könyvek vásárlására fordítják s láda- vagy hordószámra hozzák haza az öreg könyveket s az is magától értetődő, hogy a protestáns főiskolák könyvtárai közvetlenül is lépést igyekeznek tartani az irodalommal, hogy tanáraik és tanulóik számára biztosítsák a megfelelő tudományos apparátust s hogy közvetve is sok könyvhöz jutnak a papok hagyatékából, amelyekkel a szegény papözvegyek nem igen tudnak mit kezdeni. Ezzel szemben az, hogy a protestáns egyházközségeknek is vannak könyvtáraik, nincs annyira a köztudatban s megfelelő adatok híjján a történetben sem domborodik ki eléggé. Pedig az itt következő adatokból az látszik, hogy a XVII. században egész jelentéktelen falusi evangélikus egyházaknak is voltak és lehettek jelentős könyvtáraik, amelyek törzsanyagát két ízben egy-egy úri könyvtár teológiai vonatkozású könyvei alkották, a harmadik esetben pedig valószínűleg az illető egyház áldozatkészsége szolgáltatta lelkészei számára, hogy az ugyanott levő érseki káptalan minden anyagi és szellemi kincsével rendelkező papjaival és igehirdetésével szemben felvehessék a versenyt és mindig versenyképesek is maradhassanak.

I.

Az első szóbanforgó falusi evangélikus egyház könyvtára a msennaié. *Msenna* falunak is olyan jelentéktelen, hogy KLANICZA MÁRTON „*Fata aug. conf. ecclesiarum a tempore reformationis ad synodum Pestiensem in comitatibus Hungariae*“ c. munkája¹ is

¹ Kiadta FABÓ ANDRÁS: *Monumenta evangelicorum aug. conf. in Hungaria historica* III. kötetében, Pest, 1865. A „*Msenna*“-ra vonatkozó megjegyzés a 130. lapon olvasható.

azt jegyzi meg róla, hogy a trencsényi esperesség alsó részében „tenuis ecclesia“. Ez azonban egyáltalán nem zárta ki azt, hogy elég tisztes parókhíalis könyvtárral ne rendelkezzenek. Pedig a könyvtár származása se valami különösen előkelő. BARACZAKAY (BARACSKAY) ISTVÁN úr, aki az egyházra hagyta, nem tartozott sem a legelőkelőbb nemesi családok tagjai, sem pedig kora ismeretebb könyvgyűjtői közé. Mégis az 1630-as években kilenc ívrét, hat negyedrést és hatvanhárom nyolcadrészt nagyságú könyvet hagyott a msennai egyházra, az evangélikus lelkész használatára. A 78 mű tisztán teológiai vonatkozású, ami azt mutatja, hogy nem egész könyvtára került a msennai egyházba, mert ennyi teológiai mű mellett kellett lennie más könyveinek is; másrésztől viszont jelentheti azt is, hogy a msennai evangélikus parókhíalis könyvtárban BARACZAKAY ISTVÁN teológiai művein kívül is lehettek könyvek, aminthogy egyet a jegyzék csakugyan ORLI-CHIUS ISRAELTŐL származónak jelez.

Ugyanakkor a msennai parókhíalis könyvtárra vonatkozó forrás mindjárt kulcsát is szolgáltatja annak, hogy az ilyen könyvtárak miért nem gyarapodhattak, illetve miért nem maradhattak fenn. Azért, mert a könyvek egy része nem is került soha a könyvtárba, ami meg benn volt, szétkölcsonöztek.

Mikor a vizitátorok 1635. május 12-én felveszik a könyvtár jegyzékét, kiderül, hogy az egyik könyv BOSSÁNYI MIHÁLY úrnál van, a másikat BOSSÁNYI MIKLÓS kölcsönözte ki olvasás végett, nem egy pedig egyszerűen nem volt meg.

Ha néhány forint hiányról lett volna szó, a vizitátorok nem mulasztották volna el, hogy valakit felelőssé ne tegyenek érte s a felelős gondviselőt bizonyára kártérítésre is kötelezték volna. De mert csak könyvek voltak — bár az áruk szintén elérhette a néhány forintot — egyszerűen megelégedtek annak a megállapításával, hogy az egyik könyv „deest“, a másik „periit“, a harmadik pedig nem került a szemük elé: „non vidi“. A könyvtár teológiai értékének és korszerűségének a meghatározása inkább egyháztörténeti, mint közérdekű könyvészeti feladat, tehát annak itt helye nincs, a könyvjegyzék azonban megérdemli a közzétételt. Ki állította össze — nem tudjuk. Az azonban valószínű, hogy egy egyházlátogatás eredménye, tehát vagy az esperes — tehát LYCIUS JÁNOS — vagy pedig a püspök, vagyis HODIK

JÁNOS, a bicsei egyházkerület püspöke rendeletére és jelenlétében készült² és a megfelelő egyházlátogatási jegyzőkönyv nevezetes részleteként került CRUDY DÁNIEL egyháztörténeti szöveggyűjteményébe.³ Ez a jegyzék a következő műveket foglalja magában:

Catalogus librorum per Generosum quondam D. Stephanum Baraczakay ecclesiae Msschenensis legatorum factus. Anno 1635. die 12. Maii.

In Folio.

1. Calepinus Octilingvis.
2. Lucae Osiandri Codicis biblici pars prima.
3. Ejusdem Osiandri Codicis biblici pars secunda.
4. Ejusdem Codicis biblici pars tertia, quam accepit a D. Gen. Emerico Uyfalussi Dominus Gen. Michael Bossani, sed ecclesiae non tradidit.
5. Biblia Veteris editionis Venetiis impressa.
6. Concordia concors Leonhardi Hutteri.
7. Panoplia Renectii.
8. Homiliae in acta Apostolorum Joannis Brentii.
9. Platina de vitis Romanorum Pontificorum, quam accepit Gen. Dominus Joannes Bossani.

In Quarto.

10. Actiones et Monumenta Martyrum a Wiklefió ad nostra tempora.
11. Dispositiones Catecheticae Christophori Barbarossae cum disputationibus aliquot Maysneri et Horn-Samsonis Anti-Jesuita prima deest.
12. Harmonia confessionum fidei.
13. Institutiones Religionis Christianae Nicolai Selneckeri, partes tres.
14. Disputatio theologica de fine verae fidei Meisneri — periiit.
15. Oratio funebris Petri de Rewa.

In Octavo.

16. Homiliae super Evangelia dominicalia Baldwini.
17. Epistolarum dominicalium Homiliae ejusdem.
19. Catalogi haeticorum Conrad. Müsselburgii lib. 12. septem voluminibus comprehensi.
20. Disputationum Giessen. Tom. 4. et 5.
21. Disputationum Giessen. Tom. 1.
22. Sobriae Philosophiae Meisneri. P. I.
23. Sobriae ejusdem pars 2.
24. Politices Christianae lib. 7. et Ethices lib. 3. Danti.
25. Loci theologici Haffenreferi.

² ZOVÁNYI JENŐ cikkei a „Theologiai Lexikon“ részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Budapest, 1940, 9. és 53. l.

³ M. Országos Levéltár. JESZENÁK-levéltár. A. 25. II. köt., 11—13. l.

26. Psalmi poenitentiales Baldvin. Cum concionibus poenentialibus Pridemb.
27. Dissertatio de legibus Balthazaris Meisneri — non inveni.
28. Theatrum scholasticum Asstendii, item Libanii de dialectica scholastica.
29. Systema Logicae Kekermannii.
30. Pars altera ejusdem authoris.
31. Systema rhetoricae ejusdem.
32. Methodica explicatio d. nae coelestis Timothaei Kirchneri.
33. Dialectica et Rhetorica Conradi.
34. Comment. Disputationum Logicarum Joannis Regi.
35. Christianismi integritas Ottonis Casman.
36. Schola tentationum ejusdem.
37. Lucta peccatoris ejusdem.
38. Signa scientifica electionis ejusdem.
39. Fasciculus controversiarum Theologicarum Henrici Eckhard cum opusculo Theologico de ordine Ecclesiastico et politico.
40. Enchiridion controversiarum Luc. Osiandris.
41. Institutiones Logicae Jacobi Martini.
42. Órationum Melchioris Junnii Tom. 3.
43. Assertio de coena domini Pauli Eberi.
44. Catechismus Brentii.
45. Exegesis ejusdem Brentii in Evang. Joannis.
46. Pericopae epistolarum dominicalium ejusdem.
47. Analysis logica epistolae ad Romanos Joannis Piscatoris.
48. Enarratio evangeliorum dominicalium pars altera. Aven.
49. Commentarii Hunnii in Matthaeum.
50. De persona Christi ejusdem.
51. Theophil. in IV. Evangelistas.
52. Pericopae evangeliorum dominicalium Brentii — deest. Epistolarum — est.
53. Methodi Locorum doctrinae Simonis Pauli.
54. Joannis Rivii de tit(ulo) sanctae crucis etc.
55. Articulus de sacramentis V. et N. Test. Hun.
56. Confessio exhibita Car. V.
57. Loci Communes Philippi Melanthonis.
58. Commentarii de A(pologi)a ejusdem.
59. Examen publicae ordinationis ministrorum ejusdem.
60. Reputatio obiectionum Calvinist. Kylii.
61. Catechismus Catholicus [E(jus)dem?]
62. De veritate corporis eucharistiae Alligeni — non vidi.
63. Euchiridion controversiarum Francisci Costeri.
64. De Idolatria tractatio Gulielmi Prokuisii.
65. De fuga in profecione Fabiani Nati.
66. Opusculum Theologicum Johannis Spanniberg.
67. Scripta quaedam academica Vitebergensis.
68. Confutatio accusationum Nicolai Selneceri.
69. Confessio de Eucharistia Erhardi Schneppii.
70. Homiliae aliquot de Christi praesentia.

71. Confessio fratrum Bohemorum.
72. Schola coeli Gabrielis Inchi. — Hanc accepit Joannes Sztupavius pastor Gradnensis vindicans pro sua, ut nominis inscriptio ostendebat.
73. Memoriale biblicum Matth. Mart. — non est.
74. Methodus Christianiae Theologiae Ludovici Lucii.
75. Dominicae praecationis explanatio Savanerolae.
76. Dux peccatorum Ludovici Granatensis. Hic fuit Israelis Orlichii.
77. Solida refutatio Catechismi Raccoviani Baldvini — hanc accepit G. Dominus Nicolaus Bossani ad relegendum.
78. Libellus scriptus de difficultate sacrarum literarum — deest.

A könyvtár további sorsáról egyelőre nem tudunk. De mivel a msennai ev. egyházat a Rákóczi-kor végével elnyomták, valószínű, hogy ekkor a könyvtára is elkallódott. Az egyház vagyona ugyanis szokás szerint „cum omnibus appertinentiis“ került az új birtokos kezébe, akinek nemhogy a könyvek megőrzése állott volna érdekében, hanem azok megsemmisítésére kellett törekednie, lévén ezek mint eretnek-könyvek.

2.

A másik parókiális könyvtárra vonatkozó adatokat ugyanaz a CRUDY DÁNIEL őrizte meg számunkra ugyanabban a gyűjteményben.⁴

Ez a könyvtár a vára révén valamivel nagyobb jelentőségű *Kasza* (*Kassza*) trencsénmegyei község evangélikus egyháza tulajdona s a származása is előkelőbb, nagyság tekintetében azonban jóval jelentéktelenebb a msennainál. Ennek a létezése is egy egyházlátogatás során derül ki. Erről az egyházlátogatásról azonban már határozottan tudjuk a forrás alapján, hogy KALINKA JOAKIM ev. püspök végezte 1654. december 8-án s abban a tekintetben is szerencsésebbek vagyunk, hogy a jegyzéken kívül a származásáról is pontosan értesülünk. A vizitáló ev. püspök ugyanis jegyzőkönyvbe vétette a jegyzéken kívül a hagyományozó okiratot is. Ebből megtudjuk, hogy a jegyzékbe foglalt s az egyház könyvtárában levő könyveket ghyletinczi OZTROZITH JUDITH, petróczi PETRÓCZI PÁL özvegye adományozta boldogult férje utolsó akaratából a kaszai egyháznak. Hangsúlyozza az 1640. november 6-án kelt adományozó okirat ezenkívül azt, hogy néhai PETRÓCZI PÁL ezeket a könyveket nem a birtokaival vagy a várával együtt

⁴ M. Országos Levéltár. JESZENÁK-levéltár. A. 25. II. köt., 9—11. l.

kapta, szerezte vagy örökölte, hanem a saját pénzén vásárolta s hogy a boldogult úr ezeket a szent könyveket egyházának szánta, özvegye pedig ezt az akaratát pontosan teljesíteni akarja „*nolens ulterius res semel sacras, pro rebus sacris, pie et religiose delegatas apud me retinere*“. Ezért elhivatta magához KALINKA JOAKIM illavai lelkészt, aki akkor a trencsényi esperesség jegyzője, HADIK JÓNÁS kaszai lelkészt, aki akkor a trencsényi esperesség dékánja és PAULINI SÁMUEL bellusi lelkészt, aki akkor ugyanannak az esperességnek az asszesszora volt s ILCZO FERENC és HOLLÓSI ANDRÁS urak, a család familiárisai jelenlétében adta át a kaszai egyház részére boldogult ura könyveit a következő jellegzetes kikötések mellett:

a) az átadott könyvek szolgáljanak a kaszai evangélikus egyház mindenkori törvényes lelkésze mindennapos használatára — *ad utilitatem et necessitatem quotidianam* —

b) ha azonban a sors úgy fordulna, hogy a rendes lelkésznek valamikor Kaszáról más hitűek kényszerítésére ki kellene vándorolnia, akkor ne hagyja ezeket a könyveket Kaszán, hanem „*absque omni difficultate, impedimento aut obstaculo*“ vegye saját használatába és birtokába — „*ab hac ecclesia Cassense tanquam ab ingrata et naufragium fidei patiente omnes infra scriptos libellos libere abaliendo*“.

Egyébként

c) hogy a könyvekből semmi el ne vesszen s hogy a hagyomány állandóan megfelelő ellenőrzés alatt maradjon, az átadó úrnő pecsétjével ellátott jegyzékek közül egy vagy a kerület püspökénél vagy az esperesség esperesénél legyen s vezettségük be az esperesség jegyzőkönyvébe is s azok tartoznak ellenőrizni minden lelkészváltás alatt, hogy a könyvek meglegyenek,

d) változások idejére a könyvek őrzésére és elzárására látát is ad az adományozó,

e) az új törvényesen meghívandó lelkész használatára azzal a figyelmeztetéssel — *cum admonitione dexterrima* — adandók át a könyvek, hogy „*de dextra asservatione et possessione assignaret*“. Az adományozás feltételei több tekintetben jellemzőek. Az adományozóra nézve azért, mert állandóan és feltűnően hangsúlyozza a törvényes meghívást, alkalmazást és a hagyaték feltétlen oltalmát minden elkallódás ellen, a korra nézve pedig

azért, hogy hamarabb kell számolni az egész egyház elpusztulásával és átállásával, mint a lelkész megtántorodásával s mert a könyvtárat a végrendelkező és átadó is jobb helyen tudja egy hitéért elüldözött lelkész birtokában, mint egy elfoglalt lelkészlakás falai között.

Ez a könyvtár jóval kisebb s kevesebb értékű könyvet is tartalmaz, mint a különben meglehetősen ismeretlen BARACZAKAY (BARACSKAY) ISTVÁN msennai hagyománya, azonban főúri gazdája nyilván igen becsesnek, özvegye pedig kegyeleti érték szempontjából szintén igen értékesnek tartotta.

Jegyzéke itt következik:

Registrum librorum pro usus pastorum ovilis Cassensis, istud est:

In Folio.

1. 2. Lectionum memorabilium et reconditorum Joannis Wolphii Tom duo.

In Quarto.

3. Collegium Anti-Photinianum Joannis Himmeli.
4. De colloquio cum pontificiis ineundo Disputatione. Praeside Aegidio Hunnio.
5. Araneorum (!) operae (!) Jacobi Rechiniis.
6. Phosphorus D. Friderici Baldvini.
7. Pudenda Pontificiorum Idololatria. Praeside Wilhelmo Laisero.
8. Antithesis veteris et novae ecclesiae Christiano-Lutheranae ac novae Romanae incerti authoris.
9. Statera dissertationis Johannis Hodikii.

In Octavo.

10. Joannis Tarnovii libri quator exercitationum Biblicarum.
11. Meditationes in Evangelia Dominicalia Balthazaris Meisneri.
12. Meditationes sacrae in evangelia festivitatum annuarum Balthazaris Meisneri.
13. Balthazaris Meisneri de Ecclesia.
14. Solida ac modesta responsio bello ubiquistico Laurentii Foreri opposita authore Andreae Keslero.
15. Pandectae contraversiarum religionis Henrici Elhaardi.
16. Commentariorum de regno Christi Vaticiniis propheticis et apostolicis accommodatorum libri duo Philippi Nicolai.
17. Secunda pars Postillae in evangelia dominicalia et Festivalia Simonis Pauli.
18. Ludovici Carbonis Vir iustus.
19. De indulgentiis et jubileo Romani Pontificis Aegidii Hunnii.
20. Magistri Johannis Crameri Ecclesiastes Christianus, sive de vanitatibus humanae et christianae vitae.

In Duodecimo.

21. R. P. Fulvii Androcii è Societate Jesu Theologi opuscula spiritualia.
22. Bellarminus enervatus a Guielhelmo Amesio.
23. Apostasia Romanae ecclesiae Nicolai Hunnii.

A kaszai PETRÓCZI-könyvtártöredék minden körülbástyá-zottsága dacára ugyanarra a sorsra jutott, mint a msennai s a jegyzék után már CRUDY DÁNIEL is odateszi ezt a megjegyzést, hogy „Isti libri durante persecutione tricennali omnes ad unum interierunt“.

3.

Egész más jellegű parókhialis könyvtár a *nagyszombati református egyházé*, amely az 1674-i kirendelt törvényszék tárgyalásai során bukkan fel egy pillanatra s amely azután mindjárt el is vész a nagyszombati református egyházzal együtt. Ez nem adomány és nem hagyaték, ez nem főúri könyvtártöredék, hanem egy erős, tudatos egyház által mindenkori lelkészei számára nyújtott tudományos „apparatus“ és „instrumentum“, hogy lelkészei mindig megállhassák a helyüket, ha előképzettségük nem volt is olyan és anyagi viszonyaik nem is engedték meg, hogy kifogástalan tudományos felszereléssel végezzék lelkészi munkájukat.

A nagyszombati református egyház parókhialis könyvtára annak köszönheti szükségességét, létét, gyarapodását, hogy Nagyszombat az esztergomi érsek és prímás székhelye, a jezsuita kollégium és főiskola otthona, ahol a református lelkésznek a XVII. században egész különleges képzettséggel kellett rendelkeznie, hogy megállhassa a helyét. Más református központokban a református egyház képviselője sehol sem nyugodott annyira épp a református lelkész vállán, mint Nagyszombatban, mert Debrecenben, Kassán, Sárospatakon, Pápán a reformátusoknak főiskoláik, tanáraik, egész vezérkaruk volt. Nagyszombatban, a katolikus egyetemi városban, a prímási székhely „in partibus infidelium“ területére való szorultával a prímás székhelyén a református lelkészi hivatal őrzi és óvja az egyház becsületét és oltalmazza az egyház tudományos színvonalát is. Ehhez kell neki a parókhialis könyvtár és ezt a gazdag és tudatos egyház nyilvánvalóan készséggel bocsátja rendelkezésére.

Ennek a nagyjelentőségű könyvtárnak a létezése akkor jut köztudatra, amikor a pozsonyi kiküldött törvényszék eljárásával egyidőben Nagyszombat városa lefoglalja a nagyszombati református egyház ingóságait és készpénzvagyonát. Ezt a hivatalos felvételt 1674. április 16-án végezte NAGY ISTVÁN és RASZT MIKLÓS nagyszombati szenátor, RECHÉY ISTVÁN városi jegyzővel együtt, a református egyház részéről pedig SZELLESY MIKLÓS, VÁRADI JÁNOS és KEWI (KEVY) ISTVÁN adták elő eskü alatt az egyház vagyonát. Felvételük⁵ három csoportra osztja az egyház vagyonát. Az elsőbe tartoznak a templomi felszerelések.⁶ A harmadik csoportba tartoznak az egyház kikölcsonzött pénzeiről szóló kötelezvények: „Item Adossaghrol valo obligatoriák“ cím alatt, amelyek vagy 2633 forintról szólnak, továbbá szőlők és más jövedelmek felsorolása, ami azt mutatja, hogy a nagyszombati református egyház a XVII. század közepén az igen módos egyházak közé tartozhatott.

A parókhialis könyvtár könyvei az összeírás második csoportjába kerültek. Sorozatuk azt tanúsítja, hogy ez a könyvtár sokkal jobban megközelítette egy parókhialis könyvtár eszményét, mint a két előbb ismertetett hagyatékból származó könyvtár. Több alapvető munka volt benne s a teológiai teljessége is megközelítőbb volt, mint a másik kettőé, amely létét úri műkedvelésnek és erős evangélikus hitnek köszönhette. A nagyszombati ref. parókhialis könyvtár a szó szoros értelmében „apparatus“ és „instrumentum“ s rendeltetése is magasrendű: egy egyetemi nívón álló környezetben becsülettel megállni kényszerülő református pap kézikönyvtára, amit az egyház alapít, tart fenn és bővít papjainak, hogy a nagyszombati különleges viszonyok között se vallhasson szégyent egyikük se. Maga a lefoglaló jegyzék csak száz

⁵ M. Országos Levéltár. Urb. et conscr. 100. 44. Eredeti pl. aláírás nélkül.

⁶ Leghelsőbbben Egy két kolczu vasass Lada. Itten ab(ban) vagy egy kelyh patinával edgyütt ezüst aranyos nyom latot No. 39. Ittem egy asztalra valo veres kamuka szönyegh veres karmasin seliem rojt raita... és hasonlók, melyek felsorolása a következő tárgyakkal végződik:

Item egy öregh feier olom medencze kereszteleshez valo.

Item más sarga Réz medencze kisseb.

Item ket sarga Réz labos gyertya tarto.

Item egy öregh sargha Rez függő gyertya tarto. Tizenkét gyertyát tarto

és egynéhány könyvet tartalmaz. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a nagyszombati református lelkészeknek is mindig meg volt a szokásos könyvtáruk, s hogy ez a könyvtár a lefoglalás idején már talán nem is teljes, akkor látjuk, hogy a nagyszombati református lelkészek a XVII. században hivatalból milyen tekintélyes lelki fegyverzettel rendelkeztek, melynek értékét emelte az, hogy a parókhális könyvtár könyvei között a XVI. és XVII. század református irodalmának a legértékesebb termékei is megtalálhatók.

A jegyzék a következő könyveket sorolja fel:

- Vagion Varadon nyomtatot Magyar Biblia.
- Item Basiliaban nyomtatot Deák Biblia.
- Item Oregh Magyar Graduale.
- Item más Kisseb magyar Graduale.
- Item Commentarius Apocalipsis Könv.
- Item Clavis scripturae sacrae Könv.
- Item commentarium Lamperti. Genevae.
- Item in Omnes S. Pauli Epistolas.
- Item Cornelii Taciti Opera. Francofurti.
- Item Thesaurus concionum Sacr(arum) Basiliae.
- Item de Sacra Eucharistiae Hannoviae.
- Item Deuteronomium in Moysis. Lib. 5. Tygurii.
- Item opera Georgii Sony. Sigena Nassovior(um).
- Item Davidis Parei Commentarium. Haidelbergae.
- Item Biblia Latina. Basiliae.
- Item D. Danielis Tossani volumen 2. Hannoviae.
- Item Idea Concionum in Psalmos. Francofurti.
- Item Cathalogus Testium Veritatis. Lugduni.
- Item controversia Generalis de membris Eccl(es)iae.
- Item commentarii Thes (?), Tomi Digesti. Basiliae.
- Item Theodori Bezae volumen. Genevae.
- Item Antony Sadeli opera Theologica in Officina S. Andriana.
- Item de origine formulae concordiae Bergiensis Tigurii.
- Item Abrahami Sculteti Concionum — — Hannoviae.
- Item Vita seu Regesta Sanctorum. Coloniae.
- Item Andreae Riveti Pictaniae 4 partes tractatus Lugduni.
- Item Paraphrases Latinae Chroni. Rudingerii.
- Item Propheticae et Apostolicae. Bernae Helvetior(um).
- Item Matthaei Sutlinii... Hannoviae.
- Item Defensio Fidei Orthodoxae Calvi.
- Item Doctrina Hilarii Lucubrations. Basiliae.
- Item Teatrum historicu(m). Frankofurti.
- Item Nicefori Calisti Sanctopoli Historiae. Basiliae.
- Item Sistema S. Theologiae. Hannoviae.
- Item Appendix sed Regulas Historicas. Corlici.

- Item Harmonia Confessionum Fidei. Genevae.
 Item Irenicum de unione et synodo Evangelicorum. Haidelbergae.
 Item Apocalipsis Dominicae Epylisis. Hannoveriae.
 Item in Genesim Moysis commentarius. Frankofurti.
 Item Axioma Politica.
 Item Speculum Trinitatis. Debrecenii.
 Item editio Nova Anxiomatu(m) (!) Genevae.
 Item Synopsis Theologiae.
 Item Institutio Christianae Religionis Joannis Calvinii. Genevae.
 Item brevis Notatio praecipuarum causarum. Haidelbergae.
 Item Roberti Bellarmini opera. Haidelbergae.
 Item Theologia de unica persona Christi. Bremae.
 Item Joan(nes) Rainoldi Angli. Hannoveriae.
 Item Theologia universalis popularis. Bremae.
 Item Thesaurus cronologiae.
 Item de sacramento poenitentiae.
 Item Anatomiae Arminia(ni)zmi. Lugduni.
 Item Argument(orum) Theologicorum pars 6-ta. Neapoli.
 Item Triumphus Papalis. Frankofurti.
 Item Fides Jesu et Jesuitarum.
 Item summula Verbi Dei. Bremae.
 Item Quinta Pars responsionum theologicorum (!). Neapoli.
 Item in Librum Psalmor(um) Commentarius. Herbornae.
 Item de sacramento et Eucharistia.
 Item promptuarium connubiale. Francofurti.
 Item conciones funebres. Basiliae.
 Item S. Evangelistar(um) Demonstrationes. Basiliae.
 Item de sacramentis Eustachii.
 Item Argume(ntum) et responsum Theologicorum Neostadii.
 Item Joannis Fezleri Skapusiani. Tiguri.
 Item Argumen(torum) et objectionu(m). Neapoli.
 Item Antichristi Demonstratio. Lugduni.
 Item Commentarii Collegii Coninbricensis Moguntiae.
 Item Examen libri Dilemani Husi. Basiliae.
 Item Systi Ruffi Epitoniae. Basiliae.
 Item S. Theologiae Problemata. Genevae.
 Item Joannis Slaidanae de statu religionis.
 Item Danielis Parei Exercitationum Philo: Heidelbergae.
 Item Annaliticae Epistolaru(m) Dominicaliu(m) Vittenbergae.
 Item Conciones in omnia Evangelia. Hannoveriae.
 Item De veritate Religionis Christianae Herbornae.
 Item Confessio Catholica de praecipuis. Debrecinii.
 Item Enchiridion controversiarum augusta(nae) confession(is). Tubun-
 gae (!)
 Item Erottemata Dialectices. Vittenbergae.
 Item apologiae Catholicae. Londini.

- Item analisis Logica. Vittenbergae.
- Item confessio Christianae Fidei. Genevae.
- Item Doctrina de poenitentia. Francofurti.
- Item Theorematu(m) de puri Dei Verbo. Genevae.
- Item Disputatio Bellarnini. Ingolstadii.
- Item Index Joan(nis) Brenchy. Hagenovae.
- Item Enchiridion controversiarum Coloniae.
- Item Joannis Berenchy. Exe (!?)
- Item Fidei et Religionis Christianae Confessio. Herbornaec.
- Item commentarii Collegii. Coloniae.
- Item De gravissimis duabus quaestion(ibus). Tiguri.
- Item Julii Caesaris Comment. Lib(ri) 8.
- Item De poenis criminalibus. Islebiae.
- Item Descriptio S. Coronae Hungariae.
- Item Arnoldi Corvini Jus Canonicum. Ansterodamae (!)
- Item 11 darab aprolekos könyv.

4.

A három közel egykorú és nyilván egyidőben elveszett parókhialis könyvtár egy negyedikkel, a jóval nagyobb és eddig megfelelő figyelemre szintén alig méltatott pozsonyi SCHMIDT—REISER-féle könyvtárral együtt a közismert és tisztán egyes lelkesek könyvgyűjtő készsége alapján kialakult könyvtárak mellett külön fejezetet igényel a magyar könyvtártörténetben.

Ez a fejezet annak bizonyosságát szolgáltatja, hogy a katolikus egyházak, intézmények és szervezetek könyvgyűjteményei mellett a XVII. században a protestáns egyházakban is kialakul szervesen — mint a nagyszombati református egyházban — vagy szerencsés véletlenek folytán — mint a msennai és kaszai evangélikus egyházakban — párhuzamosan kialakulni készül egy jelentős kultúrtényezőnek mutakozó protestáns parókhialis könyvtártípus is. Sajnos, ennek a több oldalról megindult kezdeményezésnek rövid maradt az élete, mert az 1670-es évek üldözései teljesen elsöpörték.

SZIMONIDESZ LAJOS.

A PESTER ZEITUNG TÖRTÉNETE.

A XIX. század harmincas éveitől kezdődően a bécsi kormányzat fokozott erővel igyekezett gátatvetni az állam felfogásával és gyakorlati politikájával ellenkező eszmék terjedése, terjesztése elé és ezért erős korlátok közé szorította ügyvivőiket: az írókat, szerkesztőket, kiadókat, nyomdászokat egyaránt. HECKENAST GUSZTÁV, LANDERER LAJOS kiadó-nyomdászok és JÁRY GYÖRGY pesti városbíró évekig harcoltak egy tervbevetett politikai napilap engedélyéért. Végül is az akadályokat a makacs kérelmezők csak úgy hárihathatták el, hogy maguk is beállottak „kormánypártiaknak” és megígérték Bécsnek, hogy lapjukkal az új, a „negyedik” rendet, a városi polgárságot aulikus szellemben fogják befolyásolni. Így indul meg 1856. március 30-án annyira óhajtott lapjuk, a félhivatalos *Pester Zeitung* „kormánytámogatással”.¹

A negyedréta alakú, négy sűrűn megírt oldalra terjedő előfizetési felhívásnak bevezető soraival GLATZ EDUARD felelős szerkesztő minél nagyobb számú olvasóközönséget akart toborozni a *Pester Zeitung*nak.² Egész megszövegezése Bécs szellemét tükrözi. A hangsúly mindenütt kiemeli, hogy az új orgánum Pest városa, sőt az egész ország negyedik rendjének, a trón leghűségesebb támaszának, a németül beszélő polgárságnak óhajtott politikai tájékoztatója, elintézetlen ügyeinek szószólója lenni. A polgárságnak nemcsak joga, de egyenesen kötelessége a politikai életben való részvétel, a korszerű és mérsékelt haladás szellemében alkotott reformok megteremtése és ebben legnagyobb pártfogója saját sajtóorgánuma, a *Pester Zeitung* lesz. Ehhez csatolja GLATZ a bőségesen részletező laptervezetet és a jó munkatársak szerződteséről szóló bejelentését. A zárósorokban azt is kiemeli, hogy

¹ V. ö. SZEMZŐ PIROSKA: A *Pester Zeitung* engedély-okirata. MKSzemle 1940. III. füzet. 251—266. l.

² V. ö. A *Pester Zeitung* előfizetési felhívása. Körlevél, 1845. márc. Az Orsz. Széchényi Könyvtár Hírlaptárában, 4240. sz. alatt.

németnyelvű lapját a németül beszélők nagy száma teszi szükségessé, de mindenkor a közös haza érdekeit szolgálja majd, ez fel-emelő kötelessége:

„Ungarn dem Auslande gegenüber würdig zu vertreten, eine genauere Kenntnis seiner Zustände zu vermitteln und ihm neue Sympathien zu gewinnen, besonders in jenen Ländergebiethen, deren Kronen mit der ungarischen auf einem glorreichen Herrscherhaupte vereinigt sind, und die in diesem Verbande einer Grösse und Machtfülle entgegengehen, wie sie kein einzelner Theil für sich erreicht hatte, noch sie hätte erreichen können. Und dieser Gewinn, deucht uns, wäre nicht gering anzuschlagen.“

A német kormánylap szerkesztősége ezekkel a hízeltő és egyben megnyugtató sorokkal akarta a magyar radikális párt szemét bekötni. KOSSUTHÉK azonban felismerték a veszedelmet: a kormányzat titkos kezét, amely a sajtó útján akarta megszerezni és biztosítani a polgárság feltétlen ragaszkodását. Megérezték azt is, hogy a hatalmas ellenfél ezzel az újabb eszközzel keresztezi majd pártérdekeiket; a német lap előtt megnyílnak majd az ország határai és így olvasóközönsége hatalmas táborra nőhet a külföldön is. A magyar radikális pártnak akkor nem volt német lapja, megpróbált tehát röpiratokkal védekezni és küzdeni a *Pester Zeitung* propagandaízü hirdetése ellen. A METTERNICHHEZ futó titkos jelentések már 1845. március 28-án — alig néhány nappal az előfizetési felhívás szélnek eresztése után — örömmel tudatják a magyar radikális párt megütközését, ellentétben a konzervatívok és a pesti polgárság érdeklődő várakozásával.³ A szerkesztőség külföldre is eljuttatta az előfizetési hirdetést; 1845. március 30-án a bécsi kancellária már szorgalmazza a bécsi lapoknál közlését és az esetleg fennforgó akadályoztatásról jelentést kér.⁴ A felhíváson a kiadók és nyomdászok, LANDERER és HECKENAST, szabták meg az előfizetési feltételeket: a hetenként négyszer, vasárnapon, kedden, csütörtökön és pénteken, háromhasábos nagy ívrét alakban megjelenő újságért a pesti és a budai polgár egy negyedévre (március 30—június végéig) 3 forintot, háromnegyedévre (márc. 30—december végéig) 8 forint és 15 krajcárt fizet, ha maga gondoskodik újságának a kiadóhivatalból, a Hatvani-utcában lévő Horváth-féle házból történő el-

³ Staatsarchiv, Wien. Conferenz-Acten a. 342/1845., a. 396/1845.

⁴ Staatsarchiv, Wien. Conferenz-Acten s. 140/1845.

szállításáról. Az előfizetési ár egész Magyarország és Erdély területére postai szállítással az említett időtartamokra 3 forint 30 krajcár, illetőleg 9 forint. Ausztriába és a külföldre való szétküldésnél még a bélyegzési illetéket is meg kell az előfizetőnek térítenie. A *Pester Zeitung* eladási ára számonként 4 és 5 krajcár körül mozgott 1845—1852-ig. A négyhasábos petittel szedett „*Intelligenzblatt*“-ba beiktatott hivatalos és magánhirdetésekért soronként 5 krajcárt kellett fizetni.⁵

A lap megindulásakor, 1845. március 30-án, a mai újság minden követelményével rendelkezik.⁶ Ha egybevetjük például a napjainkban élő *Pesti Hirlappal*, lapfeje, beosztása szinte ugyanaz, csak formátuma nagyobb 2-rét. Bibliográfiai adatait is pontosan feltünteti, melyik lapból fejlődött, milyen lapot egyesített magában, egyszóval a *Pesther Tageblatt* minden jellemző változását. Pályafutásában három korszakot különböztethetünk meg: a „március“ előtti (1845—1848 márciusig), alatti (1848—1849) és utáni időket (1850—1852). Az első és utolsó szakaszban a lap életének eseményei, szelleme nem sok eltérést mutatnak: a kormányhű politikai, hivatalos és szórakoztató újság típusát tükrözik vissza. Legmozgalmasabb évei természetesen a márciusi időszak, a nagy történelmi események kora.

1845—1848-ig a felelős szerkesztő, GLATZ, illetőleg a háttérben az aulikus JÁRY GYÖRGY, vagyis a kormány, gondoskodik arról, hogy a lapnak minden rovatát az előírt terv és szellem szerint szerkesszék. Ha az egyes számok tartalmát és beosztását tekintjük, nem fogjuk túlságosan változatosnak találni — különösen — a tendenciájukat. Minden szám rögtön a lapfej alatt „Inhalt“ címen tartalmi összefoglalást hozott. Például az első szám: „Ungarn und Siebenbürgen. Ernennungen. Rückblick auf die Gesetz-Artikel von 1843—44. Pest (Budget der Stadt). Comitats-Berichte (Liptau-Bács). Städtische-Berichte (Oedenburg-Komorn. Oesterreich. Deutschland (München—Dresden), Frankreich, Schweiz, Italien, Russland. — Feuilleton: Das Feuilleton. Die An-

⁵ Mindamellet, hogy az egyes számok és a beiktatott hirdetések árát csak a később meginduló számok (és nem az előfizetési felhívás) jelölik meg, mi itt tartottuk szükségesnek közlését.

⁶ V. ö. LEHMANN, ERNST HERBERT: Einführung in die Zeitschriftenkunde. Leipzig, 1936.

tiken von Adalbert Stifter. Literarisches. Pester und Ofner Neuigkeiten. Amtliche Anzeigen. Privat-Anzeigen“.⁷ Majdnem minden számnak a maga nemében igen jó vezércikke volt. Ezt követték az országgal kapcsolatos események és időszerű kérdések, természetesen konzervatív szemmel nézve a dolgok állását. A fővárosi újdonságok rovata mindig szellemesen, szakavatottan szerkesztett rovat volt, mely a megyei tudósításokkal együtt részletesen, a jellemző történések kiemelésével igyekezett a fontosabb politikai, közgazdasági, vagy egyéb a közzel kapcsolatos eseményeket napfényre hozni. Ezekben a hasábozon kísérte meg GLATZ a „negyedik rendet“, a városi polgárságot a kormány szolgálatába állítani (természetesen, a vezércikk is erős fegyverük volt!). Itt tüntették fel és ostromozták erős gúnyjal azokat a „fonákságokat“, melyeket a radikális párt részéről tapasztaltak, vagy dicsérték a saját táborukba tömörülőket. A külföld szemléje szintén igen terjedelmes része volt a lapnak; az Allgemeine Zeitung, Moniteur, Times stb. nyomán állították ugyan össze, de nem nélkülözötte az önállóságot. A külföld nevezetes eseményeinek a számbavételénél szigorúan őrködtek a tájékoztatás szelleme fölött, hogy be ne hatoljon az autokratikus módon kormányzott birodalomba ellentétes eszme. Fontos laprészé fejlesztették Erdélyt és az erdélyieket tárgyaló (rendszerint) különrovatot is: „... um so mehr, da auf dem Sachsenboden ein lebenskräftiges bürgerliches Element unsre volle Aufmerksamkeit in Anspruch nimmt“ — írja GLATZ az előfizetési felhívásban. — Tisztában voltak a tárcarovat nagy jelentőségével is. „Das Feuilleton, die geistige Illustration, sei der poetische Widerschein des politischen Blattes, die in Musik gesetzte Prosa...“⁸ — olvashatjuk GLATZ meghatározását a tárcarovatban külön a „tárcáról“ írott dolgozatában. A *Pester Zeitung* ezt is politikai céljai szolgálatába állította; természetesen, észrevétlenül. Szórakoztatva hintette el eszméit a feuilletonra talán legkevésbé gyanakodó olvasó lelkében. „A széleskörű, tanulmányzó olvasóközönséget“ nem csak szépirodalmi cikkekkkel, hanem népszerű tudományos dolgozatokkal (földrajz, népmeseret stb.) akarta kielégíteni. Jelszava: „das Nützliche! desshalb wird ihr Feuilleton ein beherrschendes sein.“

⁷ Pester Zeitung, 1845. márc. 30. 1. sz.

⁸ U. o. Das Feuilleton.

Veredelnder Kunstgenuss!“⁹ Olvashatunk itt ismeretterjesztő fejtegetéseket a tudományos, politikai, társadalmi élet minden egykorú problémájával kapcsolatban; természetesen sohasem a szakfolyóiratok stílusában. A tárcarovatban bonyolítja le a lap az irodalmi és művészeti szemlét is. Foglalkozik az új könyvekkel, színjátszással, zenével stb. Az ember eszményi életét a művészetekben éli ki, melyek csak a rend, nyugalom és béke országában találhatnak igazi otthonra és továbbfejlődésre. „A birodalom bölcs uralkodója és kormányzata ennek az eszményi életnek az érdekében mindenkor őrködni fognak az ország rendje, nyugalma és békéje felett“, ezt a gondolatot mindenesetre magába szívhatta a tárcarovat buzgó olvasója. 1846. december 6-án a szerkesztőség felhívja a figyelmet a bővülő lapra: „... Die Pester Zeitung wird ... um eine ganze Folioseite mehr bringen, als bei ihrem Erscheinen bedungen war ... theils für die Rubrik des Auslandes, theils aber und vorzugsweise dazu benützt ... um dem Feuilleton, als dem nichtpolitischen Theile des Blattes eine grössere Ausdehnung und Mannigfaltigkeit sowohl in belletristischer als gemeinnütziger Richtung zu geben...“¹⁰ A lap terjedelme bővült és mégsem emelték fel az árát; tudták, hogy miért: ez éppen azokat az előfizetőket sokszorozta meg, akiknek írányítói akartak lenni.

A *Pester Zeitung* munkatársait — kivételt képeznek a tárcáírók — nagyobb részükben nem ismerjük. A vezércikkek egy szellemnek, a kormánysszellemnek, de nem egy főnek a munkásságáról tanuskodnak. GLATZ EDE stílusát aláírt tárcáiból ismerjük és ezért állíthatjuk, hogy sok vezércikknek ő a szerzője. Jó egynehány származhatik JÁRY GYÖRGYTŐL is, mert írói készségéről nyomtatásban megjelent önálló művei is tanuskodnak. Érdekes, hogy JÁRY kifejezetten sohasem szerepel az újság hasábjain. A megyei tudósításokat megbízott vidéki levelezők végezték. Igen sok a kormánytól kijelölt bécsi levelező. Sok a cikkátvétel is. Kérdezhetnénk, miért névtelenek a *Pester Zeitung* cikkei? „Az írók, újságírók, álnév alá rejtőznek, vagy névtelenül írtak, hogy elkerüljék a zaklatást. Az előleges cenzúra törölt a cikkekben mindent, ami neki nem tetszett, de azért még ez az elő-

• U. o.

¹⁰ Pester Zeitung, 1846. dec. 6. 353. sz.

leges cenzúra sem mentette fel az írókat az utólagos felelősségtől¹¹ — olvashatjuk az egykorú könyv- és lapkiadásról szóló művekben. Vajjon fenntartható-e ez az álláspont egy ízig-vérig kormánytól szerkesztett lapnál? Igen; t. i. a kényszer hatása alatt az ellenzéki lapok valóban így leplezték mnukatársaikat. A kormány lapja sem tehetett másképen, ha el akarta magáról terelni az ellenzék figyelmét. És még valamit: a *Pester Zeitung*ban centralizáltan indult meg a közvéleményirányítás. Először egy megszerzendő közönségnek írt és mikor már közel férközött eszéhez, szívéhez, szolidárisan akart gondolkodni olvasóival. Ehhez pedig — társadalomlélektanilag nézve a dolgokat — névtelenül kellett írnia. — Előrebocsátottuk, hogy a tárcaírók aláírták dolgozataikat. CSAPLOVICS JÁNOS, LUDWIG FOGLÁR, GUSTAV AUGUST FRANKL, HEINRICH RITTER VON LEWITSCHNIGG, LEVIN SCHÜCKING, ADALBERT STIFTER, TSCHABUSCHNIGG neveit jegyeztük fel az újság életének első szakaszából. Legnagyobb részük osztrák író, akik szétfeszítve a Metternich-politika elszigetelő kínai falát, a 30-as évektől kezdődően bekerülnek a hazai német szépirodalmi lapokba. — STIFTER egyébként is díszje a XIX. század pesti könyvkiadásának.¹² Egy nevet, BIRNBAUM GUSZTÁVÉ, még külön ki kell emelnünk, mert ő a *Pester Zeitung* állandó színházi kritikusa.¹³

Mielőtt figyelmünket az 1848—49-es évek *Pester Zeitung*ja felé fordítanánk, felvetődhetik a kérdés: jól jövedelmező vállalkozásnak bizonyult-e mindaddig? Megérdemelte-e azt a nagy fáradságot, az évekbe kerülő utánjárást? — A lapkiadók két forrásból remélték a hasznothajtó bevételt: a hirdetések közreadótól és az előfizetőktől.

A hivatalos hirdetések a kormány intézkedésével automatikusan kerültek a lapba. Ezzel nem is volt semmi bajuk. Annál

¹¹ KECSKEMÉTHY AURÉL naplója 1851—1878. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta RÓZSA MIKLÓS. Budapest, 1909. I—LIX. 1. — V. ö. még SZEMZŐ PIROSKA: Német írók és pesti kiadók a XIX. században (1812—1878). Budapest, 1931. 5—14. l.

¹² SZEMZŐ, i. m.

¹³ BIRNBAUM G. budapesti születésű hírlapíró. Színkritikák és színdarabok szerzője. Maga is igen képzett lapszerkesztő. Ő alapította és szerkesztette 1850. szept. 1-től 1864. ápr. 30-ig a Pest-Ofner Localblattot. Képzettségét a pesti és a bécsi egyetem bölcsészkarán nyerte. Lásd SZINNYEI, i. m. II. köt.

nehezebb volt a magánhirdetéseket biztosítani. Tudva azt, hogy a kormány mögöttük áll, éberem őrködtek a fölött, milyen hirdetéseket közölnek a pesti német lapkortársak. Már 1845. november 13-án panasszal élnek a *Der Ungar* hirdetései miatt és a kancellárián keresztül kérik az orvoslást: korlátozzák a *Der Ungar* című lap hirdetési engedélyét.¹⁴ Természetének megfelelően, csak irodalmi és művészeti tartalmú hirdetéseket hozhasson; holott igen gyakoriak az ipari és kereskedelmi hirdetések benne. Ezenkívül van egy külön hirdető melléklapja, a „*Wegweiser und Anzeigeblatt*“, mindezekkel pedig igen megkárosítja a *Pester Zeitung*ot. *Der Ungar* szerkesztősége, valamint a hazai hatóságok azt állítják, hogy ilyen hirdetések közzétételére megvan az *Ungar* privilégiuma. Az ügyet még bonyolítja az *Ungar* szerkesztőségének a kancelláriához benyújtott vádoló jelentése, mely szerint LANDERER elvakultságában felbontotta az *Ungar* címére érkezett csomagokat a postán és így kutatta a közlésre beküldött hirdetéseket. A kancellária 1846. március 25-én csak a kereskedelmi hirdetések engedélyét vonja meg az *Ungar*tól, az ipariakra nem hozhat határozatot, mert ehhez tényleg joga van.¹⁵ Ezzel az ügy azonban még mindig nem nyert befejezést. 1847. február 20-án a *Pester Zeitung* más módszert választ az *Ungar* elgáncsolására: panaszt emel túlságosan liberális tartalma miatt és ezt a cenzúra is elnézi, viszont a kormány lapjával a cenzúra feltűnő rosszindulattal viselkedik. A jelentés SEDLNITZKYN keresztül APPONYI-hoz kerül, ekkor azonban már támogató érvekkel is megtűzdeltek: tekintse APPONYI a *Pester Zeitung*ért kormányrésztől hozott nagy anyagi áldozatokat, korlátozza az *Ungar* működését és biztosítsa ugyanakkor a *Pester Zeitung*ét.¹⁶ APPONYI sorompóba állításának meg is volt a várt eredménye: az *Ungar* 1848. szeptember 29-én közölt utoljára hirdetést, mert megszűnt.

Az előző sorokban érintettük, hogy „a kormány a *Pester Zeitung*ért milyen nagy anyagi áldozatokat hozott“. Milyen jogon? A kis létszámú előfizetők miatt a kiadók nem bírták fenntartani a vállalkozást? A *Pester Zeitung* előfizetőinek száma a megindulást követő első öt hétben 1100, ugyanezen év júniusá-

¹⁴ Staatsarchiv, Wien. Conferenz-Acten, s. 456/1845.

¹⁵ Staatsarchiv, Wien. Conferenz-Acten, a. 57/1846.

¹⁶ Staatsarchiv, Wien. Conferenz-Acten, a. 143/1847.

nak második felétől erős emelkedést mutat 2000 felé, 1846—47. években a 3000-hez közeledik és 1848. áprilisában eléri a 3000-et. Ha ehhez hozzáadjuk a hirdetésekbe befolyó összeget és meggondoljuk, hogy a lapot a kiadók saját nyomdájukkal állítják elő, tehát „házi kezelésben“, nem értjük, milyen célra kellett az állami nagyösszegű hozzájárulás. A dolog mögöttjét megintcsak a bécsi és a budapesti állami levéltári iratok világítják meg.¹⁷ A kiadóknak, valamint a kormánynak a *Pester Zeitung* megindulásakor csak egyetlen számbajöhető vetélytárstól kellett tartaniuk: RÖSSLERNÉ lapjától, a *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung*tól. Ezt azonban nem vették komolyan. Mindannyian arra gondoltak, hogy a hirdetésekbe tengődő lap (rossz szerkesztése miatt igen nívótlan volt már abban az időben!) úgysem bírja majd az új orgánummal felvenni a versenyt és automatikusan megszűnik. Valamit azonban elgondolásaikon kívüli hagytak: a radikális pártot. KOSSUTHÉK már az előfizetési felhívás kibocsátásakor röplapokkal próbáltak — német lap hiányában — az előállott helyzeten javítani. A „gyors cselekvések pártjának“ figyelme most hirtelen RÖSSLERNÉ lapjára terelődött: belekapcsolódní ebbe a német orgánumba és ellensúlyozni, ha kell, megverekedni az új lappal. KOSSUTH, BEZERÉDY, DEÁK, KLAUZÁL, LUKÁCS, TREFORT, HENSZELMANN nagy erővel igyekeznek megszervezni az ügyet és felveszik RÖSSLERNÉVEL a tárgyalásokat. METTERNICH titkos szervezete azonban résen van: egész haditervet dolgoznak ki RÖSSLERNÉ lapjának elkaparintására. Helyzete nehéz, erőszakot nem alkalmazhat, a szólás- és közlésszabadságot a „bölc és kegyelmes“ kormányzat, mely mindenkor az alattvalók előnyét nézi nyíltan nem gátolhatja meg, pénzáldozatra van tehát szükség. Most már értjük. APPONYI 1845. május 10-én sokoldalra terjedő feliratban terjeszti az ügyet a király elé: a radikális pártot sajtója elnémításával ártalmatlanná tették. A *Pester Zeitung*nak a városi polgárság megnyerésével már-már sikerült a kormányzat számára hatalmas támaszt szerezni, ezt az első hetek 1100 előfizetője is bizonyítja. Most ezt az „erődítményt“ veszély fenyegeti az ellenzék részéről. Kezüket Röss-

¹⁷ Staatsarchiv, Wien. Conferenz-Acten, s. 220/1845., s. 185/1847., s. 29/1848., s. 43/1848., s. 118/1848. — Orsz. Levéltár. Magy. kir. kancelláriai iratok 10.829/1845.

LERNÉ lapja felé nyújtogatják, pedig a radikálisok német sajtója tíz magyarnál is veszedelmesebb: „... es gibt eine fast negative Art des Opponirens, die sich trotz allen Verbotes in einem Blatte festsetzen kann“.¹⁸ JÁRY GYÖRGY idejekorán felismerte a bajt és eredményes megbeszélést folytatott RÖSSLERNÉVEL; az hajlandó a *Pester Zeitung* javára évi 4000 forint életjáradék, halála esetén, a *Vereinigte Ofner Pester Zeitung*nál működő fiának évi 1000 forint életjáradék, vagy állás ellenében, újságát megszüntetni. Ezzel kapcsolatban a kiadóknak következő a tervük: 3000 előfizető esetén évi 1000 forint, 4000 előfizető esetén évi 2000 forint, 5000 előfizető esetén évi 3000 forinttal járulnának RÖSSLERNÉ életjáradékához és 6000 előfizető esetén maguk vállalnék az egész életjáradék kifizetését. A jelentés pillanatában a *Pester Zeitung*nak 1100 előfizetője van, ez azonban RÖSSLERNÉ lapjának megszűnésekor, természetszerűleg, hamarosan emelkedni fog. Addig is, míg a kiadók szert tesznek a megfelelő számú előfizetőre, az államkincstárnak kellene fizetnie RÖSSLERNÉ életjáradékát. RÖSSLERNÉ fiát illetőleg, APPONYI inkább az állást javasolja életjáradék helyett: vagy a postánál, vagy a *Pester Zeitung* szerkesztőségében kellene elhelyezni. A kormánybeavatkozás a legnagyobb titoktartás mellett történik — igéri APPONYI — a szerződő felek JÁRY, HECKENAST és LANDERER lesznek és „ők“ folyósítják majd magánbank útján az összeget. Az uralkodó minden pontjában elfogadja APPONYI javaslatát. METTERNICH még arra is gondol, hogy RÖSSLERNÉ lapjának megszűnését elfogadható indokkal tárják a *Pester Zeitung*ban a közönség elé; írják meg, hogy a kiadók között létrejött megállapodás értelmében egyesült a *Pester Zeitung*gal. A *Pester Zeitung*nak 1845. június 13-án megjelent számából láthatjuk, hogy a szerkesztőség eleget tett az aggályoskodó kormány kívánságának: „... Im Folge einer mit den Unternehmern der Vereinigten Ofner Pester Zeitung getroffenen Uebereinkunft letztgenanntes Blatt mit Beginn des nächsten Monats zu erscheinen aufgehört und in die Pester Zeitung übergeht... und (wir) bemerken zugleich, dass zur nicht geringen Bequemlichkeit des lesenden Publicums mit dem Aufhören der Ofner Zeitung von nun an alle amtlichen — wechselgerechlichen, Civil- und Militär-Anzeigen — sich in der Pester Zeitung con-

¹⁸ Staatsarchiv, Wien. Conferenz-Acten, s. 220/1845.

centriren werden.“ A bécsi kincstár pedig egészen 1848. április elsejéig fizethette RÖSSLERNÉnek a teljes életjáradékot, mert a *Pester Zeitung* előfizetőinek száma csak akkor emelkedett 3000-re.

Az 1848- és 1849-es évek *Pester Zeitung*ja korának hű tükré és jellegzetes megnyilvánulása. Ebben az időben az egész sajtót a publicisztikai pártharcok megvívása uralja és az események tengerében az újságok az éppen uralmon lévők akaratának megfelelően húzzák fel a „schwarz-gelb“, vagy a nemzetiszínű zászlót.¹⁹ Az 1848-ban bezáruló utolsó rendi országgyűlésen a liberális nemesurak kényszerítik az uralkodóházat a nyugateurópai alkotmányos rendszer befogadására. A pesti ifjúság 1848. március 15-én kivívja a sajtószabadságot. A kiváltságos osztályok uralmát megszünteti a jogegyenlőség. KOSSUTH irányítása mellett a pozsonyi diéta a kormányzathoz folyamodik kívánságaiknak kielégítésére. A forradalmi mozgalmak következtében V. FERDINÁND 1848. április 7-én kinevezi az első felelős magyar miniszteriumot; a rendi országgyűlés helyébe a népképviselői lép. Magyarország egyesül Erdélyel. A bécsi udvar kényszer hatása alatt cselekszik és így teljes erejével az események megállítására törekszik. V. FERDINÁND 1848 őszén lemond. Utóda, I. FERENC JÓZSEF METTERNICH politikáján nevelődött; kormánya megszerzezi az ellenállást. És elkövetkezik 1849. augusztus 13-án Világos, hazánk történelmének legmegrendítőbb dátuma.²⁰ Röviden összefoglaljuk azokat az eseményeket, melyek a *Pester Zeitung* referáló és elméleti cikkeinek állandóan visszatérő tárgyát képezték fennállásának legváltozatosabb korszakában.

Az 1848. március 12-iki számnak „Ungarn und die deutschen Weltereignisse“ című cikke már megérezte az eddig szigorúan konzervatív szellem pálfordulását. Március 17-én az újság pályatársaival együtt hatalmas betűkkel hirdeti: „Die Presse ist frei!“ 28-án már ünnepli a jogainak birtokába jutott nemzetet. Az 1848-as évfolyamból két nevet kell kiemelnünk: MARLIN JÓZSEF munkatársét és HUGO ALBERTÉT, aki június 1-től október 6-ig GLATZ EDUARD társszerkesztője volt.

¹⁹ *Pester Zeitung*, 1845. jún. 13. 44. sz.

²⁰ V. Ö. PINTÉR JENŐ: Magyar irodalomtörténet. Tudományos rendszerezés. VI. köt. 1930—1934. 7—26., 901—920. l.

MARLIN,²¹ az erdélyi születésű hirlap- és regényíró munkásságát tulajdonképpen már 1847-ben kezdi „Skizze einer Reise von Hermannstadt über Klausenburg und Debrecin nach Pest“ című cikksorozattal a *Pester Zeitung* hasábjain. Ekkor még nem igen írja alá közleményeit. 1848-ban lelkes híve a magyar ügynek, nemzetörparancsnok, KOSSUTHOT dicsőítő cikkeket ír a *Pester Zeitung*ba és az erdélyi szászokat is a magyar ügühöz való csatlakozásra szólítja fel: „Union mit den Ungarn, Freiheit, Gleichheit, Brüderlichkeit!“ Atyja azonban nem ért egyet fia és a magyar párt elgondolásaival, hazaszólítja Erdélybe. HECKENAST, regényeinek kiadója, felveszi vele az érintkezést és visszahívja a *Pester Zeitung*hoz, de mikor újból találkozunk vele az újság hasábjain, mintha nem is MARLIN szólna hozzánk: „... der Magyarismus in seiner Selbstüberschätzung vergessen hatte, wie weit inniger die Bande zwischen den österreichischen und siebenbürgischen Deutschen waren, als zwischen dem historischen ausschliesslichen Sachsenthum und den Nachfolgern Tökölys und Rákóczis.“²² MARLIN 1849 áprilisáig valóságos segédszerkesztői minőségben dolgozik a *Pester Zeitung*nál; ekkor azonban a magyar hadsereg elfoglalta a fővárost és MARLIN Bécsbe költözött.

HUGO ALBERTTEL²³ először mint vezércikkíróval ismerkedik meg a *Pester Zeitung* olvasóközönsége. A morvaországi német-születésű hirlapíró hazánkban főúri, előkelő nemesi, tudományos és irodalmi körök szívesen látott vendége volt. Magyarországot szívből megszerette és második hazájának tekintette. Tanulmányozta Magyarország történetét és éles szemmel látta a hazai politikai, kulturális és társadalmi viszonyokat. Ha meg is írta a hibákat, mindig segítő és javító célzattal ostromozta őket cikkeiben. A liberális ellenzékkel élénken rokonszenvezett: „... Wäre der König in unserer Mitte gewesen, nie wäre unser schönes Vaterland das Spielzeug eines Metternichs, Kolowrat oder eines geistesbeschränkten Erzherzog Ludwigs geworden, nie hätten

²¹ HAJEK EGON: *Az erdélyi szász regényirodalom a XIX. század közepén.* Budapest, 1913. 25—26. l. — PUKÁNSZKY BÉLA: *A magyarországi német irodalom története. (A legrégibb időkől 1848-ig.)* Budapest, 1926. 494—495. l. — SZINNYEI, i. m. VIII. köt.

²² 43 *Pester Zeitung*, 1848. ápr. 14. 644. sz. és 1849. febr. 7. 898. sz.

²³ ANGYAL DÁVID: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése.* Budapest, 1926. 71—72. l. — Szinnyei, i. m. IV. köt.

die Wähler par excellence es dahin gebracht, dass Croaten und Ungarn, die durch Jahrhunderte lang Freuden und Leiden zusammengenossen, heute als Feinde gegenüber stehen!... Ungarn über alles-alles es lebe der König!“ — fejezi be a lelkes vezércikket.²⁴ „Unsere Lage“ című másik vezércikkében a magyar és német barátságot dicsőíti, melyet a két nemzet évszázados sorsközössége alapozott meg. Jövőbelátó szemmel hívja fel a német-ség figyelmét arra a Magyarországra, mely hivatva lesz a pánszlávizmus útját állni.²⁵ GLATZ EDUARD az 1848. jún. 1-i számban mutatja be az olvasóknak szerkesztőtársát; előrebocsátja, a márciusi események következtében a *Pester Zeitung* is magyar színeket képvisel. Ennek a márciusnak köszönheti az újságírás emancipációját és ezt minden szerkesztőnek kötelessége anyagi és szellemi javakkal meghálálni. A *Pester Zeitung* is érzi feladatát, a jövőben sokkal terjedelmesebb lesz, napilappá alakul (hat-szor jelenik meg egy héten, hétfő kivételével minden nap), hogy jobban és részletezőbben képviselhesse a nemzeti eszmét. Az új hasábokhoz azonban új munkatársakra van szükség. A szerkesztői teendők ellátására még egy erőt kell szerződtetni. A *Pester Zeitung* olvasói jól ismerik az új szerkesztőtársat, HUGO ALBERTET: „Hugos eminentes Talent ist den Lesern unseres Journals, welches in letzter Zeit eine Reihe leitender Artikel aus seiner Feder brachte, nicht unbekannt. Der Verfasser der „Croquis“, der „Tabletten“, der „Gedichtlichen Fragmente“ und der „Ungarischen Zustände“ bedarf unsererseits keiner Empfehlung.“ GLATZ egyúttal megjelöli a *Pester Zeitung* programváltozását: „Die heimische deutsche Journalistik hat ausser jenen Aufgaben, welche ihr mit der vaterländischen Gesamtpresse gemeinsam, auch noch die besondere, die natürliche Vermittlung zu sein der internationalen Verständigung zwischen Ungarn und dem Auslande.“ Érezzük, hogy GLATZ tollát megint egy erős irányító kéz vezeti, de ezúttal nem a bécsi kormányzaté, az annyira rettegett Kossuthszellem tört magának utat a *Pester Zeitung* szerkesztőségébe. HUGO társszerkesztése idején a kiadók megpróbálkoztak egy melléklappal is; *Volks-Tribune*, *Beilage zum Anzeigebblatt der Pester Zeitung* címen, kis 2-rét formában jelent meg és „Recht-fertigung“, „Warnung“, „Erklärung“ stb. című apró közlemé-

²⁴, ²⁵ *Pester Zeitung*, 1848. máj. 20. 675. sz., jún. 4. 688. sz.

nyeket és hirdetésekét hozott. Megjelenését hetenként kétszerre (vasárnap és csütörtök) tervezték; a *Volks-Tribune* cikkeiért szerzőik voltak felelősek. Az 1848. júl. 13-án meginduló hirdetőújság nem lehetett túlságosan életképes vállalkozás, mert már 1849-ben megszűnt. 1848. okt. 6-tól GLATZ megint egyedül szerkeszti a lapot: „Da Herr Albert Hugo, bisheriger Mitredacteur der Pester Zeitung, sich am 29. September, angeblich nur für einige Tage, von Pest entfernt hat, so wird hiermit, um Missverständnissen vorzubeugen... zur Kenntnis eines g. Publikums gebracht, dass die Redaction der Pester Zeitung von jetzt an allein durch den Endesgefertigten fortgeführt wird. Pest, am 5. Okt. 1848. Eduard Glatz.“²⁶ HUGÓT valóban Bécsbe szólították érdekei, ahonnan már csak saját lapjának, a *Pester Morgenblatt*nak (1850) a szerkesztéséért tért vissza.

A bécsi kormányt ebben az időben nem nagyon elégíthette ki pártfogolt lapja. Bár helyzetismeretük tudatában nem okolták a történetekért GLATZOT, 1849. jan. 16-án mégis leváltották SEIZ JÁNOS KERESZTÉLLEL.²⁷ Ez a szerkesztő valóban megint az ő emberük: „... Der Wendepunkt, in den Ungarns Geschieke mit dem 5. Januar 1849 getreten, eröffnet auch der von terroristischen Einflüssen befreiten Tagespresse die Möglichkeit, ihre früher gehemmte Thätigkeit in einer dem wahren Interesse Ungarns und der Gesamtmonarchie entsprechenden Richtung entwickeln zu können.“²⁸ A „hű csatlós“ többet is ígér, lapja segítségével visszavezeti a megtevéstett olvasót az egyedüli helyes politikai eszmékhez és ez az út merőben különbözni fog attól a másiktól, melyre a meggondolatlan, vágyálmokat kergető ellenzék csalta őket. Meg is tartja szavát, cikkei és választott munkatársai nem hazudtolják meg Bécs követelményét. Az 1849-es év megváltozott szellemű MARLINJÁRÓL már az előzőkben szoltunk. Az osztrák JANOTYCKH RITTER VON ADLERSTEINNEK elég dolgozat-címeit idézni: „Rebellen. — Feinde.“ (1849. márc. 29. 941. sz.), *Daguerreotypen der Lüge und Wahrheit... zur Geschichte der*

²⁶ Pester Zeitung, 1848. okt. 6. (7) 93. sz.

²⁷ Pesti gyakorlóorvos volt. Irodalmi, történelmi és földrajzi tárgyú műveket írt, hirlapirodalommal is foglalkozott. Életének közelebbi adatai ismeretlenek. — V. ö. Szinnyei, i. m. XII. köt.

²⁸ Pester Zeitung, 1849. jan. 16. 879. sz.

ungarischen Rebellion“ (1849. ápr. 1. 944. sz.) stb. SEIZ azonban nem ért rá belemelegedni munkájába, mert 1849. ápr. 25-én ismét őrségváltás van a *Pester Zeitung*nál, SCHWARZ EDE, a kitüntetett, lelkes honvéd (később híres orvos) lesz a felelős szerkesztő.²⁹

A nagy Kossuth-barát szerkesztő a *Pester Zeitung*nál elkövetkező munkásságának szellemét három mondatban foglalja össze: mindenkor hirdetni fogja a győztes magyar hadsereg dicsőségét. A magyarságnak a Habsburg-házzal való szakítása felejthetetlen örömei közé tartozik. Boldog büszkeséggel tölti meg lelkét az a tudat, hogy Magyarország ezentúl a független országok családjába tartozik. (1849. ápr. 25. 961. sz.) Ilyen irányban vezeti a lapot buzgó és eszméit osztó munkatársával, MAUKSCH BERNÁTTAL egészen 1849. jún. 14-ig. A következő számban rövid búcsút vesz olvasóközönségtől, újságtól. Távozását gyakorlati hivatásából eredő akadályoztatásával indokolja. A *Pester Zeitung* szerkesztését csak ideiglenesen vállalta, hogy a haza örömteljes politikai eseményeinek minél szélesebb visszhangot adhasson világszerte. Utódját és munkatársát, a kiadók, LANDERER és HECKENAST mutatják be az olvasóknak: „Nachdem Herr Edmund Schwarz in Folge seines amtlichen Berufes von der Redaction unseres Blattes zurückzutreten sich veranlasst gefunden, haben wir die Redaction der Pester Zeitung dem bisherigen, unserm Leserkreise schon vortheilhaft bekannten Mitarbeiter, Herrn B. Mauksch übertragen.“³⁰ MAUKSCH „Die leitenden Gedanken der neuen Redaction“ című cikkében még fanatikusabb Kossuth-imádónak bizonyul, mint elődje. Meghatározza politikai állásfoglalását — republikánus Kossuth-párti — hogy olvasó és munkatárs egyformán tisztában legyen azzal, mit várhat a laptól, illetőleg mit vár ő a cikkírótól. Az általa szerkesztett *Pester Zeitung*ba a monarchia kabinetjének intrikái soha be nem hatolhatnak, sem a Kossuth személyét még a bántalom leghalványabb árnyékával megkörményező vélemények. Kossuthhoz ne merjen senki hozzáérni, a magyar nemzet szent tulajdonához, a honvédek honvédjéhez! Célkitűzésének fő elve: a nemzetnek Kossuth iránt érzett bizalmát a legmagasabb fokra emelni.³¹ MAUKSCH szerkesztése idején arra is gondot fordított, hogy a

²⁹ Szinnyei, i. m. XII. köt.

hirdetések rovatában helyet foglaljanak a magyar nyelv tanításához és tanulásához szükséges segédkönyvek ajánlásai.³² Az osztrák kormány még évek múlva sem felejtí el HECKENASTnak, hogy a magyar usurpáció idején a MAUKSCHTÓL szerkesztett *Pester Zeitung*gal és a LANDERERREL közös nyomdájukban készült Kossuth-bankókkal a forradalom céljait lényegesen előmozdította.³³ MAUKSCHnak a *Pester Zeitung*nál vállalt szerkesztősége sem egyéb pünkösdi királlyságnál. Az idő kereke fordul és egyre közelebb viszi a magyar pártot Világoshoz. 1849. július 8-án a Kossuth-szellem egyik leglelkesebb harcosa utoljára lépi át a *Pester Zeitung* szerkesztőségének küszöbét, hogy átadja helyét az újra kísértő lidércnek.

A *Pester Zeitung*nak legközelebb, 1849. júl. 22-én megjelenő számában már GLATZ régi hangjai fogadják az olvasót. Ismerős szavak ütí meg a szemet: „Umsturzpartei“, „Revolutionsschrecknisse“, „Verführung“, „Factionsherrschaft“, „constitutionelle Monarchie auf die Grundlage der Nationalitätengleichberechtigung“, igen ezek még a JÁRY, HECKENAST, LANDERER-együttes részére engedélyezett lapnak politikai megfogalmazásai. De mintha Bécsben már nem fordulnának el egészen a korszerű kérdések, a „reformok“ elől. A magyar forradalmat és azok vezetőit, a rebelliseket, azonban pellengérré kell állítani és ezt a feladatot a cikkírók névtelen formában szorgalmasan el is végzik. GLATZnak ebben nagy segítőtársa SCHRÖER KÁROLY GYULA,³⁴ pozsonyi főreáliskolai tanár, aki buzgón küldi osztrák érzelemtől áthatott verseit a lapnak a márciusi idők alatt erősen elhanyagolt tárcarovatába. A kormánynak megint működésbe kell lépnie, ha a csaknem meghódított — s a forradalom alatt talán elhódított — polgárság rokonszenvét vissza akarja szerezni; a *Pester Zeitung* engedélyt kap rendkívüli mellékletek (Ausserordentliche Beilage zur . . . Pester Zeitung, Ergänzungsblätter der Pester Zeitung) kiadására, melyek részben haditudósítások, másrészt a lezajlott márciusi események „bűneit és hibáit“ mutatják be az

³⁰, ³¹, ³² *Pester Zeitung*, 1849. jún. 15. 1004. sz., jún. 29. 1016. sz. — Itt jegyezzük meg, hogy MAUKSCH BERNÁT életének közelebbi adatait nem sikerült felkutatnunk.

³³ ANGYAL, i. m. 161. l.

³⁴ SZINNYEI, i. m. XII. köt.

olvasónak. Többször jelenik meg a főlapnak is rendkívüli kiadása, mely szintén ugyanezt a célt szolgálta. Természetesen nem marad el a magyar pártnak a kormánytól irányított sajtóra szórt gúnyolódása, melyet a *Pester Zeitung* szerkesztősége sem hagy válasz nélkül. „Ein Wort über Abhängigkeit und Unabhängigkeit der Journale“ címen a névtelen cikkíró (valószínűleg GLATZ) megvédi a kormánytól irányított lapokat. Ha valamiért a kormányt meg kellene róni, az inkább gondatlansága volna, mert nem alapított elég nagy számmal ú. n. kormánylapot, ahol az ellenzék tevékenységét megfelelő figyelemmel és kritikával lehetett volna kísérni. Ha ezt megcselekedte volna, talán a márciusi események sem fejlődtek volna a végletekig. Egyáltalán nem szégyen irányított lapot szerkeszteni, legfeljebb akkor, ha az nem meggyőződésből történik. Sokkal alávalóbb dolog az előfizetők baksisától irányíttatni, mint egy bölcsen vezérlő kormánytól. (1849. nov. 25. 1134. sz.) — Ilyen meggondolásokkal zárul az 1849-ik esztendő s az 50-es évekkel a nagy idők hányatott tanúja, a *Pester Zeitung* is nyugalmasabb korszak elé néz.

Az abszolutizmus korában a *Pester Zeitung* feladata a kormány és a nemzet kiengesztelődésének az előkészítése, a bizalomgerjesztés, a függetlenség „déliábos“ álmainak ügyes elűzése; egyszóval, közvetítő szerep a kormány és a nemzet között. A szerkesztőség vállalta és teljesítette kötelességét. „A lap következetesen támogatja a kormány magyar politikáját. A közönséget felvilágosítja arról, hogy a kormány jó igyekezettel kívánja fejleszteni az ország anyagi és szellemi érdekét. Mindezt pedig nem cselekszi a másutt annyira kedvelt népszerűséget hajhászó fogásokkal“ — jelentik a titkos szálakon Bécsnek. Nem is volt túlságosan népszerű; sok kaszinóból kitiltották, de ez csak fokozta a kormány szemében az újság értékét. Minden akadályt el akart hárítani működésének útjából és ezért megszüntette versenytársát, a *Pester Zeitung* egykori szerkesztőjének, HUGO ALBERTnek *Pester Morgenblatt*-ját (1850).³⁵ A kiadók is igyekeztek a lap alakjának nagy 2-rétben való megjelenésével az olvasók figyelmét és érdeklődését felkelteni. Szerkesztő és állandó munkatársak nagy buzgalommal akarták minél vegyesebb tartalommal megtölteni az új hasábokat. A régi laptervezetet nem vetik el, de új

³⁵ ANGYAL, i. m. 70—72. l.

állandó rovatokat állítanak fel; „Kümmel“, „Reisebriefe“, „Briefe an eine Dame“, „Briefe einer Frau“, „Briefe aus der Residenz“, „Plauderstübchen“, „Bücherschau“ stb., stb. nyolcnál is több folytatásban megjelent cikkek, melyek a közgazdaság, társadalmi élet, családi élet, nevelés, házasság, szerelem problémáin keresztül minden érdeklődésre számíthatót megvitattak. Igen kevés aláírt cikk szerepel a hasábokon; most már a tárcaírók is visszavonulnak a háttérbe. Csak a régiek, STIFTER, LEVITSCHNIGG, SCHRÖER, BIRNBAUM nem térnek el szokásuktól. Sokan aláírás helyett a cikk kezdősora elé siglákat, vagy geometriai jelet tesznek, melyeket visszatérően használnak. W?W?W? jelzéssel igen csípős hangú politikai cikkeket közölt például egy bécsi levelező;³⁶ rendszerint a magyar pártot támadta és a kormányt magasztalta. Már az olvasók közül is sokan szorgalmazták, fedje fel kiletét. Cikkeit meg nem hazudtoló modorában nem is késik válasza: „Wer? Weiss? Warum? — dass sie da sind; die Prüfungen der Schwachen Menschen verlangt sind; — wo her er komme; — wann die Lösungen alle gelöst werden; — und damit hätten Sie die Deutung meiner Devise unter welcher die Pester Zeitung zuweilen Artikel bringt, die vielen so argen Anstoss geben: wer weiss warum?“ (Pester Zeitung, 1851. máj. 23. 121. sz.) A cikkeknek fentemlített jelzése egyébként a kor igen elterjedt írói divata volt. — A *Pester Zeitung* igen fontos megbízatásai közé tartozott a fontos és a közvélemény által sokat vitatott problémákat nyugvópontra vinni. Ilyenek voltak a katolikus és a protestáns társadalom ellentétei, az iskolák hivatalos tanítási nyelve, tehát a lap ezekkel is sokat foglalkozik.³⁷ 1851-től kezdve a szerkesztőség még jobban érdeklődik a közhasznú problémákat tárgyaló cikkek iránt, mert a kormány általánosságban megtiltja a lapoknak, hogy bármit is közöljenek a forradalomról, emigrációról, ennek reményeiről, terveiről és vállalatairól. A tilalomról szóló jegyzőkönyvet pedig az összes pesti lapszerkesztőknek alá kellett írniuk.³⁸

³⁶ Pester Zeitung, 1850. máj. 16—máj. 30., nov. 20., dec. 7., stb.

³⁷ Pester Zeitung, 1850. máj. 9. 110. sz., máj. 10. 111. sz., jún. 1. 129. sz., jún. 16. 142. sz., dec. 20. 301. sz. stb.

³⁸ ANGYAL, i. m. 50—51. l.

Már említettük, hogy lapunk kiadótulajdonosai, szerkesztői a kormánnyal együtt minden eszközt megragadtak a vállalat virágzóbbátételére. Ezzel a céllal indították 1850. június 24-én útnak a *Pester Zeitung* hetenként megjelenő szórakoztató mellék-lapját, a *Pester Wochenblattot*.³⁹ Szerkesztését SCHRÖERRE bízták. A főlap előfizetői ingyen kapták; előfizetését a főlaptól függetlenül is eszközölhették az érdeklődők. Ára egy félévre helyben 1 forint 30 krajcár, az egész ország területén, postai szállítással 2 forint volt. A főlap 1850. jún. 19. számában a kiadók kijelöl-ték a *Pester Wochenblatt* olvasóközönségét, célját és tartalmát: „Das Pester Wochenblatt wird sich bestreben dem Publikum... sowohl durch Besprechung aller derjenigen Dinge, welche in den Spalten eines politischen Journals keinen Raum finden und doch zur Unterhaltung und angenehmen Belehrung willkommen sind... in volksthümlicher Weise... zu bieten... Es wird hauptsächlich das Wohl und die Bedürfnisse des Bürgers und Landmanns in's Auge fassen, auch dieses der Frauenwelt...“ Elbeszélések, iro-dalmi tudósítások, a művészet eseményei, közhasznú ismeretek, adomák, tréfák tárháza lesz az új lap. Nem hiányzik rovataiból a napi politika sem, mely a hazai és külföldi történéseknek egy-formán tájékoztatója. Közgazdaság, ipar, kereskedelem, háztar-tás is kapnak egy-egy rovatot. Hirdetések közlését is vállalja a hetilap. SCHRÖER egyívnyi terjedelemben, 4-rét alakban szerkesz-tette a lapot; az egyes számokat hétfőn bocsátotta a közönség rendelkezésére és így hézagpótlója volt a hétfő kivételével napon-ként megjelenő főlapnak. A *Pester Wochenblatt* cikkeinek leg-nagyobb részét SCHRÖER írta, mert a cikkek itt is aláíratlanok. Néhány közleménynél szerepel ugyan név, de ez inkább cikk-átvétel. A *Pester Wochenblatt* élete igen rövid: még a keletkezés évében, 28 szám után, december 30-án megszűnt.

A főlap megkedveltetését, felvirágoztatását technikai előállít-ásában eszközölt módosításokkal is megkísérelték: reggeli ki-adását estivé változtatták; ez sem tette kelendőbbé, ezért újra visszatért az eredeti reggeli megjelenéshez.⁴⁰ GLATZ a régi, tapasztalt szerkesztő, még idejekorán átlátta, hogy a vállalat további

³⁹ Lapbibliográfiáinknak nincsen tudomásuk arról, hogy a *Pester Wochenblatt* a *Pester Zeitung*nak a melléklapja.

⁴⁰ *Pester Zeitung*, 1852. aug. 31. 201., szept. 30. 226.

fenntartásához valami nagyobb szabású újításra van szükség, a lap felfrissítésére. Bevált módszerhez folyamodik: megváltoztatja lapja címét. A kiadók a *Pester Zeitung* 1852. december 31-én megjelent számában közlik az új hivatalos lap megindulását, előfizetési feltételeit: „Indem die gefertigten Eigenthümer der Pester Zeitung vorläufig zur Kenntnis eines verehrlichen P. T. Publikums bringen, dass ihr Blatt vom 1. Jänner künftigen Jahres an, als Offizielles Organ in deutscher Sprache für das Königreich Ungarn unter dem Titel: Pest-Ofner Zeitung erscheinen wird, laden sie . . . zur Pränumeration . . . ein.“ Ezzel a vállalkozók — a kormánnyal karöltve — még évekre meghosszabbítják a lap életét; váltakozó szerencsével és címváltozással — 1862. április 1-től *Ungarische Nachrichten* — ugyan, majdnem a kiegyezést is megéri 1865. aug. 31-én megjelent számával. Ekkor már azonban a hazai német hirlapirodalom is csak halódik. A szabadságharc után a hazafias érzésből fakadó ellenállás megérlelte az új, a magyar hirlapirodalom felvirágzását és a kormánynak is be kellett látnia, hogy ez a tényállás gyökerükben vágja el a *Pester Zeitung*-típusú hirlapokat. A nagy erővel meginduló magyar hirlapok mégis átvettek tőlük valamit: a szerkesztés és a technikai előállításnak világviszonylatban is bevált módszereit.

Korok politikai és kulturális törekvéseikkel, társadalmi rendszereikkel máról-holnapra átalakulhatnak, akár a napsugártól ért hó. Az egykoru lapok, e „történelmi kortársak“, azonban hű tükrei a letűnt világnak. A hirlapirodalom történetét ezeknek a lapoknak egymásbakapcsolódó monográfiái alkotják. Tanulmányunknak szerény célja észrevétetni, hogy a *Pester Zeitung* életrajza a magyar hirlaptörténetnek szerves kiegészítő része.

SZEMZŐ PIROSKA.

A HÍRLAPOK ÉS FOLYÓÍRATOK HOMLOKÍRÁ- SÁNAK MEGTÉVESZTŐ ADATAI.

Számtalanszor előfordul hírlapoknál és folyóiratoknál, hogy téves adatok (dátumok, számok stb.) kerülnek a címlapokra és impresszumokba, amelyek megnehezítik a könyvtáros és bibliográfus munkáját. Ezeket a téves adatokat két csoportba oszthatjuk. Egyik csoportba tartoznak azok, melyek véletlenül kerültek a lapokra, másik csoportba pedig a szándékosan elkövetett tévedések. Különösen ezekkel az utóbbiakkal szemben kell nagyon körültekintőnek lennünk, mert ezeknek sokkal nehezebb a felismerése. Itt nem elég a homlokírásokat, borítéklapokat és az impresszumokat megnézni, hanem a lapok tartalmába is bele kell mélyednünk, ha a tévedéseket fel akarjuk ismerni, mert aki szándékosan közöl téves adatokat, annak arra is gondja van, hogy a valódi adatokat elleplezze. Végül szorosán idetartozik még a változatok, a variánsok csoportja is, melyek nem tévedések ugyan, s bizonyos célzattal jönnek létre, de éppen úgy megtéveszthetik a könyvtárost és bibliográfust, mint a téves adatok.

Leggyakrabban előforduló tévedések az *oldal- és lapszám-tévedések*.¹

Oldalszámtévedésre példa a *Pest-Ofner Kundschafts- und Auctionsblatt* 1855. évfolyama. Itt a számozás kezdődik az 507. számmal s folytatódik 512-ig. Ekkor új oldalszámozást kezd, de az 5. számmal. Aztán folytatólagosan megy a számozás többkevesebb hibával, mint pl. a 22. szám helyett 26-osat, a 128. szám helyett 118-asat stb. írnak, de legérdekesebb, amikor a 180. szám után összetévesztik a páros és páratlan számokat és a 182. szám helyett 181-et írnak, s ezt a számozást egészen a 201. [202.] számig folytatják, amikor is rájönnek a hibára és

¹ Tévedések elkerülése végett a rendes gyakorlattól eltérőleg *lapszám* helyett *oldalszámot*, a *hírlapszámok számozása* helyett pedig röviden *lapszámot* írtunk.

ismét a páros számokra térnek át, de nem a 204.-re, ami következne, hanem a 202.-re, miáltal két oldal számozatlan marad. — *Lapszámtévedésre* is rengeteg példát lehetne felhozni a vidéki napi- és hetilapok köréből, de néha a fővárosi napilapoknál és folyóiratoknál is előfordul. A véletlenül elkövetett lapszámtévedésre mindössze két példát hozunk fel. Egyik legjellegzetesebb a Szegeden megjelenő *Délmagyarország* 1936. évi folyama. Ekkor a *Délmagyarországból* 306 szám jelent meg, vagyis az évi utolsó számon ezt az adatot olvashatjuk, a valóságban azonban mindössze 297 szám látott napvilágot. Számozása a következő volt: 1—22, 25 [23]—72 [70], 79 [71]—235 [227], 237 [228]—306 [297].²

Másik példa a budapesti *Magyarország* című lap 1940. évfolyama. A *Magyarországnak* két kiadása jelenik meg, egy reggeli és egy esti. A két kiadás külön-külön van megszámozva, úgyhogy amikor a két kiadást egymásmellé rendeztük kötéskor, a sorrend a számokon belül egészen az 1940. évi 129. számig esti-reggeli kiadás sorrendje volt. Ekkor azonban tévedésből a reggeli kiadásból kimaradt a 130. szám, úgyhogy ettől kezdve kénytelenek vagyunk a lapokat a kötetben fordítva, vagyis reggeli-esti kiadás sorrendjébe rendezni, ami bizonyos mértékben a kutatók munkáját is megnehezíti.

Ovatosaknak kell lennünk a *mutatványszámok* megítélésénél is. Ezeket azért adják ki a lapok, hogy előfizetőket, mecénásokat szerezzenek általuk és hogy a pénzintézetek hírlapjegyzékére is rákerüljenek, mert addig senki sem áldoz a lapra, amíg egy számot sem lát belőle. Ha aztán sikerült az anyagi előfeltételeket megteremtteni, megindul a lap, mégpedig rendszeren újra kezdve az évfolyam- és lapszámozást, úgyhogy a mutatványszámot nem veszik tekintetbe. Ez rendben is van olyankor, ha a mutatványszámra rá is nyomják, hogy mutatványszám, de a lapok ebben sem következetesek. Így például az *EPOL*, az Egészség Politikai Társaság orvosrendi folyóirata I. évfolyama 1. számának két kiadása jelent meg. Egyik 1936-ban 25 centiméter nagyságban, másik 1937 májusában 30 centiméter nagyságban. Ha valaki nem nézné meg figyelmesen, könnyen azt lehetné, hogy két különböző lappal van dolga, mert felelős szerkesztőjük és nyom-

² Szögletes zárójelben a tényleges számokat közöljük.

tatójuk is különböző. Ha azonban belemélyedünk a tartalmába, látjuk, hogy az egyik első szám egy új folyóirat programját adja, míg a másik bejelenti a már kész folyóiratot. Ebből látjuk, hogy az első szám mutatóványszám, amit az is bizonyít, hogy rányomták, hogy *Tiszteletpéldány*. Ugyanígy áll a dolog a *Magyar Kultúrfront* című lappal. Ennek egyik első száma 1936. március 1-én jelent meg és *Propagandaszám* felírást visel, másik első száma meg 1937. szeptemberében. Az elsőben bejelentik, hogy megalakult az Aranytoll Gárda s megindította a *Magyar Kultúrfront* című lapot, s kifejti ennek programját, a másik első számban már csak röviden utalnak erre s az írók műveit közlik. Van azonban olyan mutatóványszám is, amely nem I. évfolyam 1. számú. Ilyen például a Szombathelyen megjelent *Küzdés* című lap III. évfolyam 1. száma. Ebből is két kiadás jelent meg s itt az egyikén rajta is van, hogy *Mutatóványszám*, csak az a különös, hogy a két 1. szám közül az a mutatóványszám, amelyik időrendben később jelent meg. Ennek magyarázata, hogy a lap hosszabb ideig szünetelt, mert hetilappá akart átalakulni s várta az engedélyt, amit azonban nem kapott meg. Ezen szünet alatt jelent meg az egyik 1. szám, két március 15-én elhangzott beszédet közölve, valószínűleg, hogy a hézagot kitöltse. Mikor aztán megjött a hír, hogy nem kapták meg az engedélyt, kiadtak a régi keretek között újrainduló, de évfolyam-számozását megtartó lapból egy mutatóványszámot. Ezek a rejtett mutatóványszámok azért hátrányosak a könyvtárosok és bibliográfusok szempontjából, mert ha véletlenül a nyomdák csak az egyik számot szolgáltatják be, a könyvtáros nem reklamálja meg a másikat, amelynek létezéséről nem tudhat.

A harmadik legérdekesebb faja a *lapszámtévedésnek*, mikor több lap úgy jelenik meg, hogy kiegészítse egymást. Legtipikusabb példa erre a *Sárvár Vidéke*, *Sárvár Vidéke* és *Sárvár és Vidéke* című lapcsoport. 1937-ben például a *Sárvár Vidékből* az 1—7. és a 9. szám jelent meg, a *Sárvár Vidéke* című lapból az 1—4. és a 6—8. szám, míg a *Sárvár és Vidéke* címűből az 1—10. szám, de a 9—10. szám összevont szám volt. A három lap alcíme, szerkesztője, kiadója, nyomtatója, megjelenésének ideje, szóval minden adata azonos volt, csak annyiban különböztek egymástól, hogy más-más időpontban jelentek meg. A sorrend a következő volt: [1.] jan. 1. *Sárvár Vidék* 1. sz., [2.] jan. 17.

Sárvár Vidéke 1. sz. [3.] febr. 2. *Sárvár és Vidéke* 1. sz., [4.] febr. 19. *S. V.* 2. sz., [5.] márc. 7. *S. és V.-e* 2. sz., [6.] márc. 25. *S. V.-e* 2. sz. [7.] ápr. 11. *S. és V.-e* 3. sz., [8.] ápr. 25. *S. V.* 3. sz., [9.] máj. 9. *S. V.-e* 3. sz. [10.] máj. 23. *S. és V.-e* 4. sz., [11.] jún. 6. *S. V.* 4. sz., [12.] jún. 20. *S. V.-e* 4. sz., [13.] júl. 4. *S. és V.-e* 5. sz., [14.] júl. 18. *S. V.* 5. sz. [15.] aug. 8. *S. és V.-e* 6. sz., [16.] aug. 22. *S. V.* 6. sz. [17.] szept. 5. *S. V.-e* 6. sz., [18.] szept. 19. *S. és V.-e* [7.] sz., [19.] okt. 3. *S. V.* 7. sz., [20.] okt. 17. *S. V.-e* 7. sz. [21.] nov. 7. *S. és V.-e* 8. sz. [22.] nov. 21. *S. V.-e* 8. sz. [23.] dec. 5. *S. V.* 9. sz., [24.] dec. 19. *S. és V.-e* 9—10. sz.

Hogy ezek tényleg egymás kiegészítői, azt bizonyítja egyrészt egy felhívás, mely a *Sárvár Vidék* 1937. évi első és a *Sárvár és Vidéke* szintén 1937. évi első számában jelent meg s a következőképen hangzik: „Fizessen elő a *Sárvár és Vidéke* kiadásában megjelenő lapokra és házhoz szállítva kapja az újságot.“ Másik bizonyíték, hogy HUSZÁR MIHÁLY: *Iskolán kívüli népművelés* című cikke első része a *Sárvár Vidéke* január 17-én megjelent 1. számában, második része pedig a *Sárvár és Vidéke* című lap 1937. évi 1. számában jelent meg. De ugyanilyen váltakozást találunk a *Sárvár Őrszeme* — *Sárvári Őrszem*, a *Sárvári Ujság* és *Sárvári Mi Ujság*, továbbá a Szentgotthárdon megjelent *Szentgotthárd Élete* és *Szentgotthárdi Élet* című lapoknál is. Az utóbbi számozása a következő: 1937. évi [1.] nov. 6. *Szentgotthárdi Élet* 1. sz., [2.] nov. 27. *Szentgotthárd Élete* 1. sz., [3.] dec. 15. *Szentgotthárdi Élet* 2. sz. stb.

Felmerül most már a kérdés, hogy miért kellett e lapoknak ehhez a komplikált lapszámjelöléshez folyamodniok. Az Országos Széchényi Könyvtár felvilágosítást kérő levelére a *Sárvár és Vidéke* szerkesztősége mindössze annyit válaszolt, hogy a lapoknak azonos kiadójuk és szerkesztőjük van. A valóság azonban az lehetett, hogy mivel nem kaptak engedélyt egy havonként kétszer megjelenő lapra, három, évenként tízszer megjelenő lapot indítottak, s ezeket jelentették meg felváltva.

De nemcsak lapszámokban, hanem az *évfolyamjelzésben* is lehetnek megtévesztő adatok. Legegyszerűbb példája, mikor a lap eltéveszti az évfolyamot. Ilyen például a Budapesten megjelent *A Nagy Világ Magyar Szemmel* című lap, mely 1938-ban

és 1939-ben is IV. évfolyam jelzéssel jelent meg, holott nem volt átmenő évfolyamú.

Mikor valamelyik lapnak másnyelvű társlapja indul, az új lap rendszeren átveszi a régi évfolyamszámozását. Ilyenek például a *Magyar Fürdőkalauz* idegennyelvű lapjai. Az *Ungarischer Bäderführer* és a *Guide des Bains Hongroises* 1937 májusában indultak és rögtön XIII. évfolyamjelzést kaptak. Vagy ilyen a *Földrajzi Közlemények* idegennyelvű kiadása, a *Bulletin International de la Société Hongroise de Géographie* is, mely 1937-ben indult és LXV. évfolyamjelzésű lett. Vagy a *Magyar Orvosok Havi Közlönye*, mely a *Monatsschrift Ungarischer Mediziner* magyarnyelvű kiadása, bár szintén 1937-ben indult, átvette a másik lap évfolyamszámozását és XI. évfolyammal indult. Hogy aztán a melléklapok, bármikor indultak is, átveszik gyakran főlapjuk évfolyamjelzését, azt már majdnem természetesnek mondhatjuk.

Megtörténik azonban, hogy egy lap valamely régebben megszűnt lapnak, amelyhez bizonyos kapcsolatok fűzték, az évfolyamszámozását veszi át. Például a *Rozsnyói Híradó* 1922-ben címét *Rozsnyói Hírlapra* változtatta és új évfolyamszámozást kezdett. 1939-ben azonban a visszacsatolás után ismét a *Rozsnyói Híradó* nevet vette fel, de nem kezdett új évfolyamszámozást, nem is folytatta a *Rozsnyói Hírlap* évfolyamszámozását, hanem a megszűnt *Rozsnyói Híradó*-ét vette át s így XLVII. évfolyamjelzéssel indult. Vagy a *Képes Családi Lapok*, mely a *Kis Ujság* mellékleteként jelent meg, 1937-ben önálló lappá lett és átvette az 1879-ben indult *Képes Családi Lapok* évfolyamjelzését és címlapját.

Mint kuriózumot említjük meg, hogy a *Pesti Ujság* és rokonlapja, a *Nemzet Szava* 1936-ban kicserélik egymás évfolyamszámozását. A *Pesti Ujság*, mely 1927-ben indult, ötödik s a *Nemzet Szava*, mely csak 1932-ben indult, a tizedik évfolyamjelzést tünteti fel. Lehetséges, hogy nem tisztán tévedés, hanem inkább az vezette a kiadókat erre a változtatásra, hogy eredetileg a *Pesti Ujság* indult hetilapnak s a *Nemzet Szava* napilapnak, míg 1936-ban szerepet cseréltek.

Meg kell még említenünk azt a mindinkább elharapódzó szokást is, hogy a lapok évközben újraindulnak, ezzel akarván kifejezni, hogy a lapot új vezetőség vette át és új szellemben

fogják tovább szerkeszteni. Például a *Sporthorgász* (Budapest) 1939 márciusában, a *Szerelőipar* (Budapest) 1939 májusában, s a *Szabolcsi Órszem* (Nyiregyháza) 1939 március 15.-én kezd új évfolyam- és lapszámozást vagy úgy, hogy csak az új számozást közlik, vagy úgy, hogy mellette zárójelben egy ideig még a régit is feltüntetik, mint például a *Sporthorgász*. Ezek az évközben történő újraindulások, mivel sokkal nehezebb így a lapok összetartozását megállapítani, nagyon megnehezítik a könyvtárosok és bibliográfusok munkáját.

A lapszámtévedéseken kívül legtöbb tévedés a lapok megjelenése körül szokott felmerülni. Itt ugyanis még az elvek sincsenek teljesen tisztázva. Már például az is tévedés, amikor egy úgynevezett napilap úgy tünteti fel megjelenését, hogy naponkint jelenik meg, holott csak a vasárnap és ünnep utáni napok kivételével jelenik meg naponkint. Mert van olyan lap is, amely tényleg naponkint jelenik meg, sőt naponkint többször, mint például a *Magyar Távirati Iroda* könyvmegosztó tudósítója.

Másik elvi hiba, hogy nincsen tisztázva, hogy a megjelenés azt jelenti-e, hogy a lap hány alkalommal lát napvilágot, vagy azt, hogy hány számban. Természetesen az első volna a logikus, de ezt a lapok számtalanszor eltévesztik. A Budapesten megjelent *Pergő Képek* például évi tízszeri megjelenés mellett 1936-ban tíz számot adott ki hat füzetben, míg 1937-ben éppen ellenkezőleg, tíz számot és két számozatlan füzetet, vagyis [tizenkét] számot adott ki tíz füzetben. A *Hevesmegyei Gazda* (Gyöngyös) havonkinti megjelenés mellett 1934-ben mindössze kilenc füzetet bocsátott közre (ápr.-máj., jún.-júl., aug.-szept. összevont számok voltak), míg a *Soproni Szemle* évi négyyszeri megjelenés mellett 1938 és 1939-ben hat számot adott ki négy füzetben.

Szintén az elvek félreértéséből származik, mikor a nyáron szünetelő, de különben havonkint vagy kéthetenként megjelenő lapok megjelenéseként azt tüntetik fel, hogy havonkint vagy kéthetenként jelennek meg, holott csak tíz, illetve húsz szám lát belőlük napvilágot. Így például a *Református Egyházi Értesítő* (Miskolc), mely havonkinti megjelenést ígér, évenként csak tíz, s a *Jó Pajtás*, mely kéthetenkénti megjelenést ígér, évenként csak húsz számot bocsát közre. Ilyenkor fel kellene tüntetniük, hogy

július és augusztus hónapok kivételével jelennek meg havonként vagy kéthetenként.

Hasonló az idénylapok esete is. Ilyenek a sport-, lóverseny-, fürdő- és a vidéki színházi lapok, melyek csak az év bizonyos időszakában jelennek meg. Például *A Jég* (Budapest) című lap havonként kétszer jelenne meg, de 1934/35-ben csak kilenc, 1935/36-ban tíz, 1936/37-ben kilenc, 1937/38-ban nyolc szám látott belőle napvilágot. Tehát lemaradt a megjelenés megjelölésekor az a pár szó, hogy „a korcsolyázó idény alatt”. Ugyanilyen a *Tapolcai Fürdőújság* esete is, amelyből évenként tíz szám szokott megjelenni (1934—1937) s megjelenésként azt tüntették fel rajta, hogy minden szombaton. Vagy a Kassán megjelent *Színházi Újság*, mely szintén hetenként jelent volna meg, de 1912/13-ban összesen 32 és egy számozatlan füzetet adtak ki. Természetesen itt is lemaradt a megjelenés megjelölésekor, hogy a „színiidény alatt”.

Végül az is gyakran megtörténik, hogy a rendes lapok is kevesebb számot adnak ki évenként, mint ahányat ígértek. Például a *Váci Élet* hetenként jelenne meg, de például 1939-ben csak 45 számot bocsátott közre, a *Magyar Bridzsélet*, mely évenként tizennégszer jelenne meg, következetesen tizenhárom számot ad ki évenként (1935—1936) s a *Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Kereskedők Közgazdasági Lapja*, mely havonként kétszeri, meg havonkénti megjelenést ígér, 1937-ben csupán tíz számot bocsátott közre. Ezekben az esetekben valószínűleg az anyagiak játszottak szerepet.

És most térjünk át a variánsok, vagy helyesebben a lapváltozatok csoportjára. Hírlapváltozatnak nevezzük, mikor két szám részben, de sohasem teljesen azonos, vagy helyesebben kifejezve, mikor két azonos tartalmú szám részben eltér egymástól. A lapvariánsok kérdésével azonban most nem akarunk bővebben foglalkozni, mert ezt már részletesen kifejtette TRÓCSÁNYI ZOLTÁN „Hírlapváltozatok” című cikkében.³ Ő, mint könyvtáros és gyakorlati újságíró, több szemszögből is megvilágította a kérdést, úgyhogy mi már csak néhány példát szeretnénk hozzáfűzni fejtegetéséhez. Különösen az egyházi, politikai és a melléklapoknál találunk sok változatot. Egyházi lapoknál olyankor készítenek változatokat, ha a lap körzetében több egyházközség van. Így például a *Budapesti R. K. Egyházközségek Tudósítója* éven-

kint négy számban jelenik meg, de 1936-ban például minden számhoz negyvenkétféle fedőlapot nyomtak. Vagyis csupán négy számot készítettek, de ezeket a negyvenkét egyházközség számára külön-külön nyomott fedőlapban küldték széjjel, s a fedőlapok belső oldalán közölték a csupán azon egyházközséget érdeklő híreket. Politikai lapoknak, melyeknek a fővárosban és vidéken is vannak olvasóik, különösen választások idején, annyi változatát láthatjuk, ahány jelölt van a körzetükben.⁴

S végül melléklapoknál is tapasztalhatjuk, ha több lap mellékleteként jelennek meg, hogy változataik vannak. Így például a Budapesten megjelenő *Képes Híradója*, mely 1934-ben indult s megindulásakor tizenöt lap melléklete volt,⁵ később állandóan váltakozva több-kevesebb lap mellékleteként jelent meg egészen 1939. szeptember 3-áig, amikor a papiros használatát korlátozó rendelet miatt minden melléklapot be kellett szüntetni. Ennek különböző változatai voltak. Volt úgy, hogy csak beletették minden változtatás nélkül a *Képes Híradóját* a főlapba (például a *Törökszentmiklósi Friss Ujság* melléklete 1939-ben), vagy rányomtatták a *Képes Híradója* elé a főlap címét (például a *Tanyavilág Képes Híradója* 1939-ben), vagy a főlap szerkesztőjét is feltüntették rajta (például a *Hatvan és Járása Képes Híradója* 1939-ben). A budapesti *Vitézek Lapja* és a kolozsvári *Keleti Ujság* mellékleteként pedig maga a vállalat készített variált példányokat. Mint kuriózumot említjük meg, hogy 1936-ban megjelent egy lap *Heti Híradó* címen, mely néhány könyvmatos lapból állott s egy *Képes Híradója* mellékletből. Erről később kiderült, hogy visszaélés a *Képes Híradója* lappal. — Vagy többször előfordul az is, hogy valamelyik lap önállóan és egy másik lap mellékleteként is megjelenik. Például 1936-ban a *Kis Hajnal* önállóan is megjelent s a *Hajnal* című lap mellékleteként is, vagy a *Vár* című lap, mely 1938-ban önállóan és a *Fejérmegyei Napló* (Székesfehérvár) mellékleteként is megjelent. Ezek a lapok teljesen azonosak, csak annyi a különbség közöttük, hogy egyik kiadásra rányomatták, hogy melyik lap mellékleteként jelenik meg.

³ és ⁴ TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: „Hírlapváltozatok“. Magyar Könyvszemle, 1937, 323—324. l.

⁵ A kiadó közlése.

Vannak aztán nem ilyen állandó jellegű változatok is. Ezekből nagyon sokat lehetne felsorolni, de mi csak azért említünk meg párat, hogy lássuk, milyen különböző okokból jönnek ezek létre. Így a *Tangóharmonika* 1939. évi 2. száma kétféle kiadásban jelent meg, az egyik azonban csak fedőlap volt, melynek belső oldalán egy hangverseny programját olvashattuk. Ezt valószínűleg műsorként használták a hangversenyen. Vagy a kalocsai *Utikalandok* című lap 1936. évi 1. számából is két kiadás jelent meg, melyek azonban teljesen azonosak voltak, csupán egy felhívással az olvasókhoz és a szerkesztő postájával volt az egyik kiadás bővebb. Az „Olvasóinkhoz!” című felhívásban bocsánatot kértek, hogy a lap csak egy hónap mulva fog ismét megjelenni s megokolták, hogy erre az időre a terjesztés elvégzése céljából van szükségük. Bár az első kiadáson is rajta volt, hogy a lap csak egy hónap mulva fog ismét megjelenni, úgy látszik szükségét érezték a késedelem megokolásának is s ezért nyomtattak egy másik kiadást is. A Budapesten megjelent *Szabad Szó* 1938. évfolyama 4—5., 15., 43., 51. és 52. száma, továbbá az 1939. évi 9. számából is két kiadás jelent meg. A kétféle kiadás azonos, csak egyik belső oldaluk, a 4. sz.-nál az 5. o., az 5. sz.-nál a [3—5.] o., a 15. sz.-nál a [3.] o., a 43. sz.-ban egy melléklet, az 51. sz.-nál az 5—6. o., az 52. sz.-nál a 7—8. o. és az 1939. 9. sz.-nál a 9—10. o. más. Ezek a variált példányok előfizetési felhívást tartalmaznak. A *Balatonfüred* 1939. évi 48. számából viszont az egyik kiadás RADOCSAY LÁSZLÓ választására készült.

Végül vannak olyan variánsok is, melyek szándékosan téves adatokat közölnek. Ilyen például a *Sporthorgász* 1939. évi folyama, ahol januártól november végéig a borítéklapok szerint 48 szám jelent meg, holott valóságban csak 11 szám látott napvilágot. Vagyis a borítéklapok szerint a lap hetenkint jelent meg, pedig valóságban csak havonként egy szám hagyta el a sajtót. Igaz, hogy az impresszumban alig látható betűkkel fel volt tüntetve, hogy „Megjelenik hetenként, átmenetileg minden hó 1-én“, de ezt csak az előfizetők kedvéért nyomhatták oda. Vagy ilyen a *Túrista és Utazási Könyvtár* című lap 1939. évi február 15-i és augusztus 20-i száma, ahol is a tartalom teljesen azonos, csak a borítólappal és a borítólapot követő s hirdetések tartalmazó lapok mások. Vagy például az *Útravaló* című lap februári

és márciusi száma variánsai egymásnak, vagyis a harmadik szám tartalma, képei és borítólapja is mind megvannak a második számban, csakhogy más sorrendben, s a februári szám sokkal bővebb. Így a márciusi szám 1. oldala megtalálható a februári 24. oldalán, a 2. a 25.-ken, a 3. a 38.-kal, a 4. a 26.-kal, az 5. a 37.-kel azonos, a 6. a 27. és 28. oldal felső felét, a „Kromatika“ című novella folytatását és befejezését foglalja magába, de itt lemaradt az említett oldalak alján lévő két kép, a 7. oldal azonos a februári szám 9. oldalával, míg a 8. a 40. oldallal. A borítólap kívül és belül teljesen azonos, csak a februári színes nyomású, míg a márciusi fekete és természetesen eltérő a hónapok feltüntetésé is. S végül ilyennek látszik a *Pesti Ujság* és *Nemzet Szava* variációja is. 1932 októberében a *Nemzet Szava* napilap volt, de csak egy lapnyi terjedelemben jelent meg, s annak az egy lapnak hátsó oldala is mindig ismétlődött, vagyis a Nemzeti Szocialista Pártba való belépésre hívta fel az olvasókat. Az első oldal pedig az akkor hetenkint megjelenő *Pesti Ujság* október 23-i számának volt a variánsa, mégpedig a következőképpen. A *Nemzet Szava* 70. számának első oldala megtalálható a *Pesti Ujság* 43. száma I. oldalán. A 71. sz. a *P. U.* 43. sz. 2. o. 1—2. hasábjában és a 6. o. 3—4. h.-ban, a 73. sz. a *P. U.* 43. sz. 2. o. 3—4. h.-ban, csupán egy felhívással toldották meg, a 74. sz. a *P. U.* 43. sz. 5. o. 1—4. h.-ban és a 3. o. 2—4. h.-ban, a 75. sz. a *P. U.* 43. sz. 5. o. 2—3. h.-ban és a 4. o. 1. és 3—4. h.-ban, megtoldva egy rövid hírrel, míg a 76. sz. a *P. U.* 43. sz. 4. o. 1—4. h.-ban és a 6. o. 3—4. h.-ban található meg.⁶

De magában a *Pesti Ujság*ban is találunk ily változatokat. 1936-ban például, mikor a *Pesti Ujság* jelent meg naponkint egylapos terjedelemben, a lapok hátlapja körülbelül hat számonkint mindig azonos volt. Az ismétlődés a következő számokra terjed ki:⁷ 199—204, 205—209, 210—215, 216—221, 222—227, 228—233, 234—239, 240—245, 246—251, 252—257, 258—263, 264—269, 270—275, 276—281, 282—286, 287—292, 293—296, 297—299-ig. A 298. szám azonban egészen más. — Míg 1937-ben a teljes számot megismételték időnkint, s csupán a lap számát és dátumát nyomták át. Az ismétlődés a következő volt.

⁶ A „*Nemzet Szava*“ 72. számához nem tudunk hozzáférni.

⁷ Az előző számokhoz nem tudunk hozzáférni.

Azonos 1-től 2-ig, 3-tól 7-ig, 8—13, 14—19, 20—25, 26—30, 31—36, 37—42, 43—48 (de a 46. szám más volt), 49—54, 55—60, 61—65, 66—76, 77—82, 83—88, 89—94, 95—100, 101—105, 106—111, 112—116, 117—121, 122—127, 128—133, 134—141, 142—146, 147—151, 152—155, 156—161, 162, 163—169, 170—175 (a 172. sz. hátlapja üres), 176—181, 182—187, 188—192, 193—199, 200—205, 206—211, 212—217, 218—223, 224—229 (de a 227. sz. más), 230—234, 235—240, 241—246, 247—252, 253—258, 259—264, 265—270, 271—274, 275—276, 277—286, 287, 288—290, 291, 292—299. — A 46. szám pedig azonos a 227. és 291.-kel.

Felmerül mármost az a kérdés, hogy miért ad ki egy lap azonos cikkszövegeket ismételtén. A *Sporthorgász* 1939. évi IV. évfolyama 3. számában, illetve, mivel újraindult I. évfolyama 1. számában vezércikk jelent meg „Igen tisztelt Olvasóinkhoz!” címmel, amelyben az újraindulás körülményeiről számolnak be. Ennek egyik szakaszában a következőket olvashatjuk: „... az eddigi *Sporthorgász* c. lap alapítója és fenntartója ezt az áldozatos, önzetlen munkát ... nem vállalta tovább. Nehéz elhatározás kellett hozzá, hogy — a miniszterelnök úr Önagyméltósága által megújított engedély megszerzése után — megszüntesse a lapot, ... amelynek fenntartása nemcsak szellemileg, hanem anyagilag is az ő vállára nehezedett... Megindítjuk tehát újból a lapot, mert nem akarjuk hinni, hogy a magyar horgászspport még mindig olyan gyenge lábbon áll, hogy legalább egyetlen, az érdekeit képviselni hivatott horgászújságot fenntartani ne tudjon; ...” Ezekből láthatjuk, hogy az a lap, mely a fentemlített módszerrel élt, nehéz anyagi körülmények között volt, s mivel tizenegy szám előállítására olcsóbb, mint negyvennyolc számé, folyamodott ehhez az eszközhöz, mert valószínűleg attól tartott, hogyha az előírt számmennyiséget nem tudja az ügyészségen bemutatni, elvesztheti engedélyét. A másik három esetben is az anyagiak játszhattak közre, mert a *Pesti Újság* és *Nemzet Szava* az említett esetekben, mint napilapok, a kezdet nehézségeivel küzdöttek, a másik két lap pedig, a megjelent néhány szám után, megszűnt. Ezek valószínűleg a jobb jövőbe vetett reménnyel fordultak ehhez az utolsó kísérlethez.

Ezekben mutattunk rá azokra a megtévesztő adatokra, melyek megnehezítik a könyvtáros és bibliográfus munkáját.

Nem törekedhettünk teljességre, csak néhány típust ragadtunk ki s ezeknek okait próbáltuk megmagyarázni. De végeredményében a könyvtárost és bibliográfust nem is érdekli, hogy miért kerülnek ezek a megtévesztő adatok a lapokra, ez már nem a mi hatáskörünkbe tartozik, mi csak arra akartuk felhívni a figyelmet, hogy a katalógusok és bibliográfiák elkészítésénél, mint a bevezetésben is említettük, nagyon körültekintőknek kell lennünk. Nem elegendő csak a borítéklapok és homlokírások átnézése, hanem a lapok tartalmába is bele kell mélyednünk, ha nem akarjuk, hogy téves adatok kerüljenek katalógusainkba és bibliográfiánkba.

MOKCSAY JÚLIA.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

PINTÉR JENŐ
(1881—1940.)

Irodalomtörténetíró volt, de *A magyar irodalom története Kazinczy Ferenc haláláig* (1914) című négykötetes kiváló művének megjelenése óta magáénak tekintette őt a könyvésztudomány is és irodalomtörténetei humanista könyvtáraink kézi könyvtáraiban az állandóan forgatott bibliográfiák, lexikonok és repertóriumok közé kerültek. Magyar irodalomtörténész egy-egy irodalomtörténeti kérdés tanulmányozásakor mindenekelőtt az ő műveit veszi elő, hogy irodalmáról tájékozódjék, mert ezek amellet, hogy pontos bibliográfiákat tartalmaznak minden magyar irodalomtörténeti személyről, kérdésről és korról, a vonatkozó könyvek, értekezések és cikkek lényegét, eredményeit röviden és tárgyilagosan ismertetik, összefoglalják s ezzel bibliographie raisonnée-t nyújtanak, eligazítva a kutatót a szempontjainak megfelelő könyvekhez és cikkekhez. Első, említett nagy műve, valamint hétkötetes, rendszerező irodalomtörténete *Grundrisse* a magyar irodalomtörténetnek, amelyeket könyvtári referens-szolgálatosok, magyar irodalomtörténészek és könyvészek hivatalos útbaigazításaik vagy kutatásaik alkalmával nem nélkülözhetnek és a magyar irodalomtörténet művelőinek kalauzai hosszú, beláthatatlan időn keresztül az ő, megjelenésükig minden adatot és eredményt magukba foglaló, kitűnő irodalomtörténeti munkái lesznek.

Nem volt vívódó lélek, nem volt részletkérdéseknél vesztegelő, kis problémákba elmélyedő, aggodalmas gonddal vergődő kutató. Nem volt összehasonlító, idegen hatásokat kereső forráskutató, sem esztetizáló, sem filologizáló, sem a koreszméket vizsgáló bölcsező, sem dialektusi, táji (regionalis) sajtáságokat, megnyilatkozásokat, sem a fejlődés mozzanatait elemző irodalomtörténész, vagy könyvész. Őt minden szempont, minden részletkérdés érdekelte, de nem mint megoldandó probléma, hanem mint az eddigi kutatások és feldolgozások leltározására méltó eredménye; ő ezeket gyűjtötte, rostálta és rendszerezte páratlan szorgalommal, az adatok megbízhatóságával és pon-

tosságával, tudományos fegyelmezettséggel, hűvösen, ami általában visszatartotta őt attól, hogy a részletkutatások eredményeivel szemben szubjektíve állást foglaljon és szigorú tudományos álláspontja szabta meg soha el nem évülő műveiben az eredmények felhasználásának, terjedelmének mértékét.

Hogy dilettáns olvasók, irodalmi széplelkek elismerését nem mindig sikerült elérnie, az művei tudományos értékéből semmit sem von le. Azok a könyvtárnokok és kutatók, szakemberek, tudósok, akik műveit polcaikon kéznél tartják és forgatják, annál többre értékelik és mindenkor a legnagyobb elismeréssel és megbecsüléssel fognak megemlékezni nagyszerű gyűjtő és rendszerező munkásságáról, mellyel a magyar irodalomtörténetírás és könyvészet történetében soha el nem múlt érdemeket szerzett.

PINTÉR JENŐ emlékét a magyar könyvtárosok is örökre hálás kegyelettel és megbecsülő tisztelettel fogják megőrizni. TR. Z.

Melyik Tolnai Jánosnak műve a „*Novissima tuba*“? Némi változatosság kedvéért ezúttal nem a mások régebbi vagy újabb téves állításainak helyreigazítására szentelek külön cikket, hanem egy saját hibás következtetésem megmásítására, mellyel a látszó körülmények után indulva, tévútra jutottam és helytelen eredményt állapítottam meg. Ez pedig abban állott, hogy egy könyv szerzőjéül az egynéhány TOLNAI JÁNOS közül nem az igazit választottam ki. FINTAI DARHOLC KRISTÓF ugyanis 1639-ben egy könyvet bocsátott közre, melynek címe: „*Novissima tuba, azaz: ítéletre serkentő utolsó trombitaszó, mely ez kis könyvben keresztényi hat kiváltképen való beszélgetésekben osztatott el...*“¹ Ezt ő „TOLNAI JÁNOSnak“ latin munkájából fordította magyarra. Minthogy a Fintával szomszédos Kapiban egykor lelkészkedő TOLNAI BALOG JÁNOS, akkor sárosvármegyei, később ungi esperes annyira szoros összeköttetésben állott az előkelő DARHOLC-családdal, hogy egy korábbi DARHOLC KRISTÓFnak az emlékét megőrkítő füzetet² ő állított egybe és rendezett sajtó alá: ebből folyólag bizonyosnak mertem tekinteni, hogy a „*Novissima tuba*“ pusztán TOLNAI JÁNOSnak mondott szerzője egyenesen ez volt,³ nem pedig a többi TOLNAI JÁNOSok valamelyike, közelebről nem a puritánus mozgalmak kiváló megindítója, akire annál kevésbbé gondolhattam, mivel saját nyilatkozata szerint „egy ujjnyi írást“ sem

¹ RMK. I. k. 692. sz. a.

² U. o. II. k. 317 sz. a.

³ Kisebb dolgozatok a magyar protestantizmus történetének köréből. 1910. 119. l.

„bocsátott ki közhelyre“⁴ és még nyilvános szemrehányást is kapott azért, hogy nem dolgozott irodalmi téren.⁵

Magát a könyvet, minthogy egyetlen megmaradt példányát a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára őrzi s ennél fogva akkor nem esett kezem ügyébe, sokáig nem tekinthettem volt meg. Am újabban alkalmam levén hozzáférni, meglepetéssel láttam, hogy határozott cáfolatát foglalja magában következtetésemnek. Az 1639. jan. 12-én Fintán kelt előszó folyamán az A. 2. jelzésű levelen t. i. a következőket adja elő a fordítást végző földesúr: „Ez elmúlt 1638. esztendőben egy becsületes tudós ember, Tolnai János uram egynehány esztendeig való sok bujdosási, tengeren és földön való járási után nagy dícséretes tudományyal, Isten segítségével közinkben aláérkezvén Angliából, tudós társaival együtt látogatott vala meg engemet is fintai házamnál. Kivel az felső országokban lett néminemű dolgokról, azoknak állapotjokról, az lakosok magok viseléséről és egyéb hasznos sok idvességes dolgokról beszélgetve, az beszélgetés közben ada egy kis deák könyvecskét, melyet ő kegyelme „Novissima tubá“-nak, azaz „Ítéletre serkentő utolsó trombitaszó“-nak nevez. Melyet midőn nekem ajánlott volna, kére azon (hogy ha az deáki tudományban és az magyar szó ékes folyásában annyi erőmet ítélem, hogy azt magyarra fordíthassam), ne nehezteljem munkáját felvennem.“

Nyilvánvaló ebből az egész elbeszélésből, hogy itt végképen nem az ekkor már régóta halott TOLNAI BALOG JÁNOSnak, sem pedig valamelyik másik, egyidejűleg szereplő TOLNAI JÁNOSnak, p. o. a már 1623-tól Varannón lelkészkedőnek az elmetermékéről van szó, hanem igenis a külföldről pontosan 1638-ben hazakerült és Angliát is megjárt TOLNAI DALI JÁNOSnak egy kéziratoss latin művéről, mely eredetiben sohasem látott napvilágot és így csupán ebben a nem maga által végzett magyar fordításban maradt az utókorra. És érdekes, hogy ilyen módon való megjelenésével még az is összeférőnek mondható, amit irodalmi munkássága hiányáról akár ő maga, akár más előadott.

Ki kell terjeszkednem e megállapítással kapcsolatban TURÓCZI TROSTLER JÓZSEFnek arra az állítására, hogy nem is a TOLNAI JÁNOSÉ — bármelyiké — ez a munka, mert nincs róla határozottan kimondva, hogy TOLNAI írta.⁶ Igenám, de ha ez másnak a tollából származott volna, akár nyomtatásban volt, akár kéziratban, csak volt volna talán valami címe, amit még a szerzője adott neki. Márpedig ennek

⁴ „Daneus Ráczai“ Előszó.

⁵ VÁCZI ANDRÁS: Replica. 120. l.

⁶ Irodört. Közl. 1936. 220. l.

TOLNAI adott címet, tehát múlhatatlanul az ő szellemi termékének kellett is annak lennie, pláne mikor az sem képzelhető el, hogy ha az valaki másnak a munkája s ebben az esetben már az írója okvetlen „nevezte“ volna valaminek, a fordító DARHOLC KRISTÓF ne az igazi címet fogadja el és fordítsa le, hanem a TOLNAI által arra az eredeti címmel szemben ez esetben önkényesen ráruházottat. Vagy ha ezt teszi, ne hivatkozzék rá és ne indokolja eljárását.

Mindig örömmel tölt el, ha rájövök egy-egy eddig homályban levő igazságra, de mint a TOLNAI DALI JÁNOS küzdelmeinek megírója, kétszeres örömet érzek azon, hogy munkásságának erről az eredményéről is számot adhatok, még ha kivételesen elsősorban a saját állításo-mat voltam is kénytelen megcáfolni.

ZOVÁNYI JENŐ.

A Cantus Catholici (1651) nyomdahelye és szerkesztője.
A *Cantus Catholici* című egyházi énekeskönyv 1651-ben jelent meg, nyomdahely nélkül. SZABÓ KÁROLY: RMK I. 856. tételében hely-nélkülinek írja; de a II. kötet 753. tételében nyomdahelyéül Nagy-szombatot mondja, indokolás nélkül, — nyilván tartalma és ké-sőbbi kiadásainak (1675 és 1703) nyomdahelye alapján. — Azon-ban a könyv magyar előszavának keltezése („Költ Szepesi Káp-talanban“) és a könyv nyomdadíszei mást mutatnak. Így a 2. lapon levő díszes A betű azonos az *Ali basáról* szóló ének 2-ik kiadásán levővel, amely löcsei nyomtatvány (l. *Irod. tört. Közl.* 1893. évi 79. l.); a latin előszó végén (és még 3 helyt) levő záródísz és az énekek kezdetén álló fejléc pedig pontosan egyezik KOLOSI TÖRÖK ISTVÁN: *Az Edgyes Életnek kedvetlen és káros voltáról... című Lőcsén 1647-ben megjelent nyomtatványával.* Ezek szerint a *Cantus Catholici* 1651. évi kiadása Lőcsén készült, a jeles BREWER-nyomdában.

A könyv szerkesztőjéül TOLDY FERENC: *A magyar nemzeti iro-dalom története* (2. kiadás, Pest 1868. I. kötet 59. l.) „egy névtelen egri kanonok (RAGYÓCI PÉTER, ha jól sejdíték)“ -et írja, indokolás nél-kül, — a könyv címlapján levő sok kezdőbetűs rövidítés közül A. P. R.-t névjelzőnek véelve. A nevet a Schematismus cleri archi-dioecesis Agriensis (Agriae 1861.) 30. lapján találta, ahol ez áll: „Petrus Ragyóczy, Canonicus anno 1657.“ Viszont a *Cantus Catholici* új, részben hasonmás-kiadása (*Magyar Irodalmi Ritkaságok* 35. és 38. száma) címlapján és előszavában KISDI BENEDEK egri püspököt, 3. része 165. (349.) lapján pedig SZÖLLŐSY BENEDEK jezsuitát mondja szerkesztőjének. A három közül legvalószínűbb a legutóbbi.

HAJNÓCZY IVÁN.

A Széchényi-Könyvtár és a nyomdavidág pereskedése. A kötelespéldányszolgáltatással kapcsolatban kétségkívül bizonyos ellentét észlelhető az Országos Széchényi-Könyvtár és a magyar nyomdavállalatok közt. Ez az ellentét újabban kissé kieleződött és feszültséget vont maga után. Ugyanis a nyomtatók úgy érzik, mintha az Országos Széchényi-Könyvtár velük netalán nem volna elég méltányos és drákói szigorral alkalmazná a megtorló törvényes rendelkezéseket. Ezért a nyomdaipart szinte egyetemlegesen érintő sérelemről kezdtek beszélni. Értekezletet tartottak ez ügyben, a rendőri büntetőbírói tárgyalásokon megjelentek, végül képviselőjüket is elmenesztették az Országos Széchényi-Könyvtár főigazgatójához.

Jóllehet a nyomdaipari körök méltánytalan elbánásról panaszkodnak és súlyos sérelemként fogják fel az Országos Széchényi-Könyvtár magatartását; a valóságban az a helyzet, hogy a könyvtárt és a könyvtár által képviselt nemzeti közművelődési érdekeket érte és éri a magyar nyomtatók törvényellenes magatartása folytán sérelem és károsodás. Az egész, lényegében egyoldalú ellentét ugyanis abból a sajnálatos tényből fakad, hogy a nyomda és más többszörösítő vállalatok nagyrésze elmulasztja a törvényben meghatározott kötelességének teljesítését.

Az Országos Széchényi-Könyvtár törekvéseit a magyar nyomtatók irányában a jóindulat szelleme jellemzi. Mindennél jobban bizonyítja ezt az a tapintatos, inkább felvilágosító és a törvény szellemét meggyökereztetni óhajtó mód, ahogy a kötelespéldányszolgáltatást meghatározó rendelkezéseket a gyakorlati életbe bevezetni törekedett.

A múzeum, könyvtár és levéltár kérdéseinek (köztük a nyomdatermékek tudományos célokra szóló kötelespéldányainak) rendezéséről szóló 1929. évi XI. t.-c. a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 9300/1935. III. számú rendeletével 1935. január 19-én lépett hatályba. A kötelespéldányszolgáltatás új rendjéről az Országos Széchényi-Könyvtár főigazgatója 95/1935. sz. körlevelében az ország valamennyi nyomtatóját, sokszorosítóját és kiadóját tüzetesen tájékoztatta. Az új rendről azonban a magyar nyomtatók oroszlánrésze jóformán tudomást sem vett. Negyedévről-negyedévre követték el a törvénybe, illetőleg az ezt végrehajtó rendeletbe ütköző mulasztásaikat.

A nyomtatók általában háromféle mulasztást követtek és követnek el: 1. Egyes nyomdák nem megfelelő formában készítik el, vagy hiányosan töltik ki a kötelespéldánykimutatást; 2. más nyomdák a kötelespéldányokat vagy jelentéseket a törvényben meghatározott határidő után késedelmesen terjesztik be az Országos Széchényi-

Könyvtárhoz; 3. végül pedig számos nyomdavállalat kötelezpéldány-szolgáltatási kötelezettségének egyáltalán nem tesz eleget.

A legsúlyosabb természetű mulasztás kétségtelenül a harmadik és mégis a Könyvtár több éven át csak reklamálás útján törekedett a hiányok pótlására. De midőn 362 felszólításra csak 28 nyomda felelt; szükségképen bevezette a nyomdavállalatok ellenőrzését. 1938 óta a Széchényi-Könyvtár a fővárosban 239, negyvenöt vidéki városban és községben pedig 138 váratlan nyomdavizsgálatot tartott. E vizsgálatok során kiderült, hogy számos könyvnyomda kötelezpéldány-szolgáltatási kötelezettségének egyáltalán nem, vagy csak igen hiányosan tesz eleget. Sok nyomda nem ismeri, vagy pedig helytelenül értelmezi a törvényt; voltak, amelyek azt sem tudták, mit kell beküldeniök; mások pedig csak az Orsz. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárhoz terjesztettek be nyomdatermékeket. Egyes nagyobb fővárosi nyomdák a változatlan új kiadásokból nem küldöttek kötelezpéldányt. Egyes nyomdák nyomdakönyvet sem vezettek. Olyan nyomda is akadt, ahol a nyomdakönyvbe való betekintést megtagadták. A vizsgálatok alkalmával megállapított hiány nagyrészt nem pótolták, úgyhogy a Könyvtárnak 98 kártérítési pert kellett indítania. Ilyen módon 2500 pengő értékű nyomtatvány térült meg.

Igen sok olyan nyomda is volt, amely, ha üzemében beszolgáltatás alá eső nyomdatermék nem készült: az erről szóló nemleges jelentést egyáltalán nem küldötte be. Így pl. 1937-ben a nyilvántartott nyomdavállalatok közül 207 életjelt sem adott magáról.

Ezután az Országos Széchényi-Könyvtár a veszélyeztetett nemzeti és kulturális érdek biztosítása végett a törvény büntető rendelkezéseinek alkalmazására kényszerült. Évnegyedenként feljeleníti azokat a nyomdákat, amelyek a törvényben meghatározott határnapon belül a kötelezpéldányokról szóló jelentésüket és a kötelezpéldányokat nem küldik be az Országos Széchényi-Könyvtárhoz. 1938 óta ez okból több mint ezer kihágási eljárás indult. A Könyvtár szigorú, de igazságos fellépésének tudható be, hogy 1938-ban 33, 1939-ben pedig már csak 11 olyan nyomda volt, amely egyáltalán nem tett jelentést.

A kihágási ügyeket az illetékes rendőri bíróság folytatja le s a mulasztó nyomtatókkal szemben pénzbüntetést alkalmaz. A büntetés megállapítása ugyanazon természetű kihágásoknál rendőrkapitányságonként és járásokként változó. Tapasztalat szerint attól függ, hogyan minősítik a rendőri büntetőbírók a terhelt nyomtatók mulasztását. A büntetés kiszabásánál általában tekintetbe veszik: vajjon hányadszor követte el a mulasztást, a vagyoni helyzetet is mérlegetik. Egyes helyeken büntetőparancsokat bocsátanak ki a kihágások ellen; másutt pedig tárgyalás lefolytatására kerül sor, amelyen a

Könyvtár szakképviselője megjelenik. (1940-ben 157 kihágási tárgyalás volt, 80 ügyben pedig írásban nyilvánított véleményt az Országos Széchényi-Könyvtár főigazgatója.) A Könyvtár megértő és szociális szempontokra is tekintő magatartását bizonyítja, hogy elfogadható igazolások esetén az eljárás megszüntetését; enyhítő körülmények fennforgása esetén pedig a büntetés próbaidőre való felfüggesztését vagy enyhítő büntetés kiszabását javasolja a rendőri büntetőbíróságoknak. A jogerősen megítélt pénzbüntetések címén eddig 6511·24 pengő folyt be a Közgyűjtemények Országos Alapjába az Országos Széchényi-Könyvtár javára.

Az elmúlt év végén, midőn a nyomtatók a kötelespéldányok be-terjesztését és a határidő betartását komolyabban vették, arra is sor került, hogy a kötelespéldányokról szóló jelentések a törvény által előírt formában küldessenek be. Mielőtt azonban a Könyvtár az idevágó rendelkezéseket érvényesítette volna, valamennyi nyomdának és kiadó-vállalatnak újból megküldötte az űrlapmintával ellátott 95/1935. sz. tájékoztató hivatalos körlevelét. Ez alkalommal nyomtatékosan figyelmeztette a nyomtatókat, hogy „az 1929. évi XI. t.-c. 47. §-ának 2. pontja szerint kihágást követ el és pénzbüntetéssel büntetendő az, aki a kötelespéldányokról a kimutatásokat a törvényben megszabott időben be nem szolgáltatja, vagy a kimutatásokat a törvény rendelkezéseinek meg nem felelően készíti“.

Az eredmény igen kicsi. A nyomdák fele sem terjesztett be az előírásnak megfelelő és helyesen kitöltött kimutatást. Ezért a Könyvtár ismét törvényes intézkedések megtételére kényszerült és a mulasztást elkövető nyomdákat kivétel nélkül feljelentette. E lépés nagy visszhangot keltett. A büntetőparancsok szétküldése után a nyomtatók méltatlankodásának moraja eljutott a Könyvtárba is. Számos nyomdatulajdonos tiltakozva fordult a Szerzeményosztályhoz és kérte, hogy a Könyvtár vonja vissza a feljelentését. A sokszorosító ipartestület ekkor már napirendben foglalkozott az ügygel és elhatározta, hogy a további kellemetlenségektől tagjait megóvja és részükre a Széchényi-Könyvtárhoz beküldendő kimutatások űrlapjait elkészítteti. Az Ipartestület értékes és figyelemreméltó akciója remélhetőleg kedvező hatást gyakorol s a nyomtatók kötelességtudásának megerősödését, törvényismeretének kimélyülését eredményezi.

Az elmúlt három év tapasztalatai alapján állítani merem, hogy a törvény még egy- vagy kétévi szigorú és következetes alkalmazása után a nyomtatók tudni fogják kötelességüket s hanyagságuk és törvénytudásuk nem okoz majd — mint eddig — oly sok, számos esetben jóvátehetetlen kárt a magyar könyvkultúrának és tudományosságának. Az Országos Széchényi-Könyvtár törekvéseit a törvény

szelleme és a nagy nemzeti közgyűjtemény alapvető érdekeinek szolgálata határozza meg. E törekvések minden irányban kedvező hatást sugároznak; eredményükben pedig a kötelességpéldányszolgáltatás kialakuló rendje által az Orsz. Központi Statisztikai Hivatal, a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Országgyűlési Könyvtár is részesedik.

GÁSPÁR MARGIT.

ISMERTETÉSEK.

Handbuch der Bibliothekswissenschaft.* Herausgegeben von FRITZ MILKAU † und GEORG LEYH. Dritter Band. Geschichte der Bibliotheken. Leipzig, 1940. OTTO HARRASSOWITZ. 8r, XVIII + 1059. I.

FR. MILKAU a könyvtártudomány kézikönyvét, ezt az óriási anyagot felölelő összefoglalást a könyvtárak történetével mintegy megkoronázva szerette volna lezárni. Tudományos törekvései élete alkonyán mind e szép terv megvalósítására irányultak; hiszen szellemi habitusát alapján véve történeti beállítottság határozta meg s legteljesebb odaadással a mult tanulmányozásával foglalkozott. Ezért nagy és elkötelező örökségként hagyta hátra a csonka kézikönyvet, melynek az ő szellemében való kidolgozására tanítványai és barátai vállalkoztak. Hat év odaadó munkájának gyümölcseként végre most elkészült, s a mester emlékezetének ajánlva megjelent a befejező, harmadik kötet, a várvavárt *könyvtárak története*.

Az előző köteteket sok tekintetben túlszárnyaló, monumentális mű szerkesztését GEORG LEYH, a tübingai Egyetemi Könyvtár igazgatója avatottan, odaadó tárgyiszeregettel és sokoldalúan végezte. Valóban nagy feladatot oldott meg, mert nemcsak a betetőzés munkájáról, hanem az előző kötetek anyagához való kiegészítő illeszkedésről, az egység szerves és összhangzatos kialakításáról s az átfogó szintézis eredményes véghezviteléről kellett gondoskodnia.

A kézikönyv előző: az írásról és a könyvről, továbbá a könyvtár-igazgatásról szóló fejtegetéseit *A könyvtárak története* továbbbszövi, széles felületen kimélyítve lezárja. A velük való bensőséges összefüggés mellett erősen önálló és zárt egységű. Ez természetes is, hiszen nem élesen elkülönült kérdések tárgyalását öleli fel, hanem mindvégig egységes tárgy vizsgálatával foglalkozik.

A könyvtártörténet kutatás jelentőségét különösen két vonatkozásban hangsúlyozza. Az egyik a gyakorlati-ethikus, a másik pedig az elméleti, kultúrfilozófiai szempont.

A könyvtártörténet gyakorlati jelentősége a könyvtáros személyiségén és hivatásbetöltésén át nyilatkozhat meg. Mint MILKAU oly

* A kézikönyv első és második kötetéről szóló ismertetést l. a *MKSzemle* 1937. évi folyama II. füzetében (167—170. l.).

találón mondja: nincs még egy *tudós hivatás*, amelynek betöltéséhez a sajátos történeti ismeretek és hagyományok annyira nélkülözhetetlenek volnának, mint a könyvtárosé. Ugyanis a könyvtár mivoltát és funkcióját aktuális valóságából teljesen nem érthetjük meg. Általában ismernünk kell a könyvtárak keletkezését, fejlődését, sajátos szerveződését, valamint működését, de a különböző korok és művelődési körök javait és szellemét is, hogy értékszolgálatuk mivolta előttünk feltáruljon. A könyvtáros szellemét a hagyományokhoz való kapcsolódás és a történeti irányozódás kell, hogy meghatározza. Hivatástudatának is, s az előző nemzedékek erőfeszítéséhez szükségképpen kapcsolódó értékszolgálatának is ez az alapja.

*

A kézikönyv harmadik kötetének magas színvonalát és értékét mindenekelőtt a gyakorlati nevelő és az eszmei szempont honorálása biztosítja. Kimutatja, mennyire szellemi természetű a könyvtár mind értékhordozó, mind értékkesugárzó kultúraszolgálatában. Csak az egész ismerete, tehát a könyvtárak egyetemes története vall a lényegről. Csak az egész tükrében bontakozik ki a nagyszerű kép a könyvtárak igazi valójáról, mint az emberi szellem alkotó műhelyéről és kincseshányjáról. Nemcsak létüket, alkatukat, hanem a szellemi étellel való bensőséges összefüggésüket is vizsgálja. Történetükbe esszenciálisan beletartoznak a kulturális javak biztosítására és fokozására, egyáltalán az emberiség szellemi hatalmának kifejlesztésére irányuló törekvések és erőfeszítések is. Mélyrehatóan mutatja ki, mit jelentenek a könyvtárak a művelődésre nézve. Valóban, a könyvtárak jelentik a modern művelődés alapzatának zárókövét.

Lássuk most a művet megjelenítő részleteiben, közelebbről első megállapításunk az lehet, hogy valósággal túlnőtt a kézikönyviség keretein. Roppant anyagot ölel fel, rengeteg színes részlet zsúfolódik benne; szoros egysége és biztos vonalvezetése folytán az emberi szellem hőskölteménye bontakozik ki előttünk. Közelebbről tekintve azonban az egész nagyszerűsége által keltett ígézet csökken. Mentől jobban megközelítjük: részletei annál inkább mozaikszerű benyomást keltenek; amelyeket éles törésvonalak barázdálnak. Számos vonatkozásban kevesebb bizonyára többet mondott volna s jobban kifejezné a lényegét. Ez, és sok más apró hiány és fogyatékoság napfoltszerű természetű; a mű ragyogása mellett alig észlelhető. Szerény véleményünk szerint e nehézségek a könyvtárak történetének szövevényes problematikájában gyökereznek, amely a kézikönyvi összefoglalást szinte kizárja. Ugyanis a kézikönyv az alapvető ismeretek feldolgozásából, a pro-

blémacsomópontok felfejtéséből, egyáltalán az anyag sokvetületű bemutatásából áll. De egy inkább részekre bontó, elemző rendszerezésnek itt éppen úgy meglennének a maga Scyllái, mint a történeti folyamatosság medréhez igazodó tárgyalásnak Charybdisei vannak. Történetről lévén szó, a kézikönyv nem adhat mást, mint kétségtelenül óriási nagy, de nem egyenletesen kidolgozott felületű keresztmetszetet. A roppant ismeretanyag prezentálása során kikerülhetetlenül adódik, hogy hol csak az erdőt, hol pedig a fákat látjuk. Általában nagyvonalú, világos képet kapunk; de sok az elmosódott körvonalú, homályba vesző részlet is.

A *bevezetésben* GEORG LEYH méltatja MILKAU munkásságának jelentőségét. Figyelemreméltó a könyvtártörténeti kutatás célkitűzéseiről szóló magvas fejtegetése is.

Az első fejezetben CARL WENDEL, a hallei Egyetemi Könyvtár igazgatója, a *görög-római ókort* tárgyalja (1—63. l.). Különösen a görög felvilágosodás és a nagy bölcséleti iskolák könyvtártörténeti jelentőségének jellemzését; a hellénisztikus kor nagyszerű, csak a modern korban utolért gyűjteményei alapításának, céljának, állományának, igazgatásának, személyzetének, sorsának és a szaktudományi vizsgálatra gyakorolt hatásának; végül pedig a római nyilvános könyvtárak és az ókeresztény templomi, kolostori könyvtárak mivoltának bemutatását emeljük ki. E tömör és jól áttekinthető, igazán mintaszerű tanulmányt az ókori könyvtárigazgatás tárgyalása zárja le.

A *bizánci és arab* könyvtárak történetét VIKTOR BURR, a tübingi Egyetemi Könyvtár könyvtárnoka foglalja össze (II. fejezet, 64—89. l.). Szűk keretei miatt tanulmánya vázaltszerű. A konstantinápolyi császári könyvtár. és egyházi gyűjtemények mellett a tartományiakról is megemlékezik s fővonalaiban foglalkozik az arab könyvtárakkal. Ezt a két kultúrákört tüzetesebben kellett volna tárgyalni. A középkorban ugyanis éppen a bizánci és az arab könyvtárügy volt a legfejlettebb; a nyugati kultúra kibontakozására is jelentősen hatottak. A merev és tradicionális szellemű Bizánc főszerepe a klasszikus örökség őrzése, majd átmentése. A rendkívül dinamikus természetű arab kultúra Nyugatra gyakorolt hatása a szellemi élet kimélyülésében: a skolasztikában, az egyetemek kialakulásában, az új nemzetközi tudományosságban, valamint a könyvtárügy fellendülésében nyilatkozik meg.

A harmadik fejezetben KARL CHRIST, a berlini Állami Könyvtár kéziratosztályának igazgatója, részletesen és alaposan a *középkort* ismerteti (90—285. l.). Terjedelmes és színes tanulmányában a különböző szálat sikeresen szövi össze. A korai és középső középkor szellemi életének távlatába illesztve időrendben, országoként nyomonza,

hogyan ment végbe az irodalmi maradványok megmentése, mit jelent az ír és angol könyvkultúra; miként virágzott ki a Karoling- és Ottókor kolostori könyvtáraiban egyesült antik és keresztény hagyomány talajából az új művelődés. A késői középkorban a könyvtárügy differenciálódását a tudományos és irodalmi élet fellendülése okozza. A szellemi élet új feltételeinek megfelelő könyvtárakat típusaik szerint tanulmányozza. Adatai nyomán nemcsak a középkori könyvtárak fejlődését, hanem a kor szellemének érdekes metszetét ismerjük meg.

A *reneszansztól a felvilágosodás kezdetéig* terjedő kor történetét ALOYS BÖMER, a münsteri Egyetemi Könyvtár igazgatója dolgozta ki (VI. fejezet, 286—462. l.). Tanulmánya a három nagy szellemi forradalom: a reneszansz, a reformáció és az ellenreformáció gyújtópontjai körül alakul; ezek alapvetően kihatottak a könyvtárak fejlődésére. Az Itáliából kisugárzó, új életérzéstől és esztétizmustól áthatott humanista törekvések jelentőségét különösen német földön méltatja. A reformáció a célokat megváltoztatja. Az új közösségi szellem ébredését az egyház, az iskolák, egyetemek, fejedelmek és városok könyvtári törekvéseiben nyomon követi. Végül tanulmánya nagyobbik felét kitevő harmadik részében az ellenreformáció korát részletesebben tárgyalja. Hogy a tudomány nagyfokú kibontakozása nem vonta maga után a könyvtárügy megfelelő fejlődését, azt a barokk szelleméből magyarázza. Szerző sajnálatosan nem kielégítő részletességgel vizsgálja a reneszanszt és a reformációt; nem is hatol be elég mélyen könyvtártörténetükbe. Mind a Corvin-könyvtárral, mind a németalföldi és francia törekvésekkel feltétlenül részletesebben kellett volna foglalkoznia.

Kiemelkedő jelentőségű GEORG LEYH nagy tanulmánya a *német könyvtárakról a felvilágosodástól a jelenkorig* (V. fejezet, 463—854. l.). Jól átgondolt és kimerítő tanulmányában a politikai, művelődési és társadalmi faktorok kellő tekintetbe vételével, szellemtörténeti távlatokba illesztve négy perióduson át rajzolja meg a német könyvtárak történetét. Az 1730-tól 1790-ig terjedő első szakasz öleli fel a modern könyvtárügy kezdeteit. Miután mély bepillantást enged a magán-, olvasó-egyleti, fejedelmi, országos, egyházi, iskolai, végül pedig az alaposan fejtegetett egyetemi könyvtárak immár modernebb veretének kialakulásába és sokszínűen megjelenített életébe: a napoleoni kor (1790—1815) megrázkódtatásait, a francia hadjáratok zsákmányolásait, a könyvtárak reorganizálását, majd a nagy szekularizálás hatását ismerteti. A német tudományosság klasszikus korában (1815—1870) a könyvtár egyre jobban a tudományos munka szervezetének nélkülözhetetlen tagjává fejlődik; előtérbe kerül a nagy nyilvános gyűjtemények jelentősége is. Az 1870-től napjainkig terjedő periódust

a sokirányú, növekvő és differenciálódó szükségletek kielégítésére szolgáló reformtörekvések betöltése határozza meg. A tudomány kívánalmi, a könyvtermelés óriási megnövekedése és a közművelés szükségletei kristályosítják ki a modern típusokat. A fejlődésmenetet a nemzet étoszához, értékszolgáltatáshoz igazodó kultúrpolitika ma már minden vonatkozásban megszabja. Kívánatos volna, hogy ez a mesteri felépítésű, rendkívül tanulságos monográfia mielőbb magyar fordításban is megjelenjék.

A hatodik fejezetben ALBERT PREDEEK, a berlini Technikai Főiskola könyvtárának igazgatója *Nagybritannia és az Északamerikai Egyesült Államok* könyvtárainak történetét tárgyalja. Érdekesen mutatja be, mily jellegzetesen fejeződik ki az angolszászok individualizmusa és inzularizmusa a könyvtárügy terén. Könyvtáraik az újkortól kezdve szinte minden kontinentális hatás befogadásától elzárkózva, sajátosan hagyományos szellemben fejlődtek. Különösen a British Múzeum gyűjteményéről, az egyetemi könyvtárakról, a Public Library-típus kialakulásáról s a nemzeti könyvtárügyet erősen átható regionalizmusról szóló fejtegetései figyelemreméltóak. Az amerikai könyvtárak hagyomány nélkül indultak fejlődésnek; azonban kezdettől fogva erős közösségszolgáló tendencia nyilatkozik meg bennük. A német hatást magába fogadó és szinte példátlan gyorsasággal és roppant arányokban kiépült, utilitarizmustól átitatott, demokratizált amerikai könyvtárügy számos vonatkozásban megtermékenyítette az európai könyvtári törekvéseket.

A *többi kultúrország* könyvtárainak történetéről a hetedik fejezetben JORIS VORSTIUS berlini könyvtári tanácsos ad tájékoztatót (1976—1051. l.). A germán, román, kelet- és délkeleteurópai, majd az Európán kívüli országok jelentősebb könyvtárainak szülő, sokszor dióhéjba szorított összefoglalásait kaleidoszkópszerűen pergeti le. Sajnáljuk, hogy a Bibliothèque Nationale-lal, a francia, olasz és orosz könyvtárügygel is csak vázlatosan foglalkozhatott. Hazánkat mintegy három oldalon tárgyalja. Egy-két közép- és újkori adat említése után a főúri könyvtáralapításokról szól, s a trianoni szerződés kihatásairól is megemlékezik. Könyvtárügyünk rövid jellemzése után nagyobb közgyűjteményeinket állományuk tükrében ismerteti. Egy megjegyzése ellen, amely népességi viszonyainkról való tájékoztatásáról tanúskodik, tiltakoznunk kell: „Minthogy az ország lakosságának több mint a fele a fővárosban él, a vidéki könyvtárak kevésbé jelentősek.“ Ez az állítás nyilván téves.

A könyvtártudomány kézikönyvének befejező kötetéről összefoglalóan megállapítjuk, hogy a könyvtárak életét, működését, fejlődé-

DYACKOT kell értenünk a szerző szerint Konhau-i (helyesen kassai!) kézirat miniátora alatt is.

Feldolgozásában megszűkíti J. BRADLEY: *Dictionary of miniaturists, illuminators, calligraphers and copists*, 3 vols, London, 1887—89. hasonló jellegű munkáját. Ezért maradt ki a kötetből MAGYARORSZÁGI JÁNOS (UNGARUS) monte-cassinói szerzetes († 1466. ápr. 23.), kinek nevét a híres monostor mortualéja őrizte meg. JOHANNES DE UNGARIA egy *Vitae Sanctorum*ot másolt.

Érdemes kiemelni CARTHEUSER MARGITOT, a nürnbergi Szent Katalin-kolostor miniátorát, ki 1458—1470-ig dolgozott a monostorban, nővérével, IMHOFF MARGITTAL egyetemben. CARTHEUSER MARGITNAK valószínűleg köze lesz a hazai könyvtárainkban őrzött kéziratok egy csoportjához. A nürnbergi Szent Katalin-kolostorban készült a Debreceni Református Könyvtárban lévő kódexek összetartozó liturgikus anyaga. Pl. R. 456. (68.), dominikánus breviárium, amelyben a következő németnyelvű bejegyzést találtuk: *Disz buch gehort in dz Closter S. Katherin in Nuremberg*. Ezek a kéziratok mind szép díszítésű, gondos kiállítású kódexek. R. 520. sz. kéziratban a nürnbergi Szent Katalin-kolostor *Ex libris*-e is benn van. Gyönyörű tollrajz, félholdon álló Boldogságos Szűz, karján a kis Jézussal.

Német forrás után említi AESCHLIMANN: a *Kriza-kódex* másolóját, GARAY PÁLT, GOBIL BÁLINTOT. A HEVESY alapján a madocsi apátot, „ki 1494-ben MÁTYÁS király számára dolgozott“. Magyar vonatkozású adatait kétségkívül jobban kidomboríthatta volna HOFFMANN EDIT értékes dolgozatai és a hazai folyóirat-anyag tüzetesebb áttekintése után.

A külföldi bibliográfiát is hiányosan ismeri. Abbé LEROQUAISNEK a liturgikus kéziratok kutatása terén kifejtett leírásait mindenképen alaposabban át kellett volna néznie. A folyóiratanyag feldolgozása sok kívánnivalót hagy maga után. Egy példa. A Marseille-i Saint Victor-apátság breviáriumát ISNARD RICA VI másolta és díszítette. (*Mémoires de l'Institut historique de Provence*. T. VIII. 1931. 1—34.) Ennek semmi nyoma, semmi említése.

A szerző állítása szerint inkább újabb munkák alapján állította össze bibliográfiáját. Sajnos, nem említi WEGENER HANS munkáját a természettudományi kéziratok díszítéséről: *Die wichtigsten naturwissenschaftlichen Bilderhandschriften nach 1500 in der Preussischen Staatsbibliothek*. Berlin. *Zentralblatt für Bibliothekswesen*. Leipzig, LV. 1938. 3. 109—120. Továbbá HARRISON F. munkáját a XIV. századi angol kéziratokról: *Treasures of illumination, English mss. of the XIVth century*. (c. 1250—10—1400) New York, Studio Publications, 1937. In 4°, 144. l.

A kiadványnak határozott értéke a szép fac-simile-k. Gazdag anyagban, 132 reprodukcióban szemléletes áttekintését adja a miniatűr festészet fejlődésének.

GABRIEL ASZTRIK.

Gutenberg-Jahrbuch 1939. Herausgegeben von A. RUPPEL. Verlag der Gutenberg-Gesellschaft in Mainz. Gedruckt in der Stuttgarter Vereinsbuchdruckerei A.-G. 346 l. 4°.

Az 1939. évi *Gutenberg-évkönyv*, az 1926-ban megindult sorozat tizennegyedik kötete, ezúttal az előző évi kötetnél valamivel nagyobb terjedelemben és gazdagabb tartalommal jelent meg. A benne közölt 38 tanulmány szerzői közül 16 a Németbirodalom területéről való, közülük kettő a cseh-morva védnökségből, a többi külföldi: négy olasz, három francia, három magyar, három amerikai, két belga, két angol és egy-egy bolgár, lengyel, monacói, schweizi és svéd. A külföldiek közül heten német, heten francia, öten angol és hárman olasz nyelven közlik tanulmányukat.

Minthogy a mainzi Gutenberg-múzeummal kapcsolatosan 1938-ban papírtörténeti és vízjegykutató intézet is alakult, az évkönyv ezúttal az eddiginél nagyobb számban közöl papírtörténeti tanulmányokat. Ezek közül első helyen találjuk HENRI ALIBAUX *L'invention du papier* című dolgozatát, amely alapos kutatások eredményeképpen új adatokat közöl a kínai papírkészítés történetéről és hasznos összefoglalást nyújt a kérdés mai állásáról. ALOIS MITTERWIESER tanulmánya a régi landshuti és braunauai papírmalmok történetét adja elő és vízjegyeikkel is megismertet. A következő dolgozatban ARMIN RENKER, az ismertnevű papírtörténetkutató a mülheimi eredetű WILHELM RITTINGHAUSEN papírkészítő munkásságáról szól, aki 1690-ben az északamerikai Germantownban, Philadelphia közelében megalapította Amerika első és sokáig egyetlen papírmalmát. Két kisebb tanulmány után, amelyeknek egyikében ALMA LANGENBACH a weszfáliai papírkészítésnek Hollandiával való kapcsolatairól értekezik, másikában pedig ALFRED SCHULTE a papírprésnek a könyvsajtóhoz és a szőlőpréshez való viszonyát vizsgálja, a könyvnyomtatás történetére vonatkozó értekezések következnek.

Ezek közül első CYRUS H. PEAKE rövid dolgozata, amelyben a távolkeleti nyomtatás történetéhez közöl újabb adatokat és egy kis bibliográfiát. RUDOLF THIEL *Kritische Gutenbergstudien* című értekezése az egész kötetnek egyik legtanulságosabb fejezete. A szerző ebben sorra veszi a Gutenberg-problémakomplexum sokszor tárgyalt, de kielégítő bizonyossággal nyugvópontra nem jutott főbb kérdéseit és éles kritikával igyekszik a sokféle feltevés közül a valószínű igazságot kihámozni. Először a DRITZEHN-perrel, majd a FUST-perrel s ezzel kap-

csolatban GUTENBERG pénzügyi viszonyaival foglalkozik részletesen, azután pedig a 42-soros bibliára vonatkozó különféle megállapításokat és feltevéseket veszi sorra és összefoglalja mindazt, amit ebben a kérdésben több-kevesebb bizonyossággal helyesnek fogadhatunk el. Többek között meglehetősen bizonyossággal kikövetkezteti a biblia egyes részeinek nyomtatási idejét és az egész mű példányszámát is. A következőkben OTTO HUPP hosszabb cikket szentel GOTTFRIED ZEDLER állításainak megcáfolására és a betűalakok vizsgálata alapján bebizonyítja, hogy az úgynevezett *Missale speciale* GUTENBERGnek mintegy kísérleti nyomtatványa volt, amelynek nyomásakor szerzett tapasztalatait később, a 42-soros bibliával kapcsolatban hasznosította. Ugyancsak szembeszáll ZEDLERnek azzal az állításával is, hogy a könyvnyomtatást tulajdonképpen COSTER találta fel és GUTENBERG csak tökéletesítette.

Néhány kisebb dolgozat után, amelyekben egy újonnan felfedezett DONATUS-töredékről, az 1459-i *Psalterium* egy lapjáról, két ősnomtatványról, valamint az ősnomtatványok iniciáléiról olvashatunk beszámolót, FITZ JÓZSEF tanulmánya következik *König Mathias Corvinus und der Buchdruck* címen. FITZ JÓZSEF bebizonyítja, hogy az a közkeletű felfogás, mintha MÁTYÁS király a nyomtatott könyveket nem kedvelte volna, JANKOVICH MIKLÓSNak egy odavetett megjegyzésére vezethető vissza, amelyet az összes későbbi kutatók kritika nélkül átvettek. Ezután részletesen közli mindazokat az adatokat, amelyek ennek az állításnak cáfolatául szolgálhatnak. Így elsősorban MÁTYÁS királynak POMPONIUS LAETUSHoz írott levelét idézi, amelyben a király SILIUS ITALICUS *Punicájának* nyomtatott példányát köszöni meg és szép, gondos nyomásáért dicséri. Majd foglalkozik HESS ANDRÁS budai nyomdájának megalapításával és munkásságával, továbbá ismerteti azokat a magyarvonatkozású nyomtatványokat, amelyeket a budai nyomda megszűnte után, részben MÁTYÁS király rendeletére, külföldön nyomtattak, mint például az esztergomi misekönyveket, MÁTYÁS király törvénykönyvét, a THURÓCZY-krónikát stb. valamint azokat is, amelyeket MÁTYÁS király maga vásárolt részben Corvinája számára, részben pedig ajándékozás céljára is. Ezzel kapcsolatban szól a budai könyvkereskedő-kiadók szerepéről is. Mindezek alapján kétséget kizáróan kiderül JANKOVICH állításának tarthatatlansága.

Ezután KONRAD HAEBLER nagyobb tanulmányát olvashatjuk AENEAS SILVIUS leveleinek kiadásairól, majd néhány kisebb tanulmány következik. Ezek közül említésreméltók a következők: PAUL DE KEYSER a régi Reineke Fuchs-illusztrációkról, DOMENICO FAVA a XV. századi bolognai könyvillusztrációról, HUBERT ELIE — ETIENNE

GUILLERY nyomdászról, A. J. JOHNSON XVI. századi kölni és bázeli betűtípusokról, valamint JOSEF BENZING a hallei könyvnyomtatás kezdeteiről.

A következő nagyobb tanulmányban PUKÁNSZKY BÉLA ismerteti *Deutsche Offizinen im Dienste des ungarischen Buches* címmel a német nyomdák szerepét az egészben vagy részben magyar nyelvű nyomtatványok előállítására terén 1484-től 1711-ig. Kifejti, hogy az ország nagy része a török megszállás alatt lévén, nem volt annyi nyomdánk, hogy azok a teljes könyvszükségletet fedezni tudták volna, másrészt pedig az ellenreformáció korában a protestánsok nem is nyomathatták műveiket itthon. Tanulmányából kitűnik, hogy az ellenreformáció irodalma főképpen a bécsi nyomdáknak és még egy-két osztrák nyomdának adott munkát, viszont a protestáns irodalom a németországi nyomdákhoz folyamodott. Ezzel kapcsolatban részletesebben szól SZENCZI MOLNÁR ALBERTRŐL is. Végül megemlíti azokat az eseteket, amikor német írók műveit nyomtatták Magyarországon.

CLAUDE DALBANNENAK ROBERT GRANJONRÓL SZÓLÓ KISEBB DOLGOK UTÁN KARL SCHOTTENLOHER HOSSZABB TANULMÁNYA KÖVETKEZIK HANS GEGLER augsburgi zugnyomdászról, akinek hányatott életét és a törvénnyel való számos összeütközését részletesen ismerteti egykorú okmányok alapján. (GEGLER munkássága azért fontos, mert KASPAR SCHWENCKFELD állam- és egyházellenes munkáit csaknem mind ő nyomtatta s így nyomtatványainak összeállítása egyúttal SCHWENCKFELD-bibliográfia is.) A. DÖRRER alapos tanulmánya után, amelyben száz barokk-kori innsbrucki hangjegy-nyomtatványt ismertet és az akkori zenei életről is jól megrajzolt képet ad, L.-H. HABANDE ír az Aix-en-Provence-i könyvnyomtatás kezdeteiről, MAX JOSEPH HUSUNG pedig a helmstedti GEORG CALIXTUS XVII. századi nyomdász munkásságát ismerteti. Ezután GEORGE PARKER WINSHIP érdekes rövid tanulmányát olvassuk az első angol-amerikai könyvnyomdáról, amelyet DAY állított fel 1638-ban a Massachusetts-állambeli Cambridge-ben.

Néhány kisebb, többnyire újkori kérdéseket tárgyaló értekezés után TÓTH ERVIN *Die neue ungarische Holzschneidekunst* című tanulmánya következik, amelyben a rövidmultú újabb magyar grafika hirtelen előretörését és mai jónévű művelőinek munkásságát ismerteti. Előadja, hogy a mai magyar grafika iránya tulajdonképpen 1900 körül kezdett csak kialakulni OLGYAI VIKTOR kezdeményezésére, aki mint a Képzőművészeti Főiskola tanára megszervezte a magyar grafikusokat. Majd ismerteti a régebbi és az újabb fametszők munkásságát. Részletesebben szól MOLNÁR C. PÁL RÓL, G. SZABÓ KÁLMÁN RÓL, MENYHÁRT JÓZSEFRŐL, BORDÁS FERENC RÓL és BUDAY GYÖRGY RÓL; e négy utóbbinak

egy-egy jólsikerült munkáját is bemutatja. Tanulmányát VARGA NÁNDOR LAJOS jellemzésével fejezi be.

A kötet utolsó tanulmányát EDMUND MAJKOWSKI írta a középkori zacskós kötés (*Buchbentel*) újabban felfedezett képzőművészeti ábrázolásairól és huszonöt ilyen képet, illetve szoborművet ismertet, közülük többet Lengyelországból. A kötetet a Gutenberg-társaság évi jelentése és összes kiadványainak jegyzéke zárja le.

Az évkönyv külső kiállítása, ami papírját és kötését illeti, teljesen kifogástalan és nagyon kedvező benyomást is kelt. Nyomása is szépnek tűnik első rátekintésre, de olvasása ennek ellenére meglehetősen kellemetlen; helyenként ugyanis — nem tudni, takarékoságból-e, vagy milyen más okból — annyi szöveget szorítottak össze egy-egy sorba, hogy egyes szavak között csak hajszálpáciumot, verzális előtt pedig még ilyet sem alkalmaztak.

GRONOVSZKY IVÁN.

Bartoniék Emma: *Codices Latini Medii Aevi.* (Catalogus Bibliothecae Musei Nationalis Hungarici XII Codices Manuscripti Latini I.) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum 1940 XVII+528.

Valóban „opus multi laboris ac grave“ — amint a könyv előszava mondja — az a hatalmas kötet, mely a Nemzeti Múzeum középkori latin kódexeinek címjegyzékét tartalmazza. Hogy tudományos szempontból mennyire volt szükségünk erre a műre, azt csak most látjuk igazán, amikor kezünkben tartjuk a munkát, mely példaadó tudományos módszerrel és pontossággal ismerteti azokat a kincseket, melyeket a Nemzeti Múzeum kéziratgyűjteménye őriz. Hogy milyen nagy munkát jelent egy ilyen középkori kódexjegyzék elkészítése, azt csak az tudja igazán, aki hasonló természetű munkával már foglalkozott; hiszen itt — egészen eltérően az ősnymtatványkutatástól — minden egyes kódex, minden egyes példány vet fel új problémákat és igényel különböző szempontokból való feldolgozást. A jelen mű a módszer tekintetében a legmodernebb kutatástól ilyen katalógusokkal szemben támasztott tudományos igényeket is kielégíti. A kódexek részletes, a külsejükre és a bennük található bejegyzésekre is kiterjedő leírására, és a tartalomnak (azaz a címeknek és a szöveg kezdetének és végének) közlésén kívül az egyes munkák azonosítására is kiterjed (hol a szövegek nyomtatásban megjelent kiadásaira, hol más címjegyzékek hasonló címekre utalva), azonkívül a téves vagy hiányzó szerzőnevek pótlására, sőt az egyes kódexekhez az ezekről szóló irodalmat is közli. A kódex leírása végén — a bejegyzések vagy más adatok alapján — a kódex eredetére, történetére, régebbi tulajdonosaira vonatkozó adatok külön fel vannak tüntetve. A középkori kódexekben gyakori, bizonytalan és ingadozó attribúciókra való tekintettel, a modern tudományos szokások-

nak megfelelően, a név- és helynévmutató után egy Incipit-jegyzéket is találunk. Egyes kisebb hibák a szerző- és helynevek azonosításában talán elkerülhetők lettek volna, ha a szerző nem mellőzött volna egy pár olyan segédművet, melyet hasonló természetű munkáknál használni szoktak. HURTER *Nomenclatorjára* például sehol sem történik hivatkozás, ami pedig különösen ajánlatos olyan esetekben, ahol a művet vagy a szerzőt mással lehet összetéveszteni, vagy ahol a név írása, a mű elnevezése körül kétség támadhat. (Feltűnő, hogy helyette a szerző egy sokkal régebbi, részint elavult művet idéz, FABRICIUS 1754-ből származó *Bibliothecáját.*) Így például elkerülhető lett volna az, hogy az ismert spanyol RODERICUS DE ZAMORABÓL, téves olvasás alapján (Zamonsensis Zamorensis helyett), lengyel embert csinált. [69.]. Ha OESTERLEY „*Historisch-geographisches Wörterbuch des deutschen Mittelalters*“ című munkáját (a *Monumenta Germaniae* helynévindexét) használta volna, a „monasterium Gerstense“-ben (109.) ráismert volna a híres garsten-i kolostorra (Steyr mellett). Magyar szempontból feltűnő, hogy a híres Lechnitz-i kartauzi kolostort (lásd az illető, 186. számú kódex 2. folióját) Alsó-Ausztriába, vagy az új elnevezéssel, „Niederdonau“-ba teszi (149.), ahol ilyen nevű kartauzi kolostor soha nem létezett (a szerzőt talán Gaming régi neve, Gemnitz, vezette félre), míg a felvidéki lechnici kolostor sok érdekes kódexét őrzi a budapesti Egyetemi Könyvtár. A 308. lapon a szerző egy furcsa quid pro quo-nak lett az áldozata. Az a latin fordítás, melyet a MIGNE-féle *Johannes Damascenus*-kiadás közöl, nem BURGUNDIO fordítása, és ezért egészen természetes, hogy „versio latina codicis nostri differt ab editione“. BURGUNDIO fordítása ugyanis mind a mai napig még kiadatlan (lásd erről: SZIGETI L. R. *Translatio latina Joannis Damasceni... in Hungaria confecta*. Budapest, 1940.).

Ha a címjegyzék tartalmára vetünk egy pillantást, akkor meglepetéssel állapíthatjuk meg, hogy milyen érdekes munkák rejtettek eddig a Nemzeti Múzeum gyűjteményében, melyeket a jelen katalógus a külföldi tudomány számára is hozzáférhetővé fog tenni. Hangoztatnunk kell: azokon a műveken kívül, melyekről a tudományos irodalom már eddig is tudomást vett, és melyekkel már eddig is foglalkozott — mint például a Corvinák és a többi magyarvonatkozású, történelmi és művelődéstörténelmi szempontból fontos kódexek —, sok olyan mű van a Nemzeti Múzeum kéziratárában, mely a középkorkutatásban még nagy szerepet van hivatva játszani. Ezen a téren is megindult már a Nemzeti Múzeum gyűjteményének feldolgozása; GRABMANN, LEHMANN és KÄPPELI munkáira mutathatunk rá, melyekről a jelen mű az illető helyeken beszámol, vagy a 365. számú kódexről szóló irodalomra; de ezeken kívül még vannak más kódexek, melyekről az illető tárgy-

körök külföldi feldolgozói csak ennek a katalógusnak révén fognak értesülni, és így ezek a kódexek is a középkorkutatás látókörébe kerülnek; egészen bizonyos például, hogy a 387. számú kódex a XV. század szellemi életének kutatásában fontos helyet tölt majd be, és a 276. és 277. számú kódexek, ha tartalmuk szempontjából nem is olyan fontosak, mégis összeállításukban és érdeklődésük irányában nagyon tanulságos képviselői ennek a korszaknak. Felesleges volna felsorolni azokat a kódexeket, melyek már régen büszkeségei a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményének, a Pray-kódexet, a Hartvik-féle Szent István-legendának kódexét, a különböző Corvina-kódexeket. Nagy örömmel állapíthatjuk meg azt, amit már a jelen katalógus sorszámozása is szemléltet, hogy az utolsó évtizedben milyen gyors ütemben és milyen értékes kódexekkel gyarapodott meg a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye. A velencei egyezmény folytán megint magyar tulajdonba került bécsi könyvek, köztük a történetírásunk gyöngyei, és sok Corvina-kódex, azonkívül a magyar történelmi vonatkozású kódexek, melyek Hohenfurttól, Admontból, Göttweigből, Lambachból kerültek a Magyar Nemzeti Múzeumba, az ANDREAS PANNONIUS munkáját tartalmazó kódex, mely mint MUSSOLINI ajándéka tért vissza a szerző hazájába, mindezek a kódexek az utolsó évtized szerzeményei.

IVÁNKA ENDRE.

Schriewer, Franz: *Büchereistatistik. Methoden, Beispiele, Ergebnisse.* Leipzig, 1940, Harrassowitz, VIII + 164 l. 8°. (Beiträge zur Volksbüchereikunde, herausgegeben von der Reichsstelle für das Volksbüchereiwesen, Bd. 2.)

A szerző művét elsősorban a modern népkönyvtári statisztika elméleti alapvetésének szánta. Bevezetésében mindenekelött körvonalazza a tudományos könyvtárstatisztika fogalmát. Ez szerinte nem abból áll, hogy a könyvtár különféle számadatait elvonatkoztatjuk a könyvtártól s így űzzük velük a joggal kifogásolható statisztikai játékokat és bűvészkedéseket, hanem ellenkezőleg, azon alapszik, hogy minden számadatot a könyvtár életével való szerves összefüggésében vizsgálunk s a jelen és a jövő gyakorlati kérdéseire igyekszünk felelni különféle csoportosításukkal: milyen színvonalon áll a könyvtár teljesítménye, mit várhatunk még tőle, vagy ellenkezőleg, milyen segítségben kell részesítenünk, hogy megfelelhessen a vele szemben támasztott követelményeknek; hogyan függ össze az egyik könyvtár a másikkal, hogyan áll egy egész vidék, sőt az egész ország könyvtárügye, mi volna a továbbfejlesztés legcélszerűbb módja stb. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a tudományos könyvtárstatisztikának nem kell, sőt nem is szabad nehézkes, elvont nyelvezet és mesterségesen alkotott, de sem-

mitmondó fogalmak mögé rejtőznie, hanem nyugodtan kifejezheti mondanivalóját egyszerű, közérthető nyelven is; ettől tudományos színvonalra nem fog semmiféle csorbát szenvedni. Csak az ilyen könyvtárstatisztikának van létjogosultsága és jövője.

A könyv első részében a szerző tulajdonképpen csak LOUIS R. WILSON amerikai könyvtárosiskolai igazgató *Geography of reading* című munkáját ismerteti, majdnem két teljes ívnyi terjedelemben. Ez ugyanis az első alapos amerikai munka, mely az Egyesült Államok egész területének könyvtárügyét — megjegyzendő, hogy kizárólag a *Public library*-kre vonatkozólag — részletesen ismerteti és statisztikailag is teljesen feldolgozza. WILSON műve a könyvtárügy fejlettségét az egyes államokban elsősorban aszerint vizsgálja, hogy az egész lakosságnak hány százaléka esik könyvtárral rendelkező városokra és ilyen alapon állapítja meg az egyes államok egymásközötti rangsorát. Statisztikai táblázatában külön rovatban közli az államok úgynevezett indexszámát is, amelyet az említett százalékarányokból nyer, eléggé bonyolult számítások útján. Erre az elvont és mit sem jelentő index-számmra azért van szükség, mert a továbbiakban az egyes államok könyvtárainak többi adatait, mint például a kölcsönzés darabszámát, a népesség egy-egy tagjára eső könyvtári költséget, a könyvtár állományának nagyságát, stb. vizsgálja; ha ezeket is ugyanilyen módon, indexszámokkal fejezi ki, akkor mindezek a heterogén adatok számszerűleg összefoglalhatók az indexképzés eljárásának egyszerű megismétlésével egy újabb index-szám alakjában, amely egy-egy állam könyvtárügyének teljes jellemzője s így az egyes államok könyvtárügye egymással jól összehasonlítható.

SCHRIEWER műve második részében összehasonlítja a német népkönyvtárügyet az amerikaival és megállapítja, hogy a német viszonyok statisztikai jellemzésére az ismertetett és Amerikában nagyon kedvelt index-módszer nem alkalmas. A szerző inkább saját elgondolását, az úgynevezett érték- és struktúrastatisztikát tartja célszerűnek. Ez abban áll, hogy a statisztikai számadatok segítségével az egyes könyvtárak teljesítményét, „értékét“ határozzuk meg és az értéket kifejező, szerinte az index-számnál sokkal kifejezőbb számok segítségével egy-egy vidék egész könyvtárügyének állapotát is kifejezhetjük, újabb értékszámok alakjában. (Az egyes könyvtárak értékszámát úgy nyerjük, hogy a könyvtár évi kiadásainak egy lakosra eső részét megszorozzuk az egy lakosra eső kölcsönzési darabszámmal.)

A struktúra vizsgálatánál, amelyet SCHRIEWER könyve harmadik részében, az oderafrankfurti kerület gyakorlati példáján be is mutat, ismét az egyes könyvtárakból indul ki és három főadatukat veszi alapul. Ezek a *Reichweite*, *Durchdringung* és *Erfassung*, a szerző által

alkotott, magyarra helyesen alig fordítható fogalmakkal kifejezett viszonzyszámok. Az első azt fejezi ki, hogy a kerület egész lakosságának hány százaléka használhatja a könyvtárakat minden nehézség nélkül, vagyis hány százaléka lakik könyvtárral rendelkező helységben. A második adat azt jelzi, hogy a kerület lakosságának hány százaléka tényleges könyvtárlátogató. A harmadik végül azt fejezi ki, hogy a könyvtár látogatói a könyvtárral rendelkező helység saját lakosságának hány százalékát teszik ki. Ezekből és más hasonló adatokból lehet azután esetenként megállapítani, hogy egy-egy kisebb, vagy nagyobb terület kellőképpen el van-e látva könyvtárakkal, vagy sem, továbbá, hogy azok jelenlegi erőforrásaikkal meg tudnak-e felelni a velük szemben támasztott követelményeknek.

Könyve negyedik és utolsó részét a kölcsönzési statisztikának szenteli a szerző. Abból indul ki, hogy a könyvtárak teljesítményének összehasonlításához általában alapulvett statisztikai adat, hogy egy-egy olvasóra hány kötet kölcsönzése esik évente, nem sokat fejez ki a könyvtár igazi életéből. Az oderamenti Frankfurt és Görlitz városi könyvtárainak összehasonlító statisztikájával kimutatja, hogy két egyforma nagyságú város meglehetősen egyforma könyvtárai között, amelyeknek még hozzá ez a „kölcsönzési évi fejadagja“ is eléggé hasonló, mégis nagy különbségek találhatók a részletek tekintetében. Példáiból kitűnik, hogy bár a kölcsönzés fejenkénti évi átlaga gyakorlati érték nélkül való, elvont számnak tekinthető, mégis a kölcsönzési statisztika nyújtja a legjobb áttekintést egy könyvtár működéséről, de csak akkor, ha azt a való élettel kapcsolatban vizsgáljuk: figyelembe kell vennünk a közönség foglalkozás szerinti, szociális összetételét, az olvasók életkorát, a kölcsönzés havi átlagát, a könyvtár közlekedés szempontjából való hozzáférhetőségét, a nyitási időt, a szedett díjakat, stb., stb. — Ilyen részletes statisztikai vizsgálódások alapján azután módunk van rá, hogy észrevegyük és ki is küszöböljük a hibákat, még akkor is, ha csak kisebb, lényegtelennek tűnő részletkérdésekben mutatkoznak meg.

SCHRIEWER elvont, meglehetősen száraz tárgyát világosan, közérthető stílusban írta meg és számadatai, táblázatai nagy tömegének ellenére sem fárasztja az olvasót feleslegesen. Fejtegetései lépten-nyomon elárulják a vérbeli statisztikust, aki azonban nem az önmagáért való statisztikát, hanem inkább vizsgálatai eleven tárgyát, a német népkönyvtárügyet tartja szemelőtt és egész munkájával annak fellendítésében igyekszik közreműködni. — Kérdés azonban, hogy ennek érdekében szükség van-e ilyen óriási statisztikai apparátusra, még akkor is, ha a könyvtárstatisztika mai rendszere — amiben különben teljesen igaz a van — nem minden tekintetben kielégítő? GRONOVSKY IVÁN.

Kniewald Dragutin: *Zagrebački sakramentarij sv. Margarete* MR 126. Zagreb, 1940. 453—464 + [8]. 8 facsimile. 4°. *Serta Hoffil-leriana*.

A zágrábi érseki könyvtárban van egy MR 126 jelzetű bencés sacramentarium.* E sacramentariumnak a következő részei vannak: 1—32 fólió: imádságok vasárnapokra; 32—69 fólió orationes de sanctis; 70—74 commune sanctorum; a 75. fóliótól votivmisék, majd a 79. fólió után minket közelebről érdeklő miseformák vannak: Szent György, Szt. Adalbert, Szt. Gellért, Szt. Benedek, Szt. István király, Szt. Imre herceg, Szent Margit stb.

A pergamenfóliók mérete 180 × 255 mm. A kódexszel foglalkozott GERMAIN MORIN és dr. FANCEV horvát professzor. Mind a ketten megegyeznek abban, hogy az MR 126-ot Szent Margit-kolostor számára írták, de mindegyikük máshol keresi ezt a kolostort. FANCEV szerint az MR 126-ot a Prága melletti Břevnovban (Břevnov) levő Szent Margit-apátságban írták, ahonnan magyar közvetítéssel, a somogyvári Szent Egyed-kolostoron keresztül került Zágrábba.

GERMAIN MORIN szerint MR 126 *XII/XIII. századi magyar sacramentarium* és keletkezési helyéül a bélai (Esztergom megye) Szent Margit-apátságra gondol, de KÜHÁR FLÓRIS O. S. B. véleményét fogadjuk el KNIEWALDDal együtt, aki szerint az MR 126 Hahóton készült és a magyarországi liturgia szempontjából nagy jelentősége van. A hahóti Szent Margit-kolostor kódexe 1094 körüli években került Zágrábba.

A brewnowi kolostor nemcsak azért kerülhetett szóba az MR 126-tal kapcsolatban, mivel a brewnowi apátság Szent Margitról van elnevezve, hanem azért is, mivel az MR 126-ban szereplő Szent Adalbert ott élt. Így a két szent szereplése vitássá tehetta a kódex eredetére vonatkozó feltevéseket. De a cseh vonatkozás lehetőségét háttérbe szorítják, sőt csak a magyart engedik meg, a már említett magyar szenteken kívül Szent András és Benedek vértanúk, a zobori apátságban élő bencések.

Így biztos, hogy a kódex — a szerző szerint több más kódexszel együtt — Magyarországról, Hahótról került Zágrábba 1094 körül. Több hasonlóságot mutat a *Pray-kódexszel*, jóllehet körülbelül száz évvel korábban keletkezett. Mind a kettő francia eredetire megy vissza, a *Pray-kódex* arrasi vagy amiensi kódexre, a hahóti fontenelleire. — A Hahóti-kódex kiváló szemléltetője a középkori kultúra terjedésének.

DANCI VILLEBALD.

* V. ö. KNIEWALD KÁROLY: A „Hahóti-kódex“ (Zágrábi MR 126. kézirát). MKSzemle, 1938, 97—112 ll.

A Fővárosi Könyvtár Évkönyve. IX. 1939. Budapest Székesfőváros Házinyomdája [Budapest, 1940]. n. 8°, 349 l., 2 t.

A Fővárosi Könyvtár legújabb (1939) Évkönyve az előző esztendő Évkönyveivel megegyező formában és beosztással jelent meg. ENYVVÁRI JENŐnek évi jelentése arról tanúskodik, hogy a Fővárosi Könyvtárban a súlyos világhelyzet ellenére is 1939-ben komoly és eredményes munka folyt. A Könyvtár bibliográfiai munkásságának gyümölcsei egyrészt *Aquincum könyvészete* (KELÉNYI B. OTTÓ és SZÁSZ BÉLA összeállítása), másrészt pedig azok a munkálatok voltak, amelyek külföldi bibliográfiai vállalkozásokban való részvétel során készítették el. Ez utóbbiak közé tartoznak ENYVVÁRI jelentésének felsorolása szerint 1938 magyarországi szellemtudományi irodalma (SEREGÉLY EMMA), 1938 magyar zeneirodalmi bibliográfiája (KOCH LAJOS) és a nemzetközi jogi irodalom magyarországi vonatkozású anyaga 1938-ban (HOMA GYULA). Nem találjuk nyomát annak, hogy ezek a könyvészeti összeállítások — melyek eredetileg a külföld számára készültek — itthon is megjelenének. Ha valóban nem lesz mód rá, hogy valahol közzétéssenek, akkor úgy érezhetjük magunkat ezekkel kapcsolatban is, mint a *Das Evangelisch-Theologische Schrifttum in Ungarn*nál, amely a magyar protestáns teológiai irodalomnak a magyar tudományosság által oly régen nélkülözött bibliográfiája lesz — csakhogy német nyelven, németföldi kiadásban.¹

Az évijelentés szerint a Fővárosi Könyvtár 1939. évi gyarapodása 19.890 kötet (ebből a központra 7445, a fiókokra 12.445 esik). A fiókok egész gyarapodása és a központ növedékéből 5254 darab vétel útján került a Könyvtár birtokába. Könyveszerzésre a Könyvtár 14 pengő híján 700.000 pengőnyi összes kiadásából 116.613 pengőt fordítottak.

Nagyjelentőségű a Könyvtár, de az egész magyar könyvkultúra számára is az olasz kultuskormány könyvajándéka. A Fővárosi Könyvtár ennek az ajándéknak a keretében 40.000 líra értéket képviselő könyvanyaghoz fog jutni, mégpedig úgy, hogy az ajándék-könyvek jegyzékét maga a Könyvtár állította össze. Említésre méltó, hogy a Könyvtár még külön 5000 pengőt vett fel költségvetésébe olasznyelvű könyvanyagának gyarapítására.

A Könyvtár 1939. évi új szerzeményei közül legértékesebb kétségkívül a *Budai Jogkönyv (Ofner Stadtrecht)* egy eddig ismeretlen példánya. A hazai városi jog e legjelentősebb jogszabálygyűjteményének eddig ismert két példányához, az ú. n. Lyceumi-kódexhez és Cromerkódexhez most harmadiknak járul ez a XVI. század elején másolt

¹ V. ö. MKSzemle 1940. III. füzet.

negyedret papírkódex. Az új kódex szövegének az eddig ismert kettővel való összehasonlítását a következő Évkönyvben várhatjuk.

Az értékes szerzemények közé tartozik két velencei ősnymtatvány mellett (GERGELY PÁPA *Liber Pastoralis* és IX. GERGELY *Decretalisai*) HIERONYMUS BALBUS *Opusculum epigrammatonjának* 1494-i bécsi kiadása, amely VITÉZ JÁNOSHOZ írott epigrammái miatt nevezetes magyar szempontból. Két másik új szerzemény MÁTYÁS KIRÁLY könyvtárára vonatkozó adatokat tartalmaz: LUCIANUS SAMOSATENSIS *Aliquot exquisitae lucubrations* című munkája (BRASSICANUS fordítása, Bécs, 1527) és CUREUS *Gentis Silesiae Annalese* (1571). Megemlítenő gyarapodás az időszaki nyomtatványok között a XVII. századi *Relationes Historicae* 2 száma, a XVIII. századi *Wienerisches Diarium* 36 évfolyama és az *Ofner Zeitung* 48 száma. Régi magyar külön tételként nem szerepel a felsorolásban.

A központi állomány és a budapesti gyűjtemény új szerzeményeinek válogatott jegyzékét a tizedes szakrendszer, illetve betűrend szerint csoportosítva két külön fejezetben adja az Évkönyv, közel nyolc ívnyi terjedelemben. Az egész gyarapodás szakok szerinti megoszlásában a központnál a 3-as szaké (társadalmi tudományok) a túlsúly 39·2%-kal, utána a 9-es szak (történelem) következik 14·3%-kal. A fiókoknál ezzel szemben 76·8%-ot tesz ki a szépirodalom. (A jelenítés táblázatos kimutatásának adatai.) Az előző esztendővel összehasonlítva az arány lényegesen nem változott. Az 1939-es gyarapodást bele számítva a Fővárosi Könyvtár állománya kerek számban 517.000, melyből 269.000 a központra és 248.000 a fiókokra esik.

A Könyvtár forgalmát tekintve az 1939. év összes forgalma 1.375.121 kötet volt; a központ kölcsönzőinek száma 2011, a fiókoké 20.421; ezek 41.993, illetőleg 1.057.055 kötetet kölcsönöztek; a központ olvasói 167.608 kötetet használtak. Mindezt a központ 321 és a fiókok 3860 munkanapján teljesítették. Az utolsó 13 év adatait összehasonlítva, az 1939. év a legnagyobb forgalmat mutatta, a forgalomemelkedést azonban a fiókok fokozott használata eredményezte, a központé csökkenő irányzatú.

Külön fejezetben találjuk a Könyvtár *kurrens folyóiratainak és napilapjainak jegyzékét*. Ez a felsorolás 491 folyóiratot és 38 napilapot tartalmaz, hazaiakat és külföldieket egyformán. Ezzel kapcsolatban hadd vessük fel ismét egy olyan jegyzék megjelentetésének szükségességét, amely az összes jelentősebb és hozzáférhető hazai könyvtárakba járó folyóiratokat és napilapokat tartalmazza. Ennek a jegyzéknek a háború után, amikor a külföldi folyóiratok és napilapok érkezése zavartalan és rendszeres lesz, *minden esztendőben* meg kell jelennie. Mégpedig szigorúan és pontosan az év legelején, amint a

jegyzék összeállítása a megrendelések megtörténte után technikailag kivihető. Előre és mindenekelőtt hangsúlyozni kívánjuk ennél a minden tudományos kutatáshoz fontos bibliográfiai segédeszköznél az *évenkénti* megjelenés szükségességét. Az előállítás költségeinek ki *kell* kerülni az összes hazai könyvtárak és tudományos intézetek megrendeléséből (a hiánynak hivatalos segélyforrásból), az összeállítás pedig kizárólag adminisztráció kérdése, tehát nem *szabad*, hogy probléma legyen. Annál is inkább megvalósítható ennek a címjegyzéknek évenkénti megjelentetése, mert az *Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ* már esztendőök óta rendszeresen vezeti a kurrens folyóiratok jegyzékét, sőt ilyen 1920-ban, s később, 1935-ben nyomtatásban is közzétett (*A budapesti könyvtárakba 1935. évben járó folyóiratok címjegyzéke. Budapest, 1935.*). Ha pedig annak kérdése vetődne fel, hogy mi szükség van egy ilyen címjegyzékre, a kérdezőt hosszabb fejtegetés mellőzésével az OKBK előbb említett 1935. évi kiadványának PASTEINER IVÁN által írott bevezető soraihoz utaljuk.

A Könyvtár életéről való beszámolás mellett a Fővárosi Könyvtár minden Évkönyve helyet ad a *Könyvtár anyagát érintő tanulmányoknak* is. Ennek a gyakorlatnak megfelelően az 1939-es Évkönyv három dolgozatot hoz. A két rövidebb egyike KOCH LAJOS munkája: *Seyler József Antal ismeretlen D-moll miséje a Fővárosi Könyvtárban*. Az I. FERENC nevenapjára készült eddig ismeretlen misének valamely bécsi kiadó cég által árusításra lemásolt partitúráját a Könyvtár nemrég szerezte meg. KOCH LAJOS ezt a kéziratot ismerteti s vele kapcsolatban SEYLER életét és működését; előadása érdekes adalékokkal szolgál Buda és Pest multszázadeleji zenei életének történetéhez. SÁRVÁRY DEZSŐ tanulmányában (*Francia útleírások Budáról és Pestről. [1838—1884.]*) hat francia és svájci utazónak Budáról és Pestről tett megfigyeléseit állította össze. Az összeállítás alapjául a hat utazónak a Fővárosi Könyvtárban található munkái szolgáltak. Tekintve, hogy az a közel félszázad, amit a dolgozat felölel, Buda és Pest fejlődésének igen jelentős korszaka, SÁRVÁRY munkája különösen fontos adatokkal járul hozzá a várostörténeti kutatáshoz.

Az Évkönyv vezető tanulmányának szerzője KELÉNYI B. OTTÓ. Dolgozatában (*Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagiájához.*) PELEI TAMÁS gyulafehérvári kanonoknak egy 1588-i, velencei (ALDUS) kiadású *Adagia*-példányba bejegyzett glosszáit tárgyalja. Célja az, hogy a könyvbejegyzésből merített adatokat a „Mohács előtti és utáni magyar humanizmus egy szembetűnő csoportjának, ERASMUS magyar követőinek szellemi síkjába helyezze“. Ezzel a célkitűzésével magyarázható, hogy a dolgozatban szinte erősebb és élesebb a szellemi hát-

tér megrajzolása, mint a glosszák elemzése. Az olvasó bőséges ismeretést kap magáról ERASMUSRÓL, az *Adagiáról*, ERASMUS magyar követőről s általában arról a környezetről, amelyben PELEI TAMÁS Gyulafehérvárott éltetett s amelybe budai tartózkodása folyamán (ahol az *Adagia*-példányt vásárolta) kerülhetett. E nagyméretű és pontosan kidolgozott szellemi háttér előtt PELEI személye és glosszáinak jelentősége akaratlanul is kisebbsé válik a szükségesnél. A glosszák értéke ugyanis igen nagy, akár ERASMUS magyarországi hatásának szempontjából nézzük őket, akár a középkorvégi Magyarország szellemi életére vagy egy erdélyi kanonok műveltségére és életkörülményeire vonatkozólag keresünk adatokat. Emeli PELEI könyvbejegyzéseinek jelentőségét még az is, hogy írójuk *kétségtelenül magyar* volt. Ez a tény a glosszák több bejegyzéséből bizonyossággal megállapítható, azonkívül, hogy PELEI „Pannonius“-nak mondja magát.

KELÉNYI szerint PELEI típusnak lehet tekinteni: MÁTYÁS KIRÁLY idejében született, fiatal évei a hanyatlás idejére esnek, férfi- és öregkorát pedig erasmista szellemben tölti el. Ebben a típust jelentő PELEI TAMÁS kanonokban KELÉNYI egy, a kor visszasságait tisztán felismerő, de csalódott lelket ismer meg, aki a megnyugvás boldogságához azért nem érkezik el, mert nem él benne a keresztyéni alázat és szeretet törvénye.

A Glosszák teljes szövegét nem adja KELÉNYI, csak a belőlük kiolvasható adatokat csoportosítja; magukból a bejegyzésekből szemelvényeket talál az olvasó. KELÉNYI nagy apparátussal készült előadása folyamán maga mutat rá arra, hogy PELEI glosszáit milyen sokféle szempontból lehetne vizsgálni. Így az ő megállapításával s talán tervével egyezik meg, ha azt mondjuk, hogy várjuk PELEI TAMÁS glosszáinak további elemzését a teljes bejegyzés-anyag hozzáférhetővé tételével együtt.

HARSÁNYI ANDRÁS.

Dr. Baranyay József: *A fölszabadult Komárom Szabad Királyi Város Nyilvános Közkönyvtárának VIII. Címjegyzéke.* (Az 1938. április 1. és 1939. június 15. közötti idő könyvtári gyarapodása.) Szerkesztette: —. A Könyvtár kiadása. Komárom, METLESICH KÁLMÁN könyvnyomdája. 1939. 56 l. 8°. (Nyomtatásban mellékelve: A komáromi közkönyvtár tanácsa vezetőségének jelentése a komáromi polgármesteri hivatalnak a könyvtár 1939. évi működéséről.)

Komárom város közkönyvtárának értékéről fogalmat adhat állományának, forgalmának és gyarapodásának néhány fontosabb adata. Állománya az 1940. év végére túlhaladta a 14.000 kötetet. Olvasóinak száma az 1939. évben 1266, a használatba vett köteteké ugyanebben az évben nem kevesebb, mint 43.227. A könyvtár két fiókkönyvtár-

ral is rendelkezik, ezeknek állománya egyenként 100—100 kötet. A könyvtár gyűjtőköre a szépirodalom, ismeretterjesztő könyvek és ifjúsági irodalom területére terjed ki. A három gyűjtőterületen megoszló egyévi (1939) könyvszaporulat 882. Az előttünk fekvő VIII. Címjegyzék a három gyűjtőterület szerint tagolva, haladó számsorban adja a szaporulat felsorolását a szerzők nevének betűrendjében 10.449-től 11.961-ig. E jó másfélezer tételt kitevő könyvszaporulat áttekintéséből is levonható az a tanulság, hogy abban *a három gyűjtőterületet érintő nemzeti könyvtermelés fontosabb termékei képviselve vannak.*

A könyvtár értékét végre a megfelelő világitásban látjuk, ha ezeket az adatokat a könyvtár működésének keretében szemléljük. Ma természetesen a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőisége az adminisztratív keret, melyben működését a könyvtár kifejti; a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőjének, PASTEINER IVÁNNAK a könyvtárral szemben tanúsított gondoskodását ezenfelül különösen nagy hálával is emeli ki a *Címjegyzék* szerkesztője. A közületek, élén az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ, nemkülönben a Magyar Tudományos Akadémia, az 1939. évben is értékes tudományos könyvek ajándékozásával gyarapították a könyvtár állományát és értékét.

Különösen jelentős a könyvtár által elért eredmény, ha tekintetbe vesszük, hogy működését húsz esztendőn keresztül a kisebbségi sors súlyos körülményei között kellett folytatnia. Ezekben az években is elsőrendűen fontos kultúrmunkát végzett BARANYAY JÓZSEF városi könyvtáros, a könyvtárnak régi tisztviselője, a jelen *Címjegyzék* szerkesztője. Sok áldozatot kívánó munkájában bizonyára erősítésére volt a tudat, hogy ügye mögött ott állottak támogatólag elszakított véreink is.* Küzdelmüket méltó formában örökíti meg BARANYAYNAK a *Címjegyzéket* bevezető tanulmánya a magyar könyvtári életről a csehszlovák megszállás alatt.

SUPKA ERVIN.

Olofsson Placid: *Gróf Széchenyi Ferenc irodalompartolása.* Pannonhalma, 1940, 159[1] l. (Pannonhalmi füzetek 26.)

FRANKÓI VILMOS, BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ és GRÓF SZÉCHENYI VIKTOR életrajzi munkái nem merítik ki teljesen a Magyar Nemzeti Múzeum alapítójának sokoldalú egyéniségét. Az e munkák megjelenése óta napvilágot látott számos részlettanulmány új összefoglalásra ösztönöz. OLOFSSON PLACID terjedelmes értekezése SZÉCHENYI FERENC-ről mint irodalompartolóról nyújt ilyen összefoglaló képet. Felhasz-

* V. ö. ehhez JÓCSIK LAJOS könyvét: *Iskola a magyarságra.* Egy nemzedék élete húszéves kisebbségben. (Budapest, 1939.) Különösen a 38. l.

nálta az ismert forrásokon kívül a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött SZÉCHÉNYI-családi levéltárnak közel háromezer, SZÉCHÉNYI FERENchez címzett levelét s más kiadatlan forrásokat is.

A XVIII. század végének irodalmi életére élénk világot vet SZÉCHÉNYI FERENC grófnak majd minden nevesebb íróval fennállott személyes összeköttetése; pártfogása, buzdítása számos mű létrejöttében játszott döntő szerepet. Annak, aki a könyv sorsát vizsgálja a magyar mult folyamán, különösen becses adatokat szolgáltat az akkori kiadási viszonyokról. SZÉCHÉNYI FERENCben a magyar könyvkiadás legfőbb támaszát állítja élénk; hiszen ebben az időben a könyvek megjelenése még nagyrészt mecénások bőkezűségétől függött. Sorra veszi OLOFSSON SZÉCHÉNYI szerepét KÓNYI JÁNOS, RÉVAI MIKLÓS, PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM, KAZINCZY FERENC, KIS JÁNOS, CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY műveinek megjelenésében, majd összefoglalóan tárgyalja SZÉCHÉNYI összeköttetését a kisebb jelentőségű írókkal. Különösen kiemeli CSOKONAIVAL, a korszak legjelentékenyebb költőjével fenntartott viszonyát, amely 1796-ban kezdődik; ekkor indítja meg CSOKONAI Pozsonyban a Diétai Magyar Múzsát. A verses alkalmi folyóirat megszűnése is azzal állott összefüggésben, hogy SZÉCHÉNYI elutazott Pozsonyból s így az utolsó szám kiadását már nem támogathatta. Később CSOKONAI állást kér az újonnan alapított Széchényi-könyvtárnál, mert tervezett *Árpád-eposz*ának megírásához „egy bibliothékánál való lakás” szükséges. Kérése nem teljesült, de megkapta a könyvtár katalógusát, melyet gondosan áttanulmányozott s maga figyelmeztette SZÉCHÉNYIT arra, hogy néhány Debrecenben megjelent könyv kimaradt. SZÉCHÉNYI meg is bírta a költőt ezeknek beszerzésével.

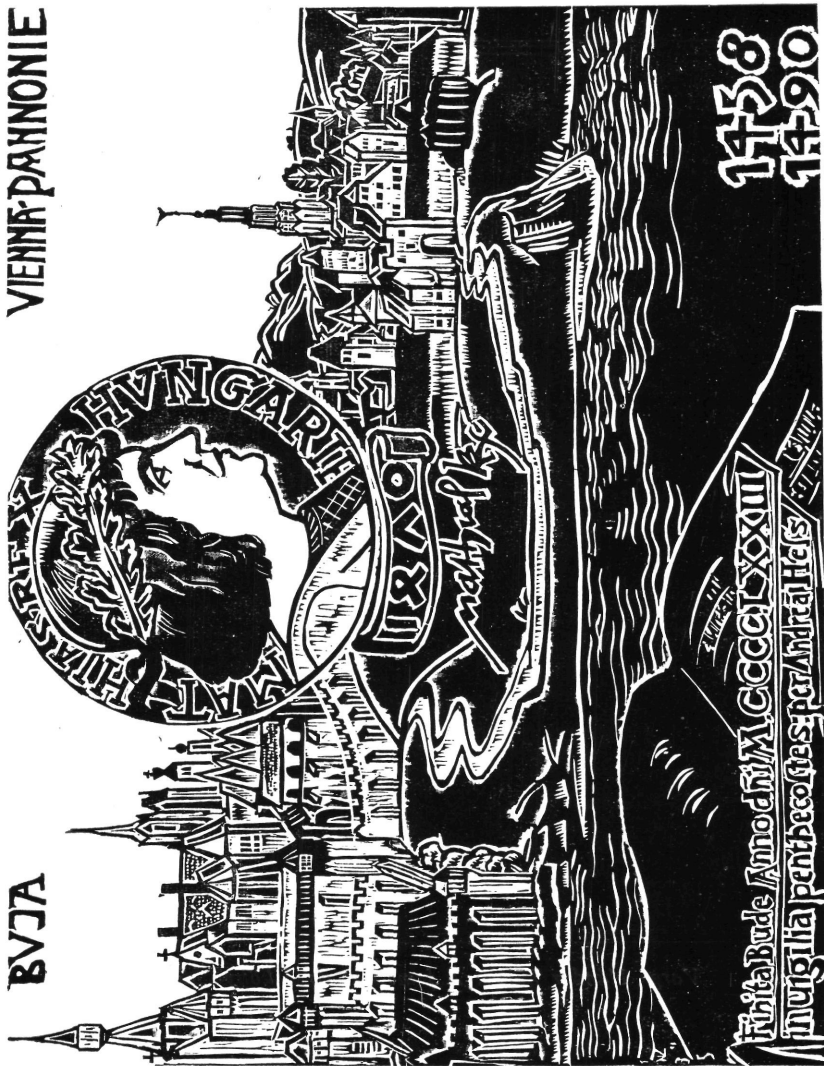
Könyvtárának katalógusát minden jelentékenyebb írónak elküldte az alapító; az írók sajátkezü köszönőleveleit bibliográfiai adattár céljára összegyűjti. Igaz, egyesek nem tudják megbocsátani a grófnak a MARTINOVICS összeesküvése utáni politikai alkalmazkodását; legjellemzőbb KAZINCZY magatartása, aki még a legnagyobb magyar mecénás-család első és örökre halhatatlan, nemes példaadójának könyvtáralapításában is önzést lát s csak 1810 után engesztelődik meg.

Élete végén a bécsi katolikus romantika nagy költőinek szenteli pártfogását SZÉCHÉNYI. A maga idejében egyedülálló intézményt: valóságos kölcsönkönyvtárt alapít, melynek előfizetői között sok volt a magyar arisztokrata, de magyar falusi plébánosok is igénybevették. Mecénássága azonban itt is főleg a könyvkiadás terén nyilvánul.

OLOFSSON PLACID könnyed, áttekinthető formában megírt tanulmánya a Széchényi-könyvtár alapítására részletesen nem tér ki. De a fentebbiekből is megállapítható, hogy munkája e szempontból is

BVJJA

VIENNA-PANNONIE

Varga Nándor Lajos: A fajtásvet című könyvéből.

Varga Nándor Lajos : A fametszet című könyvéből.

fontos körülményekre hívja fel a figyelmet. Remélhetőleg ebben az irányban folytatja kutatásait; a jelen tanulmányt ismerve, bizalommal tekinthetünk munkássága elé.

DEZSÉNYI BÉLA.

Varga Nándor Lajos: *A fametszet.* Könyv a fametszet mesterségéről és történetéről, közel 200 képpel (színes fametszetekkel), színes kezdőbetűkkel. Budapest, 1940. Szerző kiadása, 4r, 523 l.

Mind művészeti irodalmunkat, mind grafikai és könyvművészeti törekvéseinket komoly értékkel gyarapítja VARGA NÁNDOR LAJOS új könyve. A fametszetről szóló könyv szervesen csatlakozik *A rézkarc-ról* és *A rézmetszetről* írt munkáihoz. Bizonyára a művészi ízlés finomításához és a fametszet iránti szeretet kimélyítéséhez is eredményesen hozzájárul. Jelentőségét különösen az adja meg, hogy egy kiváló alkotó művész és hivatott nevelő tapasztalatai és lényegismeretei szűrődnek le benne.

Részletező előadásban ismerteti a fametszetre, a grafika legnemesebb ágára vonatkozó szakismereteket. Először természetesen a művészi ág mesterségi oldalával, kifejező formái kialakulásával és mivoltával foglalkozik. Tárgyalja az anyag természetével összefüggő kérdéseket, majd az inkább fekete vonalra jogosító lapdúc metszőkésekkel és a fehérvonalúságra hajló száldúc metszővésőkkel történő kialakításának munkamenetét. Ezután az anyag, a megmunkálási mód és a kifejező elemek (vonal és folt) jellegzetességeiből folyó stílusmeghatározó mozzanatok szerepét igen szemléletesen világítja meg. A dúcra való nyomtatás vizsgálata után kitűnően tárja fel az ősi, fekete-fehér alapalakban gyökerező színes fametszet formáit, technikáját és történetét.

A továbbiak során részletes összefoglalás keretében mutatja be a fametszet történetét. Egyrészt a fejlődésmenet bemutatása, másrészt pedig az értékek megismerése a célja. Az ősvoltú fametszet tárgyalása után a magasmetszet helyét állapítja meg a fametszet életében, majd a dúckönyveket és a betűkönyvre való áttérés jelentőségét méltatja. Hangsúlyozza, hogy „a fametszet legszebb és legtermékenyebb területe a könyv”. DÜRER, HOLBEIN és a japán fametszet tárgyalása után még az alkalmazott fametszetről, a linómetszetről és a magyar törekvésekről szól.

Az elmélyedő szeretettel megírt munka egészében is, részleteiben is VARGA NÁNDOR LAJOS művészi hitvallása az egyszerűsége törekvés, az őszinte lényegkifejezés: egyszerűen a fametszet és a könyvművészet mellett.

A szöveget díszítő szép képek és színes kezdőbetűk mellett külön emlékezünk meg a mai magyar fametsző-gárda eredeti dúcokról készült metszeteiről. VARGA NÁNDOR LAJOS finom szépségű metszetei mellett

különösen BUDAY GYÖRGY, KOFFÁN KÁROLY, MOLNÁR C. PÁL, POHÁRNOK ZOLTÁN, GY. SZABÓ GYÖRGY és SINKÓ KÁROLY bemutatott alkotásait emeljük ki.

Méltatnunk kell a könyv finomízlésű kiállítását is. Művészi szellemről tanúskodik tipográfiája, kitűnő szerkezeti felépítettsége mellett díszítéseinek összhangzatos alkalmazása is. A könyv szövegét a szerző szedte, tördelte és sajátkezűleg nyomtatta a Képzőművészeti Főiskola Grafikai Osztályának háziyomdájában. 100 számozott és 200 számozatlan példányban készült.

VARGA SÁNDOR FRIGYES.

LEVÉLSZEKRÉNY.

A könyvtár és a napi politika. Bármily különös szakfolyóiratban e kérdés felvetése, foglalkoznunk kell vele, mert a politikai élet a nemzeti könyvtárt, főként hírlaptára anyagát gyakran használja föl a maga céljaira. A nyomtatott betű forrásanyag a régmúlt és közelmúlt története számára, igazoló, vagy megsemmisítő, felemelő, vagy ártó bizonyítékokat rejteget, de korok politikai felfogásának s a hozzá igazodó történet-szemléletnek megfelelően változik egy-egy nyomtatvány hasznos, vagy káros volta. — A nemzeti könyvtár felette áll minden politikának, számára anyaga nem jelent napi, politikai, világnézeti értéket. Hogy az őrzése alatt álló könyv- és hírlapanyagnak mi a politikai értéke, jelentősége, nem vizsgálhatja, — az ő feladata az anyag örök rendbentartása, őrzése és kiszolgáltatása a kutató számára. Hogy aztán a kutató a rendelkezésére bocsátott forrásanyag alapján bizonyít-e, vagy cáfol világnézeti vagy tudományos tételeket, rágalmaz-e, vagy tisztázza halott, vagy még élő emberek politikai szereplését — azt a könyvtárnok nem ellenőrizheti, minthogy nincs joga megtekinteni a kutató jegyzeteit sem. Azt sincs joga kérdezni, hogy a fényképi, vagy gépi sokszorosítás útján készített és a könyvtárral hitelesített másolatra mi célból van szükség. A könyvtár ártatlan abban, hogy anyaga egyénekre romlásra hozhat, mint ahogy azt sem könyvelői érdeméül, ha magánéletükre, vagy közszereplésükre kedvező adatokat bányásznak ki belőle. A könyvtár nyomtatott lapok millióit őrzi, tartalmával szemben közönyösen, de gondosan és rendezve, hogy az érdeklődő könnyen hozzáférjen, mégis a maga lehetőségei szerint ügyelve arra, hogy az állam és társadalom érdekei ellen ne szolgáltatson fegyvereket. Megőrzi az állami és társadalmi rend szempontjából nyilvánvalóan veszélyes nyomtatványokat is, de zár alatt, „remótá“-ban, hogy mint dokumentumok bármikor elővehetőek legyenek, nyilvánvalóan megbízhatatlan kutatóknak azonban, akik visszaélnének vele, nem adja kezébe. — Persze, nagy politikai és társadalmi fordulatok után megváltozik a források értékelése s olvasótermi kézikönyvtárba kerülhet az, ami remótában volt s a kézikönyvtári anyag kerülhet remótába.

A nemzeti könyvtárak hírlaptára fontos dokumentációs anyagot tartalmaz a rendőrség, ügyészség, büntető törvényszékek számára is, — a hírlapok bűnügyi krónikáiban, törvényszéki tárgyalásokról, ítéletekről szóló tudósításaiban. Ez az anyag különösen becses akkor, ha a törvénykezési irattár háború, vagy forradalom alkalmával megsemmisült.

De a hírlapgyűjteménynek főjelentősége általában történeti forrásértéke.

Laikus látogató a hírlaptárak anyagában nagy értéknek a régi, XVIII. századbeli újságokat tekinti, — amelyek közül néhány valóban nagy ritkaság, néhány csak egyetlen példányban, legnagyobb részük azonban (*Magyar Hírmondó, Magyar Kurír, Bétsi Magyar Merkurius, Hadi és Más Nevezetes Tör-*

ténetek stb.) számos példányban maradt fenn, egykorú bőrkötésben, s ezek az antikvárcipiacnak elő-elbukkanó forgalmi cikkei. Főúri, nemesi könyvtárakban általában megvannak. Az újságokat ekkoriban mindenki eltette még. Az utolsó félszázadban azonban az újságokat mindenki eldobja, elhasználja. Még a nagy fővárosi újságokat csak el-elteszti néhány könyvtár és kaszinó, a vidéki újságokat azonban nálunk a háború előtt egyedül a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi-Könyvtárának Hírlaptára gyűjtötte s ami ide nem került be közülük, örökre elveszetteknek tekinthető. Pedig ez is történelmi forrásértékű anyag, az országos, megyei, városi, községi, politikai, hivatalos, társadalmi, gazdasági, családi stb. élet szempontjából. A jövő történetírásnak a levéltárak mellett a hírlapanyag lesz a leggazdagabb forrásanyaga. — Ezért a hírlapok kötése, konzerválása, s a jövő számára való gondos megőrzése elsőrendű nemzeti és tudományos feladat.

TR. Z.

A folyóiratok és napilapok címének egységes rövidítéséről esett szó a *Magyar Könyvszemle* mult évi 3. számában, a 300. oldalon, a *Magyar Könyvészet* 1936. ismertetése kapcsán. A referens óhaja a magyar folyóiratok címének általánosan elfogadott, közhasználatba átvendő rövidítéseinek jegyzéke iránt mindazoknak az óhaja, akik a magyar bibliográfia terén dolgoznak. A magyar irodalomban — ez nem szorul külön fejtegetésre — még nem alakult ki semmiféle egységes rövidítési rendszer, amilyen a külföldi tudományos irodalomban, főleg a folyóiratok teljesen észszerű helykímélési törekvései nyomán, általában minden szakban kialakult. A nagy, világszerte ismert referáló folyóiratok azután ezeket a rövidítéseket mintegy szankcionálták, s ezeken azután már más folyóiratok sem igen változtatnak. Ez nem jelenti azt, hogy az összes folyóiratok az utolsó betűig egyező rövidítéseket használnának, de az alapelvek ugyanazok és a leggyakoribb rövidítések is azonosak, úgyhogy az olvasónak semmi nehézséget nem okoznak.

A magyar rövidítések jegyzékének összeállítása és — akár a tekintély elve alapján — közhasználatba átvitele rendkívül fontos és hasznos lenne. Egyes folyóiratok, továbbá egyes intézetek — pl. ahol a különlenyomatok katalógizálására súlyt fektetnek — házi használatra már eddig is kidolgozták a maguk rendszerét. De ezeknek is és az olvasóknak is megkönnyítené munkáját, s így a könyvtárosi munka mindenképen csak hasznát látná az egységes jelölési rendszernek. És ebben talán valahogy meg kellene keresni a középutat a helygazdálkodás és azon szempont között, hogy a még nem gyakorlott olvasó is nagyjából megértse a rövidítésből a címet, vagy legalább is következtetni tudjon rá. Az egészen csak a kezdőbetűkig lerövidített rendszer természetesen a legmegfelelőbb helykímélés szempontjából, és meg is felel akkor, ha szakemberek olvassák, akik számára a betűk egymásutánja tényleg csak valamilyen szimbólumszámba megy. De az egységes jegyzékben talán nem kellene ilyen messzire menni. Pl. nem igen volna ajánlatos a Belügyi Közlönyt csak BK betűkkel jelezni, annál kevésbbé, mert ezt sokan Budapesti Közlöny-nek fognák fel. A két folyóiraatra pl. a Bel. Közl. és Bp. Közl. rövidítés lenne ajánlatos. Hasonló rövidítésekkel még mindig tetemes helymegtakarítást lehetne elérni. A rövidítések kidolgozása erre hivattak munkája lenne.

ZNAKOVSKY EMMA.

A Technológiai Könyvtár Barátainak Egyesülete a múlt év decemberében tartotta tízéves fennállása alkalmából ünnepi közgyűlését a M. Kir. Technológiai és Anyagvizsgáló Intézet nagy könyvtártermében, amelyen a M. Kir. Iparügyi Minisztérium, továbbá számos közhatalóság és közintézmény, gazdasági és mérnöki érdekképviselő és testület képviselőin kívül a könyvtár olvasóközönségének köréből is sokan jelentek meg.

Az ünnepi közgyűlést KELEMEN MÓRIC, a Magyar Racionalizációs Bizottság igazgatója, az Egyesület elnöke hosszabb beszéddel nyitotta meg. Kiemelte többek között a természettudományi irányú tudományos kutatás nagy jelentőségét, valamint azt a körülményt is, hogy ennek a kutatásnak megkönnyítésében igen jelentékeny szerepe van a Technológiai Könyvtárnak és az ezt támogató Egyesületnek.

Majd KÁPLÁNY GÉZA főkönyvtáros tartott részletes beszámolót az Egyesület tízéves munkásságáról, amely ez alatt az idő alatt több mint 30.000 pengőt juttatott a Könyvtárnak folyóiratok és könyvek beszerzésére, továbbá rendszeresen kiadja a Műszaki Bibliográfiai Közleményeket, amelyek az olvasóközönséget a könyvtár legújabb szerzeményeiről tájékoztatják. Ennek a kétirányú működésnek tulajdonítható, hogy a könyvtár olvasóközönsége a közelmúltban már a 60.000-es létszámot is elérte.

Ezután az Iparügyi Minisztérium és a többi hatóságok és testületek képviselői üdvözölték a jubiláló egyesületet, majd pedig a közgyűlés védnökökké és tiszteleti tagokká választotta több közhatalóság, közintézmény és testület vezető tisztviselőit. A tiszteleti tagok sorában két nagy közkönyvtárunk első tisztviselője is szerepel: FITZ JÓZSEF, az Orsz. Széchényi-Könyvtár és FASTEINER IVÁN, a budapesti Egyetemi Könyvtár főigazgatója.

A közgyűlés tárgysorozatának utolsó pontja gyanánt megejtett tisztújítás során az Egyesület elnökségét és választmányát, amely tíz év óta vezeti az Egyesületet, nagy lelkesedéssel újraválasztották. GR.

A Magyar Könyvszemle Szerkesztőbizottsága 1941. január elsejétől kezdődő érvénnyel módosította a Magyar Könyvszemle előfizetési feltételeit. Közvetlen előfizetőink részére az egész évi előfizetés díja továbbra is 40 pengő marad; könyvkereskedés, vagy hírlapelőfizetési iroda útján történő előfizetésnél azonban az ár 44 pengő, amelyből a közvetítőnek — mint más folyóiratoknál is szokásos — 10% engedményt adunk.

Felkérjük t. Előfizetőinket, hogy a Magyar Könyvszemle 1941. évi előfizetési díját a mellékelt postai befizetési lapon szíveskedjenek pénztárunkhoz, az Egyetemi Nyomdához beküldeni.

RÉSUMÉ. — INHALTSANGABE.

Dr. Karl Kniewald (Zagreb): *Agenda Pontificalis des Bischofs Chartwick von Győr.*

1. Die *Agenda Pontificalis* des Bischofs Chartwick von Győr ist das dritt älteste liturgische Buch Ungarns. Das älteste wird wohl der Szelepchényi-Kodex sein. Dann kommt das Margareten-Sakramentar der Domkirche von Zagreb MR 126. (Hahóti-Kodex) und danach das s. g. *Missale antiquissimum* des Zagreber Domes, geschrieben für Chartwick, Bischof von Győr. Obwohl es also nicht das älteste liturgische Buch Ungarns ist, so überragt es doch an Wichtigkeit seines Inhaltes wegen seine beiden älteren Brüder.

2. *Agenda Pontificalis* MR 165. ist mit der *Carolina* auf Pergamene im ausgehenden 11. Jh. geschrieben. Im Inventar des Zagreber Domes aus dem 14. Jh. wird diese *Agenda Pontificalis* „*Missale antiquissimum*“ genannt, sie ist jedoch kein Missale, sondern eine Sammlung pontificaler und priesterlicher Funktionen in und ausserhalb der Messe.

3. *Agenda Pontificalis* MR 165. ist für Győr geschrieben worden, während *Chartuirgus*, der Fol. 84. im *Exultet* genannt wird, Bischof von Győr war. An verschiedenen Stellen wird in dieser *Agenda Pontificalis ecclesia sancte marie* als die Hauptkirche und *ecclesia sancti stephani* als eine Nebenkirche genannt. Diese beiden Kirchen, sowie die näheren Umstände der Prozessionen, die in der *Agenda* erwähnt werden, führen nach Győr. Jeder Zweifel in dieser Hinsicht wird behoben wenn man die Rubriken und Texte dieser *Agenda* mit der Entwicklung des Ritus in der Domkirche von Zagreb vergleicht, wohin diese *Agenda Pontificalis* bald nach ihrer Fertigstellung, wahrscheinlich schon anlässlich der Gründung der Dioezese von Zagreb, um 1094. gebracht wurde. Dieser Vergleich zeigt eine offenbare Abhängigkeit des Zagreber Ritus von den Vorschriften der *Agenda Pontificalis* MR 165. Da nun der Zagreber Ritus nur nach einer ungarischen Vorlage eingerichtet werden konnte, so muss man schon deshalb voraussetzen, dass die *Agenda Pontificalis* MR 165. in Ungarn entstanden ist. Tatsächlich stimmt der Ritus der Firmung in MR 165. genau mit demjenigen im *Benedictionale* MR 89. in der Metropolitanbibliothek von Zagreb, das sicher für Esztergom geschrieben worden ist und das wahrscheinlich zusammen mit MR 165. nach Zagreb gebracht wurde. Ein Vergleich mit mittelalterlichen ungarischen Pontificalien, Missalien und Breviarien wird diesen Beweis vertiefen.

4. Der Fol. 84. erwähnte Bischof *Chartuirgus* ist also Bischof von Győr, wahrscheinlich identisch mit dem Verfasser der Legende über den hl. Stephan *Chartuicus*.

5. Die *Agenda Pontificalis* des Bischofs *Chartuirgus* von Győr enthält u. a. die Wasserweihe an der Vigil des Epiphaniestestes „*ut mos est greco-*

rum“, die sich in ungarischen Diözesen und in Zagreb bis ins 19. Jh. hinein erhalten hat, bis sie von Rom 1890. in dieser Form verboten wurde. Im Übrigen lässt die Kenntnis der griechischen Sprache seitens des Schriftleiters dieser *Agenda Pontificalis* zu wünschen übrig, da er z. B. Fol. 9. eine nicht recht verstandene rechtgläubige Formel „de homine usion“ gegen den Arianismus niederschreibt.

6. Die *Agenda Pontificalis* des Bischofs *Chartuirus* bringt zwei, bzw. drei rituelle Spiele: das Dreikönigsspiel am Epiphaniestage, das *officium sepulchri* am Karfreitag und Ostersonntag, sowie das *officium puerorum* am Feste des hl. Apostels Johannes. Alle diese Spiele und verschiedene andere Einzelheiten weisen eine auffallende Verwandtschaft mit liturgischen Gebräuchen in Nordostfrankreich (Avranches—Rouen) auf.

7. Der Schriftleiter dieser *Agenda Pontificalis* beruft sich gelegentlich auch auf römische liturgische Gebräuche (Fol. 52.) und auf den *libellus romani ordinis* (Fol. 67.), der wohl mit dem *Ordo Romanus X.* nach der Zählung Mabillons identisch ist.

8. Da der Schriftleiter auch die *consuetudines monasticæ* kennt und sich auf sie beruft, so ist anzunehmen, dass diese *Agenda Pontificalis* nach verschiedenen Vorlagen redigiert wurde. Die Hauptvorlage wird jedoch unmittelbar oder mittelbar aus Nordfrankreich stammen.

9. Wenn man berücksichtigt, dass nach Angabe des Pray-Kodex der s. g. *Micrologus* um 1100. für alle ungarischen Kirchen als obligatorisch eingeführt wurde, so wird man aus der Tatsache, dass diese *Agenda Pontificalis* kein einziges Mal den *Micrologus* zitiert oder seine Vorschriften anwendet, den Schluss ziehen müssen, dass die Entstehungszeit dieser *Agenda Pontificalis* *Chartwicks*, Bischofs von Győr, vor dem Synodalbeschluss den *Micrologus* betreffend zu setzen ist, also jedenfalls vor 1100.

Zoltán Trócsányi: *Die Auflagehöhe und das Leserpublikum der ung. Bücher im 18. Jh.* Verfasser gibt einen Überblick der Auflagehöhe der im 18. Jh. erschienenen ung. Bücher und stellt fest, dass dieses Zeitalter theologische Werke in grosser Anzahl produzierte. Vierzig Städte besaßen Druckereien, von denen allein die Debrecener über eine Million Exemplare verlegte. Verfasser betont die Wichtigkeit der Kenntnis der Auflagehöhen dieser Zeit und fordert die Bibliothekare und Archivare auf, die in Archiven erhaltenen alten Rechnungsbücher der Druckereien aus dieser Hinsicht durchzuforschen.

Lajos Szimonidesz: *Drei ungarische protestantische Parochial-Bibliotheken im 17. Jahrhundert.* — Für die evangelische Gemeinde in Msenna hat Stephan von Baraczakay (Baracskey) in den Jahren um 1630. neun Stück Folianten und 63 andere Bücher testamentarisch vermacht, die alle theologischen Inhalts und für den Gebrauch des evangelischen Pfarrers bestimmt waren. Der Bestand dieser Bibliothek wurde am 12. Mai 1635 inventarisiert und als ein Teil des Visitationsprotokolls in der Daniel Crudyschen Sammlung erhalten. — Eine andere theologische Abteilung einer herrschaftlichen Bibliothek kam am 6. November 1640. in den Besitz der cassai-

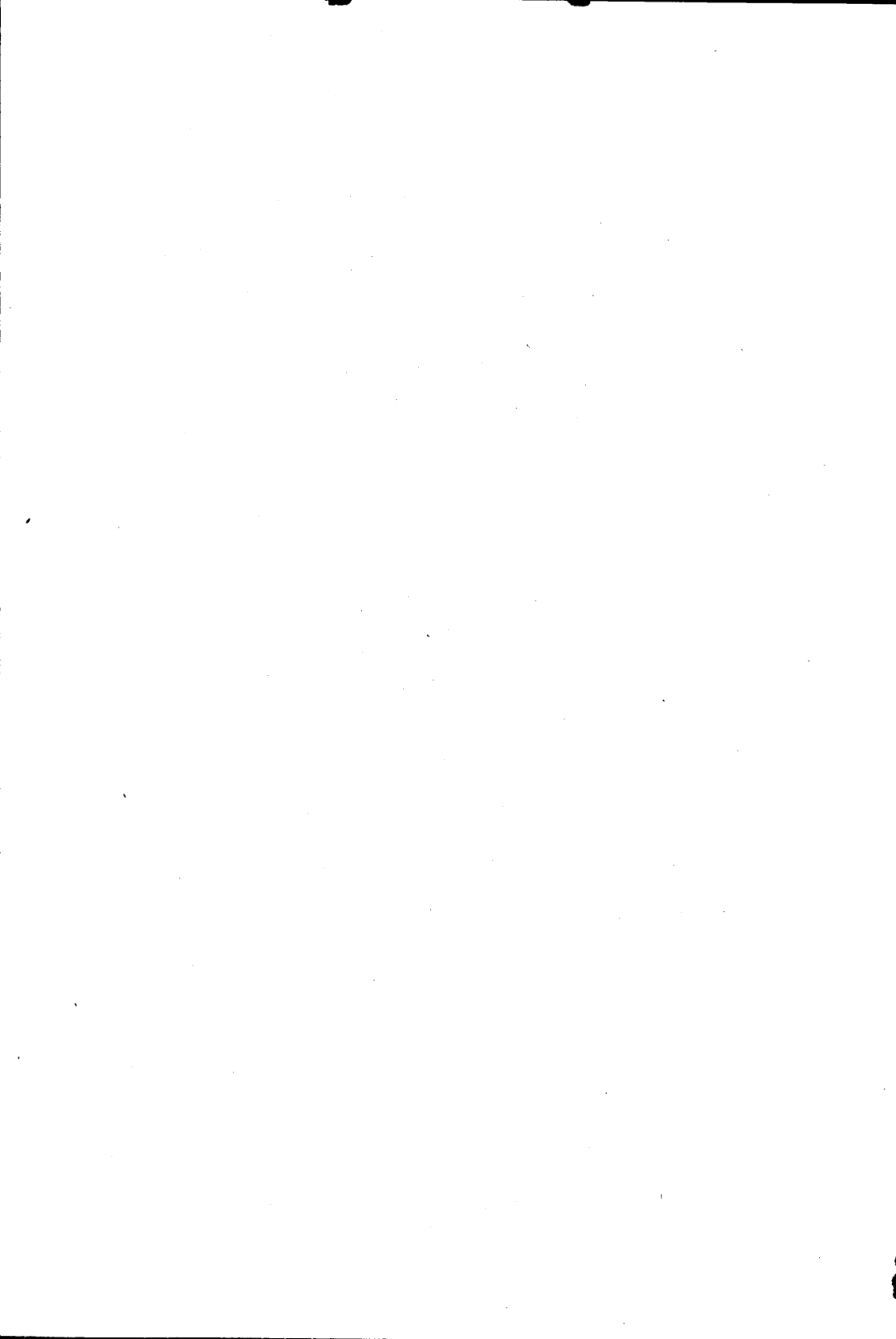
schen evang. Gemeinde (Kom. Trencsén). Diese waren Bücher des Paulus von Petróczi, die durch seine Witwe der Gemeinde übergeben wurden mit der merkwürdigen Bestimmung, dass wenn die Gemeinde einmal von dem evang. Glauben abfallen würde, die Bücher dem letzten Pfarrer zufallen sollen. — Die dritte Bibliothek ist die der reformierten Gemeinde zu Nagyszombat (Tyrnau), welche diese Bücher als Handapparat ihrer Pfarrer gestiftet hatte um diese in dieser erzbischöflichen und mit einer katholischen Universität versorgten Stadt unbedingt auf der Höhe der protestantischen Bildung halten zu können um in strittigen Fällen sich augenblicklich orientieren und in theologischen Auseinandersetzungen gewichtig mitsprechen zu können. Deren Katalog ist bei der Beschlagnahme am 16. April 1674. aufgenommen. — Alle drei Bibliotheken sind in den Verfolgungen der 1660-er resp. der 1670-er Jahre der betreffenden Gemeinden abhanden gekommen.

Piroska Szemző: *Die Pester Zeitung.* (1845—1852) Nach sieben bemühungsvollen Jahren erhielten endlich der Pester Grossverleger und Buchdrucker Landerer und Heckenast und der Pester Stadtrichter Georg Járý den 13. Feber 1845 die Konzession eines neuen politischen Blattes, der Pester Zeitung. Um diese zu gewinnen, mussten die Inhaber mit ihrem — von nun an — „offiziellen Organ“ in allen die Regierungspolitik, die feste Erhaltung der ständischen Verfassung, das Führen des Bürgertums durch entsprechende Belehrung, unterstützen.

Die Pester Zeitung arbeitete und wirkte während seiner ganzen Lebensdauer in dieser „unverfälschten politischen Richtung“, im Sinne und Geiste der Wiener Regierung. Bloss die Märzzeit bildet eine Ausnahme, in welcher ihre Schriftleiter und Mitarbeiter Mitglieder der radikalen Partei waren. Nur derzeitig war dieses Organ eine, auf die Regierung „gefährliche Zeitung“ gewesen.

Sie war auch keine schlechte Unternehmung und lebte mit dem Titel Ungarische Nachrichten bis auf das Jahr 1865 fort; erst mit dem Aufblühen der in ungarischer Sprache verfassten Zeitungen ging sie, das eminente technische Vorbild für das ungarische Zeitungswesen, ein.

Julia von Mokcsay: *Irreführende Daten im Kopfe der Zeitungen und Zeitschriften.* Es kommt oft vor, dass auf die Titelblätter, in die Köpfe und in die Impressa der Zeitungen und Zeitschriften irrtümliche Daten gelangen. — Diese können zufällige, sie können jedoch auch absichtliche Irrtümer sein. Besonders diesen Letzteren gegenüber muss der Bibliothekar sehr vorsichtig sein, denn jener, der absichtlich unwahre Daten mitteilt, der sorgt auch für ihre Verhüllung. Endlich können auch die Variationen den Bibliothekar irreführen, d. h. jene Fälle, wenn zwei identische Zeitungsnummern in einer Kleinigkeit von einander abweichen. Aus alldiesen folgt, dass der Bibliothekar und der Bibliograph sehr vorsichtig sein muss. Es genügt nicht, dass er nur den Umschlag, Kopf und das Impressum liest, sondern er muss sich auch in den Inhalt der Zeitungen vertiefen, wenn er vermeiden will, dass irrtümliche Daten in die Kataloge und Bibliographien kommen.

A szerkesztésért *Trócsányi Zoltán*, a kiadásért *Gronovszky Iván* felel.

36.185. — Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, Budapest. (F.: Thiering Richárd.)

TARTALOM

	Lap
Kniewald Károly: Hartwick győri püspök Agenda pontificalis-a	1
Trócsányi Zoltán: A XVIII. század magyar könyveinek olvasóközön- sége és példányszáma	22
Szimonidesz Lajos: Három protestáns parókhíalis egyházi könyvtár a XVII. században	38
Szemző Piroska: A Pester Zeitung története	50
Mokcsay Júlia: A hírlapok és folyóiratok homlokírásának megtévesztő adatai	69
Kisebb közlemények: TR. Z.: Pintér Jenő. — ZOVÁNYI JENŐ: Melyik Tolnai Jánosnak műve a Novissima Tuba? — HAJNÓCZY IVÁN: A Cantus Catholici (1651) nyomdahelye és szerkesztője. — GÁSPÁR MARGIT: A Széchényi-Könyvtár és a nyomdavidág pereskedése	81
Ismertetések: <i>Handbuch der Bibliothekswissenschaft.</i> (Ism.: VARGA SÁN- DOR FRIGYES.) — AESCHLIMANN, ERARDO: Dictionnaires des minia- turistes du moyen-âge... (Ism.: GÁBRIEL ASZTRIK.) — <i>Gutenberg- Jahrbuch 1939.</i> (Ism.: GRONOVSKY IVÁN.) — BARTONIEK EMMA: Codices Latini Medii Aevi. (Ism.: IVÁNKA ENDRE.) — SCHRIEWER, FRANZ: Büchereistatistik. (Ism.: GRONOVSKY IVÁN.) — KNIEWALD, DRAGUTIN: Zagrebački sakramentarij sv. Margarete. (Ism.: DANCZI VILLEBALD.) — <i>A Fővárosi Könyvtár évkönyve IX. 1939.</i> (Ism.: HARSÁNYI ANDRÁS.) — DR. BARANYAY JÓZSEF: A főlzabadult Komárom Szabad Királyi Város Nyilvános Közkönyvtárának VIII. Címjegyzéke. — (Ism.: SUPKA ERVIN.) — OLOFSSON PLACID: Gróf Széchényi Ferenc irodalompártolása. (Ism.: DEZSÉNYI BÉLA.) — VARGA NÁNDOR LAJOS: A fametszet. (Ism.: VARGA SÁNDOR FRIGYES.)	89
Levélszekrény: TR. Z.: A könyvtár és a napi politika. — ZNAKOVSKY EMMA: A folyóiratok és napilapok címének egységes rövidítéséről. — GR.: A Technológiai Könyvtár Barátainak Egyesülete. — A Magyar Könyvszemle Szerkesztőbizottsága. — Kérés előfizetőinkhez	113
Résumé — Inhaltsangabe	116

Gulyás Pál:

Magyar írók élete és munkái

II. kötet. Bálint Sándor — Berényi János.

Budapest, 1940. 8° 1272 hasáb.

Ára 50 pengő.

Varjas Béla:

**Balassa Bálint Istenes énekeinek
első kiadása**

(Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai XI.)

Budapest, 1940. 8° 26 lap, 3 melléklet.

Ára 2 pengő.

Szentkúty Pál:

**Régi hazai nyomdák
mintakönyvei**

A Magyar Bibliophil Társaság kiadása, 1940. 2° 114 lap,
27 melléklet.

Ára 20 pengő.

Bartoniek Emma:

Codices Latini medii aevi

(Catalogus Bibl. Mus. Nat. Hung. XII.)

Budapest, 1940. 4° XVII., 527 lap.

Ára 50 pengő.

Lavotta Rezső:

Kéziratos zeneművek

(A Magy. Nemz. Múzeum könyvtárának Címjegyzéke VI.)

Budapest, 1940. 8° VII., 237 lap.

Ára 10 pengő.